

ГЛАСНИК

Правног факултета у Крагујевцу

ШКОЛСКА ГОДИНА 1990/1991.

UDK 34

YU ISSN 0351—2207

ГПФ

КРАГУЈЕВАЦ, 1992.

Издавач:

Правни факултет у Крагујевцу, Буре Пуцара Старог 1

Редакциони одбор:

Проф. др Тодор И. Подгорац, проф. др Станко Бејатовић,
др Слободан Марковић, доцент, др Марко Павловић, доцент
мр Милена Петровић, асистент

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Тодор И. Подгорац

Секретар Редакционог одбора:

Доц. др Слободан Марковић

*Преводилац резимеа
са српског на енглески:*

Миливоје Исаиловић

UDK:

Јелена Срећковић

Тираж:

350 примерака

Штампа:

ШИП „Никола Николић“, Крагујевац, Микуша Гајевића 3



Печат Лицејума Књажевства Србије
у Крагујевцу
(1839)

Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 1989. 100 стр. 100 коп.

14. Токмачица, Милошковић, Милош, Крагујевац, 1989. 100 стр. 100 к.

15. Милошковић, Милош, Крагујевац, 1989. 100 стр. 100 к.

С А Д Р Ж А Ј

ИСТОРИЈА

Др Марко Павловић, доцент

НОВОВЕКОВНА ИСТОРИЈА СРПСКИХ ГРАНИЦА

HISTORY OF SERBIAN FRONTIERS IN MODERN TIMES

5

Др Тодор И. Подгорац, ред. професор

ВОЉАВЧА НАШЕГ ПАМЋЕЊА

VOLJAVČA OF OUR MEMORY — — — — —

37

УСТАВНО ПРАВО

Др Günter Püttner, професор Правног факултета у
Тибингену

ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ И ИЗБОРИ

PARTIS POLITIQUES ET ELECTIONS — — — — —

89

Др Bernhard Losch, доцент Правног факултета у Ти-
бингену

ОСНОВНА ПРАВА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ НЕМАЧ-
КОЈ

FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE FEDERAL REPUBLIC
OF GERMANY — — — — —

97

ОБЛИГАЦИОНО ПРАВО

Др Ненад Бурђевић, доцент

ИМОВИНСКА ОДГОВОРНОСТ СПОРТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЗА ШТЕТУ КОЈУ ЊЕН ЧЛАН (СПОРТИСТА) ПРОУЗРОКУЈЕ ТРЕБЕМ ЛИЦУ

PROPERTY RESPONSIBILITY OF SPORTS ORGANIZATIONS FOR THE DAMAGE CAUSED BY THEIR MEMBERS TO A THIRD PERSON — — — — —

105

ПРИВРЕДНО ПРАВО

Др Миодраг Мићовић, доцент

ПРАВНЕ ПОСЛЕДИЦЕ НЕОПРАВДАНОГ ОДУСТАЈАЊА ОД ЈАВНОГ НАДМЕТАЊА

CONSEQUENCES JURIDIQUES DU DESISTEMENT INJUSTIFIE DE L'ADJUDICATION PUBLIQUE — — — — —

120

Др Миодраг Мићовић

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОДАЈОМ ПРЕДУЗЕЋА ИЛИ ЊЕГОВОГ ДЕЛА

TRANSFORMATION PAR LA VENTE DE L'ENTREPRISE OU D'UNE PARTIE DE CELLE-CI — — — — —

130

ФИНАНСИЈЕ И ФИНАНСИЈСКО ПРАВО

Др Предраг Ч. Стојановић, доцент

НОВИ РАСПОРЕД ЗНАЊА, КАПИТАЛА И РАДА НА СВЕТСКОМ ФИНАНСИЈСКОМ ТРЖИШТУ

NEW DISPOSITION OF KNOWLEDGE, CAPITAL AND WORK ON THE FINANCIAL MARKET OF THE WORLD — — — — —

139

Др Предраг Ч. Стојановић

ОСНОВЕ НЕМАЧКОГ СИСТЕМА КОМУНАЛНИХ ФИНАНСИЈА

BASES DU SYSTEME ALLEMAND DES FINANCES COMMUNALES — — — — —

150

ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА

Др Свето Пурић, доцент

НОВА УЛОГА БАНАКА И ЗНАЧАЈ БЕРЗИ

NEW ROLE OF THE BANKS AND IMPORTANCE OF THE
EXCHANGES — — — — —

162

ПРАВО ИНДУСТРИЈСКЕ СВОЈИНЕ

Др Слободан Марковић, доцент

РЕПРОДУКЦИЈА ПРОНАЛАСКА У ПАТЕНТНОЈ ПРИЈА-
ВИ (Технички садржај и правни значај)

REPRODUCTION OF THE INVENTION IN THE PATENT
REGISTRATION (Technical contents and legal significance) 168

МЕЂУНАРОДНО ЈАВНО ПРАВО

Др Миленко Крећа, ред. професор Правног факулте-
та у Београду

СРЕДСТВА ЗА ОБАВЉАЊЕ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА
МОРА

MEANS OF PERFORMING SCIENTIFIC RESEARCH OF
THE SEA — — — — — 195

Др Смирнов Геннадий Николаевич, доцент (и декан)
Дипломатске академије МИД СССР

ЕВРОПА, БЕЗБЕДНОСТ, ХУМАНИЗАМ

ЕВРОПА, БЕЗОПАСНОСТЬ, ГУМАНИЗМ — — — — — 213

СОЦИОЛОГИЈА

Ева Максимовић, асистент-приправник

ЈУГОСЛОВЕНСКА И ПОЉСКА КУЛТУРА (Један поглед на
разлике и сличности)

CULTURE YOUGOSLAVE ET CULTURE POLONAISE (Un
aperçu des différences et des similitudes) — — — — — 220

ПРИКАЗИ

Мр Драган Батавељић, асистент-приправник

Проф. др Стеван Врачар: СОЦИЈАЛНА САДРЖИНА ФУНКЦИЈЕ ДРЖАВНОПРАВНОГ ПОРЕТКА — — — — — 228

Др Зоран Поњавић, доцент

François Terré: L'ENFANT DE L'ESCLAVE — GENETIQUE ET DROIT — — — — — 233

Др Предраг Ч. Стојановић

Иво Перишин: СВЈЕТСКИ ФИНАНСИЈСКИ СИСТЕМ — 236

Др Љубо Милинковић, ванр. професор Економског факултета у Крагујевцу

С. С. Алексејев: СВОЈИНА — ПРАВО — СОЦИЈАЛИЗАМ 241

НОВОВЕКОВНА ИСТОРИЈА СРПСКИХ ГРАНИЦА*

UDK: 949.711

Изворни научни рад

Устаничка представа о српским земљама

Када је, 1804, у Шумадији подигнут устанак, Сава Текелија је свој допринос устанку видео у изради мапе српских земаља, помоћу које би устаници „знали себе упутити”. „...Из разни' мапа — вели Текелија — начиним мапу Србије с кирилови' слови', да је Србљин може читати и дам ју у Беч на цензуру и после штампати”. Царско-краљевски саветник, ово своје дело назвао је „Земљооображеније Србске, Босне, Дубровне, Црнегоре, и ограничних предел”. Од 2000 примерака „Земљооображенија”, велики део био је послат у Србију.

Неки наши историчари сматрали су да је Текелијин картографски труд толико био далеко од стварности да је био узалудан.¹ Као потврду за ово своје гледиште узимали су једну опаску Вука Караџића, из Житија Ајдук-Вељка Петровића, по којој чланови Правитељствујушћег совјета „нити су знали што је Криви вир, ни Црна ријека, нити су тије имена прије чули”.² Испадало је да кад совјетници ништа нису знали о крајевима који су им били пред носом, онда тим пре нису могли имати свест о српским земљама. Сличног су мишљења неки млади амерички историчари по којима су „геополитички циљеви устанка били више обласни него национални”.

Немали број историјских докумената, пак, говори да је први српски устанак био прожет идејом свесрпства. Чињеница да је одјекнуо међу Србима у Славонији, Срему, Бачкој, Ба-

* Текст приступног предавања одржаног 9. октобра 1990. на Правном факултету у Крагујевцу

¹ С. Текелија, Описаније живота, Београд, 1966, стр. 170, 365.

² В. Караџић, Даница, 1985, стр. 42.

нату, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији³ сведочи о његовом домашају. Већ од првих месеци устанка, па до његове пропасти, Карађорђе и његове старешине ношене су (за оно време илузорном) мишљу о уједињењу свих српских земаља у независну државу.

Августа 1804, Карађорђе је позвао Херцеговце на општи устанак против Турака: „Зато, љубезна браћо моја, — стоји у писму од 27. августа — ево ви сад [време] и случај да се и ви ослободите и с нами сједините. Немојт[е] поштедјети, ка' и ми, последњу капљу крве пролити за вјеру хр[и]стјанску, за свете цркве и монастире и за слободу отечества својего. Сложите се сви заједно и ето ви чоек научит[и], а има има и други чоек такви у Босни која је сва готова под[игну]та да се сједини с нами, само чека на вас. /.../ Ударите ви о[т] те стране, а ми ћемо от ове, с неусташимим духом, и с помоћију божијеју приће мјесец данах, састаће нам се војске у Сарајеву... Ми кад почнемо сами за своје отечество, за частни крст војевати, сваки цар христјански хоће нам помоћ дати зашто ми ништа туде нећемо тицати, но собствено наше от старинах које је свему свијету познато да је рођено наше...”⁴

Руски изасланик, Родофиникин, новембра 1808, предложио је да западна граница Србије иде Дрином, а да на југу обухвати градове Ниш, Нови Пазар и Скопље. Главнокомандујући руске војске на Дунаву, Прозоровски, сматрао је толико проширење Србије немогућим, па и штетним по руске интересе. После месец и по, јануара 1809, Прозоровски је имао да чује од Карађорђевог делегата Ивана Југовића како српски устаници желе потпуно самосталну државу. За руског главнокомандујућег то је била ствар маште. Србија је одвећ мала да би била независна међ три велика суседа. Да Србија намерава да, присаједињењем српских крајева, обнови „српску царевину”, то ни одрешити Југовић није смео да призна. Прозоровски му је јасно ставио до знања да Русија не може за љубав Србије да зарати „са свима другим државама”.⁵

Августа 1809, у очајању, али са свесрпског становишта, Карађорђе се обраћа Наполеону. Препоручујући се француском покровитељству, Вожд указује на спремност Срба да у неколико градова сместе француске гарнизоне, као и на повољне околности за заједничку војну акцију. Вожд је налазио да ће уз Србију пристати Босна и Херцеговина, Срби из Јужне Угарске; „из Славоније, Срема, Баната ће милиони душа Сербског рода (који) стењу под јармом мађарске господе”, окренути

³ Д. Борђевић, Огледи из новије балканске историје, Београд, 1989, стр. 28, 29; Ј. Митровић, Народносна свест у Срба, Београд, 1989, стр. 128—130; М. Вукићевић, Карађорђе, II, Београд, 1986, стр. 543—547.

⁴ Први српски устанак /акта и писма, I, Београд, 1978, стр. 92.

⁵ Д. Јанковић, Српска држава првог устанка, Београд, 1984, стр. 141, 145, 146. — Нововековно „Душаново царство” није подразумевало његов средњовековни простор који је сезао до Пелепонеза. Појам Душановог Царства добио је нов садржај; њиме се означавала држава — монархија у којој би били окупљени сви Срби.

оружје против угњетача када виде „у земљи својој браћу своју Србље с војском новаго Покровитеља”. Свеопшти српски устанак довео би до тога да се српска и француска војска састану на Уни.⁶ Карађорђева понуда Наполеону била је унапред осуђена на неуспех.

Пошто је од 1807. била „привезала свој мали чун за велики руски брод”, Наполеонов поход на Русију 1812. одсудно је утицао на судбину устаничке Србије. „Мали чун” био је препуштен силном осветничком удару „турског мора”. Августа 1812. руска војска из Шапца и Београда била је испраћена „благословом и сузама српским”.⁷ Осма тачка Букурешког уговора, којом се Porta обавезала да Србима да амнестију и аутономне повластице, није била од помоћи. Први српски устанак завршио се, 1813, катастрофом. Требало је, потом, двадесет година дипломатије Милоша Обреновића и руског заузимања за српску ствар, да Срби Београдског пашалука дођу до аутономне кнежевине у границама Карађорђево Србије. Свест о целокупном српству, пак, и ако је била запретана није се могла угасити.

Пре и после „Начертанија”

Вук Стеф. Караџић писао је, 1827, о Србима „одовуд и одонуд” којих и поред страшних погибија и робљења „има око пет милиона душа”. „Од ови пет милиона — вели Вук — може се од прилике узети, да су три милиона закона Грчкога, то јест: један милион у свој Србији, један милион у Мађарској и у Аустријској војничкој граници, један милион у Босни, Ерцеговини, Црној Гори, Боки Которској и Далмацији; а од она друга два милиона двије трећине закона Турскога у Босни, а једна трећина закона Римскога у Славонији, Рватској, Далмацији и Босни. Само прва три милиона зову се Срби или Србљи, а ови други не; него они Турскога закона зову се Турци (прем да Турски говорити не зна ни од иљаде један), а Римског закона зову се или по предјелима, н. п. Славонци, Далматинци, Илирци, Дубровчани; или, као што ји обично ови други зову, Шокци или (у Бачкој) Буњевци”.⁸ Набрајајући „Србе све и свуда”, Вук је доносио ново одређење српства, заснивајући га, не на православљу, него на језику тј. штокавском наречју. Он је, у ствари, применио учење првих слависта који су, од немачког историчара Августа фон Шлезера (1735—1809), сматрали да је право хрватско наречје кајкавско. Наречје је са собом повукло питање територије, па је Вукова језичка дефиниција српства, проглашена за национални империјализам преко језика. „Караџић је створио савремену српску националну идеологију, којој је циљ асимилирати велику већину ка-

⁶ Д. Јанковић, Српска држава..., стр. 163; Ј. Митровић, Народна свест..., стр. 131.

⁷ М. Гавриловић, Милош Обреновић, I, Београд, 1908, стр. 24.

⁸ В. Караџић, Даница, стр. 112.

толичких Хрвата и босанских муслимана, чији су говори сродни штокавским субдијалектима којима говоре Срби” — каже један савремени хрватски историчар.⁹

Тридесетих и четрдесетих година XIX века, Вукова дефиниција српства није наилазила на значајнији отпор међу Хрватима. Вуковом истомишљенику Теодору Павловићу, 1833, писао је Људевит Вукотић: „Са Србљином сјединити се жеља сваког поштеног Хорвата јест”. Касније је Анте Старчевић „враћао” Караџићу. Тврдио је да „у Србији станује најплеменитији дел хрватскога народа”, па дотерао и до тога да Немањиће прогласи Хрватима „најчистије крви”. Његова Хрватска пружала се од Триглава до Тимока.¹⁰

Револуционарне 1848, кад су Срби и Хрвати оружано и политички наступили против национално искључивих па и шовинистичких Мађара, сковано је у интелектуалним круговима југословенство. То југословенство ће већ тада бити бременито противуречностима којих се неће ослободити до дана данашњег. У то време за љубав Теодору-Тоши Павловићу, Јаков Игњатовић се потписао као „Југословенин”. А Теодор Павловић је то југословенство држао за „Душаново царство, али није хтео са чистом фарбом напоље, да се не нађу увређени браћа Хрвати”. У ствари, радило се о томе „да се на југу узобнови стара српска држава, али будући да и Хрвати онде нешто траже, да се не би опет овима замерили, заподенули су неку идеју југословенства, као у тој идеји да би се могли сложити. Наскоро се показало — вели Игњатовић — како то југословенство као идеја за реалну будућност само је машта јер баш кад се смера да се што у томе оствари, онда тек излазе на видик различитости, партикуларне диференције”.¹¹ О Игњатовићевим „партикуларним диференцијама”, потиштено је бележио Димитрије Матић, 22. јула 1848. Тада је у Загребу било „много свечаности и трогателни позорија за сваког југославјанина, а било је и мучни тренућа за Србе кад виде да једнокрвна браћа Хрвати неће да увиде, да без државне свезе та два сродна народа нема спасенија ни среће ни једном ни другом”.¹²

Почетком 1853, једне новине у Паризу су објавиле допис „кои грђаше Црногорце и будући да су они Срби то је дописатељ употребио ту прилику да и противу нас из Србије говори наводећи како се Банова војска и Срби нису лепо гледали у 1849.-ој години”, да су због верске разлике „били непријатељски расположени једни спрема други”. Учесник српског покрета у Војводини 1848—1849, Миливој Петровић Блазнавац, писао је у Србију овим поводом о слози добровољаца из

⁹ И. Банац, Национално питање у Југославији /поријекло, политика, политика, Загреб, 1988, стр. 85.

¹⁰ В. Ђоровић, Историја Југославије, Београд, 1933, стр. 468, 513; М. Билас, Оспоравана земља, Београд, 1990, стр. 151.

¹¹ Ј. Игњатовић, Мемоари, Београд, 1988, стр. 122, 123, 143.

¹² Д. Матић, Бачки дневник (1845—1848), Београд, 1974, 22. јула 1848 у Београду.

Шумадије и војника бана Јелачића: „Ако онде није било искреног пријатељства и братства без сваке разлике, онда то су речи уобразителне, онда нема пријатељства и братства на земљи. /.../ Што се вере тиче о тој нико баш није упитао. Њива је вера била језик. Језик је њи сродно пре толико столетија. Раздвојене, језик иј упознао, да су сродни”.¹³

Ипак Блазнавчеве опаске о језику и војничкој Србо-Хрватској слози 1849, биле су идеалистички једностране. Од Вука посејано питање наречја, везано за националну идеологију, крајем четрдесетих година подгрејано је елементом писма. Јован Мариновић је у то време писао старијем пријатељу, министру Илију Гарашанину, да му је на начин „с неба па у ребра” примећено да православни Срби треба да приме „латинску азбуку” пошто је њихова „несовршена и мало боља од Хинеске”. На ово „примечаније”, које му се учинило „непристојно” Мариновић је одговорио да се нада „да ће Срби католическог вероисповеданија примити ову азбуку којом се већа част Народа Србског служи и која у нашим очима неразлучно сојужава идеју наше народности”.¹⁴

У Босни и Херцеговини, у којима православни и муслимани нису ни престајали да пишу ћирилицом (католици су престали у XVIII веку),¹⁵ у другој половини четрдесетих година јача национална свест. „Браћа наша у предименованим земљама почуствовала су велику нужду тесног спојења са сестром Србијом” — писано је у Београд октобра 1848, са закључком да „народ Србски по примеру остали европејски народа има и право и дужност у једно тело слити се”.¹⁶

Стварању националног покрета у Босни и Херцеговини, велики конкретан допринос дао је министар унутрашњих дела Србије, Илија Гарашанин са својом пропагандном мрежом која је сезала до у Далмацију. Гарашанинова мрежа агената и повереника служила је „као угаони камен српске националне агитације све до 1875”¹⁷. Она је дошла као последица „Начертанија”, првог српског националног програма, који је 1844. под утицајем полске емиграције израдио сам Гарашанин. У „Начертанију” које је више од пола века остало тајна, Гарашанин је дао анализу понашања Аустрије и Русије на Балкану, и одредио начине националног рада Србије. Прво поглавље свог плана посветио је Бугарској јер је „Бугарска она земља у којој се руски и србски уплив највише и најпре сусретати мора”. Србија мора неутралисати утицај Русије у Бугарској, а то може једино тако што ће „за Бугарску нешто учинити, пошто

¹³ М. Петровић И. Гарашанину, Париз, 21. јануар 1853, Архив Србије, фонд Илије Гарашанина, бр. 896.

¹⁴ АС, ИГ —247.

¹⁵ В. Боровић, Историја Југославије, стр. 289.

¹⁶ Тома Ковачевић, Правитељству, Крагујевац, 8. октобар 1848, АС, ИГ —269.

¹⁷ Д. Мекензи, Илија Гарашанин /државник и дипломата, Београд, 1987, стр. 103.

љубав и помоћ мора бити взајмна". У Босни, Србија мора манифестовати начело пуне верске слободе и толеранције; католици се могу одвојити од Аустрије, и тиме придобити за идеју „соједињења Босне са Србијом", нпр. збиркама народних песама које би биле штампане „на једној страни са латинским а на другој са кирилским писменима", затим, добро би дошла кратка историја Босне „у којој не би се смела изоставити слава и имена неких к мухамеданској вери прешавших Бошњака". Изнад свега, Србија се мора поставити као „покровитељица свију турских словена", а не као она која „само на себе мисли". Србија, такође, мора материјално помагати Црну Гору и утицати на „сјеверне Арбанезе". Што се Срема, Баната и Бачке тиче, ту су „језик, вјера, права и обичаји једни исти са српским у Србији", али и у овим крајевима треба спречити непријатељски уплив Аустрије.¹⁸

Гарашаниново „Начертаније" односило се углавном на крајеве под Турском, и то у светлости неминовног отварања источног питања. Творац девизе „Балкан — балканским народима", размишљао је као реални српски политичар четрдесетих година деветнаестог века. Он није правио списак српских земаља, већ је означио подручје од прворазредног значаја за српство и Србију оног времена. Било је, пак, и другачијих потеза. Тако, у Београду је 1854, објављена једна карта Велике Србије којом је обухваћено „хрватско подручје до Истре, Српска Војводина, Црна Гора, северна Албанија, цела Вардарска Македонија. Тад се јављају идеје да Велику Србију сачињава све између Трста, Солуна и Видина".¹⁹

Са поновним ступањем кнеза Михаила на престо Кнежевине Србије, српска национална политика добија све компоненте које ће садржавати и које ће је пратити наредних пола века. После аустријског пораза у Италији (1859), почиње се говорити о накнадама које би се овој имале учинити на Балкану, тј. у Босни и Херцеговини. У европску дипломатију је пуштена намера Србије да иде на ослобођење „Босне и Херцеговине, и други некадашњи српски предела".²⁰ Србија ће сачекати „час боље будућности", — поручивано је — али чим би Аустрија запосела Босну и Херцеговину она би „жртвовала и последњег војника у тој народносној борби".²¹

¹⁸ Програм спољне политике Илије Гарашанина на концу 1844 год, Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, Београд, 1931, стр. 352—267.

¹⁹ М. Екмечић, Стварање Југославије, 1790—1918, књ. 2, Београд, 1989, стр. 137.

²⁰ Ј. Мариновић кнезу Михаилу, Париз, 3. фебруар 1861, АС, фонд Поклона и откупа, 28/106.

²¹ Љ. Алексић, Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858—1868), Београд, 1957, стр. 138, 139. —Илустративна је сцена са силаском кнеза Михаила до Дрине. Кнез је, наиме, умочио руку у воду рекавши: „Ах, како је неприродна ова граница, кад онамо живи српски народ!" (М. Нешић, Кнез Михаило, Нови Сад, 1920, стр. 18.)

На самом балканском простору, шездесетих година XIX века, испољиле су се несугласице и спорови између Срба у Србији и Срба у Црној Гори, између Србијанаца и Грка и између Срба и Хрвата.

Несугласице између Србијанаца и Црногораца, настају после црногорске победе на Грахову (почетком 1859), разграничења са Турском и међународне афирмације Црне Горе. Планови Србије и Црне Горе за ослобођење „раскомаданог Српства” почињу се разликовати, а с обзиром на територијално питање Кнез Никола је подозревао да кнез Михаило хоће да му узме Херцеговину.²²

Грчко-српска спорна територијална питања, избила су приликом закључивања уговора о савезу (1867). Тада, „што се Старе Србије тиче није се могло ништа стипулисати, јер у замену — вели савременик — Грчка тражи за себе целу Македонију, а ми на то нисмо могли пристати што је знатнија част популације словенска; и то је све остављено, ако се срећно успе, да се народи упитају, куда и како желе”.²³

Када је 27. децембра 1860. Бечки двор укинуо Српско Војводство (установљено 1849), његова територија је подељена између Угарске и Хрватске. Сремска жупанија је припала Троједници, што је између Срба и Хрвата створило раздор за дуже време. Приликом расправа о припадности Сремске жупаније, хрватски политичари су наступали са позиција историјског и државног права. Српски политичари су пре историјског права истицали етничко начело — чињеницу да Срби у Срему чине огромну већину становништва. Ова расправа је навела Хрвате да Србима не признају статус „дипломатског” (политичког) народа,²⁴ што значи народа који има право на своју територију.²⁵ Јуна 1861, кнез Михаило је упутио протест хрватском Сабору због говора једног посланика који је „изволео изразити да је Војене крајине у Хрватској житељство чисто Хрватско”. Кнез је изразио чуђење да такав говор „високославниј Сабор с одобрењем прима”.²⁶ До 1867, када је склопио краткотрајни споразум са Гарашанином, Штросмајер је са својом Народном странком био на становишту да Босна и Херцеговина треба да се уз помоћ Аустрије припоје Хрватској. Августа 1867, премијер Угарске, гроф Андраши, (изистински или преварно?) обећао је кнезу Михаилу управу над Босном и Херцеговином, или њеним делом источно од Врбаса и Неретве. Аустрија је пак

²² Б. Павићевић, Црна Гора у рату 1862 године, Београд, 1963, стр. 79, 80; Г. Јакшић, В. Вучковић, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила, Београд, 1963, стр. 404.

²³ Мемоари Димитрија Црнобарца, 4. јануар 1868, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 7889.

²⁴ Историја српског народа, В—2, Београд, 1981, стр. 140.

²⁵ М. Владисављевић, Државноправни положај Хрватске у оквиру Хабсбуршке монархије, Београд, 1937, стр. 25.

²⁶ Србске новине, бр. 70.

намеравала да Босну и Херцеговину (или њихове делове) узме за себе.²⁷

Пошто је изгубила поседе у Италији, и пошто је 1866. изгубила примат а онда и било какав утицај у немачком свету услед немачког уједињења под Пруском 1871, Хабзбуршка монархија је, у тражењу територијалних компензација, сав свој интерес усмерила на Далмацију којој је ваљало наћи залеђину. Још 1872, почела је у Херцеговини агитација за устанак против Турака, а 1875 цар Фрања Јосиф, пролазећи кроз јужну Далмацију, примио је делегацију херцеговачких фрањеваца која се „није само тужила на турске зулуме, него је наглашавала и права хабзбуршке династије на Босну и Херцеговину”.²⁸ Нешто раније, 1870, аустроугарска дипломатија понудила је (изистински или преварно?) намесништву Србије деобу Босне и Херцеговине по линији Врбас—Неретва. Сличан предлог, у слично време, био је упућен и црногорском кнезу. Када је, августа 1875, избио устанак у Херцеговини и Босни, од неких кругова из Србије био је обновљен аустроугарски предлог о подели овог подручја. Али, од овог предлога није било ништа.²⁹ Пошто је Порта у јуну 1876. одбила поруку српског Кнеза да му преда Босну на управу, Србија је ушла у рат с Турском, а за њом и Црна Гора. С обзиром на то да су Румунија и Грчка остале равнодушне, није дошло до очекиваног општебалканског устанка.³⁰

У сенци Аустро-Угарске

У време српско-турског рата 1876, бискуп Штросмајер, који је после 1868. изгубио веру у хрватске комбинације са Бечом и Пештом, писао је Гледстону: „Срби су једна ратничка и предузимљива раса, пуна животне снаге. Била би сасвим праведна награда за њихове крваве жртве у једној светој ствари, да се аутономија Босне стави под заштиту њихове енергије и њиховог већ педесетогодишњег искуства”.³¹ Ствари су се пак развијале сасвим другачијим током од овог који је помињао Штросмајер.

Руско-турски рат који је окончан почетком 1878. и у којем је Србија два пута са променљивом срећом ратовала, довео је у марту до Санстефанског уговора. Овим уговором је Русија своје незадовољство Србијанцима изразила дарежљивошћу према Бугарима. Санстефанским мировним уговором била је ство-

²⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, Спољна политика, стр. 401, 402; Нешто касније, Светозар Марковић је писао да је „код целог српског народа“ сазрела мисао да се политички уједини: „Срби из Црне Горе, Далмације, Ерцеговине, Босне, Србије, Аустро-Угарске и др. желе да створе једну српску државу“. (Ј. Митровић, Народносна свест, стр. 176).

²⁸ В. Ђоровић, Историја Југославије, стр. 524.

²⁹ М. Екмечић, Устанак у Босни 1875—78, Сарајево, 1973, стр. 60.

³⁰ Историја српског народа, V—1, стр. 380, 381.

³¹ Преписка између епископа Штросмајера и Гледстона, Дело, књ. 63, св. 2, мај 1912, стр. 265, 266.

рена Велика Бугарска која ће с времена на време бити веома јак отров за односе између Срба и Бугара. Граница Велике Бугарске која је ишла од Пирота укључујући Врање, Гњилане, испод Призрена избијајући на територију будуће Албаније, апсолутно је затварала Србији прилаз Егејском мору. Србији је уговором одређено територијално проширење Нишом, Лесковцем, Топлицом, Лабом, деловима новопазарске и митровичке нахије, али без њихових вароши. Црној Гори је признавано територијално проширење веће од њене територије. Али веће делове ових територија тек је требало освојити од Турака и Албанаца.

Ревизијом Санстефанског уговора, на Берлинском конгресу, две српске кнежевине Србија и Црна Гора, су добиле нове територије. Србија је увећана нишким, врањским, топличким и пиротским округом. Утврђивање граница Србије није прошло без натезања. Прво је ваљало одбацити турско-енглески предлог о утврђивању српско-турске границе на југу применом стратегијског начела. По том начелу Турци су тражили све стратешки важне тачке за одбрану којима је обухватан цео Врањански и пола Лесковачког округа. По начелу природних граница, које је предложио француски представник, Србија би изгубила Врање. Ипак, надгласавањем, српска граница је повучена јужно од Врања. Југоисточне границе Србије, наишле су на оспоравање код Руса. Они су тврдили да у Пиротском и Трнском округу живе „све сами Бугари“. Са српске стране је предложен плебисцит. Руси су оспоравали веродостојност таквог начина, одговарајући да су Срби „најурили владику, па могу народу командовати како хоће“. председавајући Бизмарк неколико пута је љутито викао: „Зар мир света да зависи од српских граница“. Компромис је пронађен у додељивању Трна Бугарима.³²

На основу Берлинског уговора, Црна Гора се значајно увећала добивши Никшић, Гацко, Жабљак, Колашин, Подгорицу, Спуж, Плав, Гусиње и излаз на море у Бару. Припајање Плава и Гусиња осујетило је, пак, албанско становништво које се ту инфилтрирало током XVIII века. Као замену, Црна Гора је добила Улцињ.³³ Аустрија је добила право да окупира Босну и Херцеговину као и да држи гарнизоне у Санцаку како би осигурала „безбедност саобраћајних путева“, територијално раздвајајући Србију и Црну Гору.

³² Историја српског народа, V—1, стр. 417—419; —Полемишући са Нилом Поповом, Младен Жујовић ће забележити: „Као Србин прво ћу да протестујем што Ви лесковачки округ стављате у Бугарску, а његове становнике називате бугарима. Ако ви господине не знате да су лесковчани добри срби, онда не знате ни где живе људи којима пишете историју. А ако то знате, па ипак наше људе бугарима називљете онда сте србождер. Србождерством се одликују истина многи руси и бугари, а нарочито творци Санстефанског уговора, који је све србе уцвело јер смо ми русе волели и од њих се правици надали...“ (Белешке Младена Жујовића, Београд, 1902, стр. 173.)

³³ Д. Богдановић, Књига о Косову, Београд, 1986, стр. 141.

Објашњење положаја у који је Србија dospela после српско-турских ратова 1876—1878, најбоље је изразио Јован Ристић на тајној седници народне скупштине у Крагујевцу 13/25 јула 1878. Наиме, за време рата, Русија је препоручила Србијанцима да ништа не предузимају на Дрини да не би изазвали Аустрију, „јер и царско-руска влада полагаше много на то да Аустрија остане неутрална. Аустрија је и сама изјавила /.../ шта је сфера њених интереса, да они допиру до Дрине и Лима. Прешавши дакле Дрину и Лим додирнули бисмо њене интересе и сукобили би се са њеном војском. Тиме, што је Аустрија обележила сферу својих интереса, обележила је и границе наше политичке тежње на западу”.³⁴

По трајној конвенцији, коју је 1881. кнез Милан склопио са Аустро-Угарском Србија се у повољним околностима могла проширити према југу. На Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак није смела ни да помишља. То стање је потрајало пуне две и по деценије.³⁵ Међутим, ако је званична политика Србије нужно била везана тајном конвенцијом са Аустро-Угарском, народна расположења у Србији нису. То се најбоље видело после прогласа Краљевине, фебруара 1882. Том приликом, краљ Милан је у месецу априлу обилазио вароши у Србији показујући се у новом краљевском достојанству. У ствари он је агитовао за аустрофилску политику тадашње владе. Том приликом, нарочито у Ужицу, организоване су манифестације које су киптеле од мржње према Аустрији. На једној од свечаних капија подигнутих Краљу у част стајао је натпис „Босна, Херцеговина и стара Србија мора бити наша”. Аустријски генерал Давид, који је из Вишеграда дошао у Ужице да поздрави краља Милана у име цара Фрање Јосифа, дуж ужицке чаршије био је праћен са „Уаа!” и звоњавом меденица и лупом тигања.³⁶

Оцењујући спољашњу политику Србије у XIX веку, у истоименој расправи, Слободан Јовановић је 1901, закључио да је „била у главном добро вођена”. Наглашавао је да најтежи посао тек предстоји: „Уједињење српскога народа представља, може бити компликованији проблем него уједињење ма ког другог народа. Срби су подељени на две државе а три вере; неослобођене њихове земље налазе се нешто под Аустријом нешто под Турском; ослобађавајући оне прве имаћемо, између осталог, да рачунамо с хрватским сепаратизмом и црногорским партикуларизмом; ослобађавајући оне друге, имаћемо да рачунамо са шовинизмом бугарским и са мегаломанијом грчком”.³⁷

³⁴ Говор Ј. Ристића на тајној седници Народне скупштине у Крагујевцу 13/25. јула 1878, Србија 1878 /документи, Београд, 1978, стр. 587, 588.

³⁵ Г. Јакшић, Историја „Тајне конвенције“ (28. јуни 1881 — фебруара 1889), „Архив за правне и друштвене науке“, књ. X, (XXVII), бр. 2, 1925, стр. 101, 108.

³⁶ С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, III, Београд, 1934, стр. 48, 49.

³⁷ С. Јовановић, Спољашња политика Србије у XIX веку, „Српски књижевни гласник“, књ. IV, св. 4, 1901, стр. 473.

У публицистици Србије, XX век почео је обележавањем српских земаља. Краљевина Србија није „сва Србија”; „од васколике српске земље Србија захвата /тек њен/ пети део” — писао је 1903, Аца Миловановић, власник и уредник „Законодавства”. Природни делови Србије су „Знепоље које је у Бугарској, Стара Србија са Маћедонијом које су у Турској, Срем, Бачка, Банат, Барања, Славонија и Далмација које су под Аустро-Угарском, и Босна и Херцеговина, које се, као турске покрајине, налазе под управом Аустро-Угарске. Све дотле док границе Србије не буду поузданије и природне, све дотле Србија не може бити никако задовољна данашњим границама, и она мора тежити и радити да до њих што пре дође”.³⁸

Слично А. Миловановићу, мислио је Стојан Новаковић укључујући се у обележавање стогодишњице „укинућа старе Дубровачке Републике”. Новаковић је, за дубровачки „Срб” писао да је 1808. „под ударцима грубе силе пала и Република Дубровачка, најстарија установа коју је Српство наслиједило из средњих вијекова и која је у XIX вијек упливала”. Као Караборђе један век раније, и као већина српских државника и јавних радника XIX века, он је западну српску границу видео на Уни.³⁹

Анексијом Босне и Херцеговине, 1908. нанет је тежак ударац националном полету Србије. Говорило се да анексијом, крвник „ампутује најбитнији дамар из нашег националног организма” да „Херцег-Босна и Шехер-Сарајево умиру”, да се у зверском кљуну односе „два најдрагоценија и највеличанственија алем — камена из поносне круне Србинове”. Пред комшијом који је чином анексије „зграбио велики део српских земаља”,⁴⁰ Србија се морала примирити. Њене снаге су опет морале бити окренуте ка југу.

Тамо су је чекале гранични спор са Бугарском и Турска. Пред сталном опасношћу од Аустро-Угарске, Србија је морала да прионе на стварање балканског савеза. После пет месеци преговора о судбини Македоније одн. о њеној подели, са Бугарском је закључен уговор о савезу фебруара 1912, а допуњен у мају исте године. Ако би дошло до поделе Македоније, онда би се по уговору, то учинило дијагоналом Крива Паланка—Охрид. Против Турске се имало ући у рат у случају нереда у Македонији, *Casus belli* је брзо настао. У августу, у Кочанима је дошло до крвавих немира. Истог месеца, албански побуњеници су ушли у Пећ, Приштину, Призрен и најзад у Скопље. Турска је у овој ситуацији приступила прикупљању трупа против балканских савезника на што су ови одговорили захтевом

³⁸ А. Миловановић, Устави и уставност у Србији, од 1807, 1835—1903, Београд, 1903, стр. XIII.

³⁹ С. Новаковић, Најновија балканска криза и српско питање, Београд, 1910, стр. 95, 96.

⁴⁰ З. Ненезић, Масони у Југославији (1764—1980), Београд, 1987, стр. 248.

за озбиљне реформе у Македонији, па онда, средином октобра и ратом.⁴¹

Остварујући, упркос силних протеста Аустро-Угарске, један од својих ратних циљева, српска војска је средином новембра избила на јадранску обалу, северно од Љеша. У Валони су, пак, 28. новембра вође албанског покрета објавиле да оснивају нову државу. Срске трупе су 29. новембра стигле у Драч. Аустро-Угарска дипломатија је поручивала: Ако Срби не напусте Драч, изгубиће Београд! Потом је настала игра живаца између Русије и Аустро-Угарске која је прекинута у Лондону 17. децембра, признањем независне Албаније. Тиме је посредно решено да се српске трупе морају повући.⁴²

Између балканских савезника настали су територијални спорови из којих је Бугарска, нападајући Србију у ноћи 29—30. јуна на Брегалници извукла деље крај. Под притиском Аустријанаца, Црногорци, су почетком маја 1913, морали да се повуку из освојеног Скадра. Нове балканске границе утврђене су уговором закљученим у Букурешту 10. августа 1913. У преговорима око српско-бугарске границе замињало је око Штипа, Кочана и Струмице. По жељи Русије, Бугарској је припала Струмица. Тако, Србији је највећим делом призната територија коју је војно запосела 1912.

Граница између Црне Горе и Албаније није била коначно утврђена, па су црногорске трупе биле изложене испадима Албанаца, уз испаде Аустријанаца у Пљевљима. Споразумом између Србије и Црне Горе, овој последњој припали су Мојковац, Бијело Поље, Пљевља, Беране (данас Иванград), Рожај, Пећ, Баковица. Народ у Црној Гори, који је очекивао уједињење или унију „између двије државе једног истог народа“, отворено је приговарао: „Шта ће ти киљани (међаци) између нас и Србије. Зар није било доста 500 година што нас је Турчин раздвајао“.⁴³

Аустро-Угарској није било доста што је створила Албанију као клин у српском телу. Проширена Србија, која је најзад стекла заједничку границу са истородном Црном Гором, за њу је била неподношљива. Стога, Аустрију је сасвим обузело питање када ће ту неугодну државу, пијемонтски расположену, избрисати са европске мапе.

Југословенске и српске границе

Неопорављена од балканских ратова, Србија је у рат, који јој је 28. јула 1914. наметнула Аустро-Угарска, ушла са југословенским програмом. У Нишкој декларацији, од 7. де-

⁴¹ Историја српског народа, V—1, Београд, 1983, стр. 185—189.

⁴² Б. Станковић, Никола Пашић и југословенско питање, књ. 1, Београд, 1985, стр. 129.

⁴³ Историја српског народа, VI—1, стр. 193—196, 254, 255.

цембра 1914, која је изражавала ратне циљеве Србије стајало је да је „велико војевање” од свог почетка „постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће, Срба, Хрвата и Словенаца”. Србија је своје државне и националне циљеве објединила са југословенским зато „што јој је југословенски програм пружао најбоље изгледе и у наметнутом рату и за будућност”. Југословенским програмом добијао се велики идеал којим су јачане сопствене психолошко-идеолошке снаге отпора, и којим се стицало „снажно офанзивно средство за идеолошко-пропагандно слабљење Аустро-Угарске изнутра”. Југословенски програм је био решење за неминовне територијалне спорове око средишњих области Балкана и неких делова Јадранске обале који би настали у случају стварања неза-



Карта југословенских покрајина са учртаним пожељним границама будуће југословенске државе са линијом разграничења између православца и католика, коју је професор Јован Цвијић предао руском посланику у јануару 1915. године

висне Хрватске. Затим, југословенски програм је обећавао велику државу која би била у стању да се одупре пангерманској опасности. (Хрватски политичари су још у великој југословенској држави видели брану Италији која би усамљену Хрватску могла да прогута „као макароне“).

У време објаве ратних циљева Србије, у Нишу је штампана расправа професора Јована Цвијића, која се почетком 1915 појавила под насловом *Јединство Југословена*. Књижица је садржавала једну карту са уцртаним границама будуће државе уједињених Срба, Хрвата и Словенаца. Сличну карту је, јануара 1915, Цвијић предао руском посланику који га је, иначе сматрао „кројачем граница српске владе“. На обе карте, уцртана граница обухватала је на северу Темишвар, Суботицу, Бају, Печуј, Марибор, Целовец... Линија разграничења са Бугарском и Грчком остала је онаква каква је повучена Букурешким уговором, 10. августа 1913.

Иако је истицао истоветност југословенских племена (народа), Цвијић је повукао линију разграничења између католика и православца. „Западна граница географске целине у којој преовлађују православни“, спуштала се од Печуја на Пакрац, одатле уз Уну, потом савијала се на Велебит изнад Книна захвативши велебитско приморје до наспрам најјужније тачке острва Пага.⁴⁴ Можемо се, с разлогом, упитати зашто је славни антропогеограф уцртао „западну границу“, поготово кад се зна да је он важио за човека југословенске оријентације. Другачије формулисано, ово питање је било питање разлога за „мали“ или „велики“ ратни програм Србије. Оно је пре свега везивано за председника владе, Николу Пашића.

Пашићев помоћник у министарству унутрашњих дела сведочио је (1930.) како је Пашић „дипломатски радио на ослобођењу и уједињењу свих Срба, Хрвата и Словенаца, али није био убеђен да је то и могуће и да је уопште такво уједињење практично изводљиво. У основи, он се највише надао уједињењу Србије и Црне Горе и српских крајева, са доста морске обале“.⁴⁵ Блиски Пашићев сарадник Јовановић, као представник државе, имао је сигурно удела у изради Цвијићевих карата. Те карте, уосталом, чуване су код Јована Јовановића. Могло би се закључити да је Србија имала два ратна програма: један, главни, званичан — југословенски (тзв. велико решење), и други резервни (тзв. мало решење — Велика Србија).

„Мало решење“ постављено је из неколико разлога. На спољнополитичком плану, њега је изазивала Италија својим

⁴⁴ Историја српског народа, VI—2, стр. 67—69; „Православни су се населили у Буковици, Равним Котарима, око Книна и у Горњој Цетини; у Враници и околини има досељеника чак из Црне Горе“. (Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Београд, 1987, стр. 176, 177).

⁴⁵ Д. Јанковић, „Велики“ и „мали“ ратни програм Николе Пашића (1914—1918), „Анали Правног факултета у Београду“, март—април 1973, стр. 151.

територијалним претензијама на делове јадранске обале као накнаду за улазак у рат страних сила Антанте. Италија је, на-
име, у планове о прекрајању граница на Балкану убацила иде-
ју о самосталној Хрватској, са намером да осујети стварање
југословенске државе и тиме отвори простор за свој плен на ис-
точном Јадрану. Јован Јовановић, почетком октобра 1914, ре-
гистровао је да се у неким дипломатским круговима расправља
„о аутономној Хрватској, у коју би ушла Хрватска, Словенац-
ка и део Далмације, па можда и један део Босне”.⁴⁶ Руска ди-
пломатија је била за стварање независне Хрватске, претпостав-
љајући да би у заједници са Хрватима-католицима „православ-
ље попустило”.⁴⁷

Ваља имати у виду да је добар део политичара и других
јавних радника Србије, иако су јавно заступали „велики” рат-
ни програм, интимно били склонији „малом” програму — ства-
рању државе уједињених Срба. Ту, како се говорило Велику
Србију, замишљали су као крајњи циљ, или, пак, као прву ета-
пу у стварању југословенске државе — етапу која је потребна
као међупериод за сазревање југословенске идеје. Међу пред-
ставницима разних мишљења о решењу југословенског питања
„неки су — међу њима Џвијић — хтели да се сада реши само
српско питање, не тражећи Хрватску”.⁴⁸

Закључењем тајног Лондонског уговора 26. априла 1915.
између сила Тројног споразума и Италије, званични југосло-
венски програм Србије стављен је пред ново искушење. Лон-
донским уговором, Италији је била обећана цела Ибра, Далма-
ција до рта Плоча са највећим делом острва, од којих су изу-
зети Велики и Мали Дрвеник, Чиово, Шолта и Брач. Хрватс-
кој, Србији и Црној Гори имало је да припадне цело Хрватско
приморје са Ријеком и острвима Крк, Св. Гргур, Првић, Голи и
Раб, и обала јужно од рта Плоча до ушћа Дрима. Италијанс-
ким поседом северне Далмације смерало се на раздвајање „хр-
ватског” од „српског” приморја. У овој ситуацији, српски јавни
радници су морали да истичу и свесрпски интерес.⁴⁹

Пашићев пријатељ Јован Жујовић, који се налазио у Па-
ризу са задатком да пропагира југословенско решење, имао је
да одговара на савезничка обећања „земље јужно од Неретве”.
У утицајним париским круговима, 27. маја 1915. од њега се тра-
жило да изложи „границе српске земље без Хрватске”. „Ми
треба да добијемо равни Банат, а Румуни брдски” — убеђивао
је Жујовић. За Хрватско приморје је говорио „да може ићи до
изнад Шибеника, а друго је српско”. На понуду евентуалног
добитка у Албанији, Жујовић је одговарао да „нисмо импери-
јалисти”, да „Арнаути су опаки”, „али ако мораћемо, тражи-

⁴⁶ Историја српског народа, VI, стр. 62; Б. Станковић, Никола
Пашић, стр. 149.

⁴⁷ Ј. Жујовић, Дневник, II, Београд 1986, стр. 95, 96.

⁴⁸ Ј. Жујовић, Дневник, II, стр. 71.

⁴⁹ Д. Јанковић, Србија и југословенско питање 1914—1915 године,
Београд, 1973, стр. 115; В. Ђоровић, Историја Југославије, стр. 571.

ћемо и део Албаније, пошто нема ни свеца који од себе дај одбија. Али ми волимо српску Далмацију". — Па имаћете и Босну и Херцеговину — додавали су сабеседници Французи. — Те су земље више српске но што су Алзас и Лотарингија Француске. Наше је право ту несумњиво. Зар би још смело да се и оно контестира и да се о Босни говори. — И Банат додавао је неки чичица. — И Банат и део Славоније и део Далмације, ако нам се не дадне уједињење са Хрватском — за то време готово типски, одговарао је Жујовић. На тај одговор, ишла је типска опаска да су Хрвати говорили „пре и са Баволом, но са Србима", и најзад типска тврдња, са српске стране, да је хрватски клер био расположен против Срба „не из верских, већ из национално-политичких аустријских побуда".⁵⁰

Само дан после потписивања Лондонског уговора, Пашић је на седници Народне скупштине поновио намере Србије садржане у Нишкој декларацији, а 5. маја је у протестној ноти тражио од савезника да гарантују стварање једне југословенске државе. Из политичких преговора са Италијом који су наскоро уследили, и брзо пропали, Пашић је сазнао да Руси намеравају да створе две југословенске државе: једну католичку од хрватских и словеначких земаља, и другу православну, од Србије и Црне Горе које би се прошириле Босном и Херцеговином, Славонијом, Сремом, Бачком, делом јадранске обале од Цавтата на југу до рта Плоча на северу и део Албаније од Дрима до Војуше. Међутим уз ове територијалне добитке Србија је требало да поднесе и жртве. Француска, Енглеска и Русија тражиле су српске територијалне жртве којима би придобиле Бугарску и Румунију. Бугарској су обећавале Македонију јужно од Скопља. Румунији је стављен у изглед Банат.

Пред сталним захтевима сила Антанте, Пашић, за кога је Македонија била „географски центар магичног значаја", у лето 1915. изразио је спремност да њену територију с леве стране Вардара уступи Бугарској, а за узврат да се одобри уједињење Хрватске са Србијом.

У септембру 1915. Централне силе су (тајно) обећале Бугарској оно што је желела: Македонију, долину Јужне Мораве с Топлицом и целу источну Србију до Велике Мораве.⁵¹

Ако је у једном тренутку зарад ширег, југословенског, програма српска влада тактички⁵² пристала да жртвује део Македоније, она је у ствари југословенским програмом ишла на то да пред територијалним аспирацијама суседа, сачува Ма-

⁵⁰ Ј. Жујовић, Дневник, II, стр. 95, 96, 104; — Пашићев заменик, Стојан Протић је као српске земље сматрао, уз краљевине Србију и Црну Гору, Војводину, део Славоније, Босну и Херцеговину и Далмацију југоисточно од Неретве. (О. Поповић, Стојан Протић и уставно решење националног питања у Краљевини СХС, Београд, 1988, стр. 15.)

⁵¹ Б. Станковић, Никола Пашић..., стр. 178; М. Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд, 1973, стр. 35; В. Чубриловић, Живот и рад Јована Цвијића, у Ј. Цвијић, Карст, Београд, 1987, стр. 125; Историја српског народа, VI—2, стр. 85.

⁵² Вид. Историја српског народа, VI—2, стр. 94.

кедонију, Банат и Далмацију. Југословенским програмом, савезницима је у ствари нуђена једна државна творевина као гарант „нових потреба европског мира“. Са површином преко 200. 000 км и око 12 милиона становника југословенска држава је могла „самостално живети и развијати се, увек у складу с европском културом и прогресом“. Ратна неизвесност, приморавала је српску владу да не игра само на једну, југословенску карту. Стога, ако би непријатељ, објаснио је једном приликом Пашић, ушао у преговоре за мир пре осетнијих пораза онда би Србија тражила Босну и Херцеговину са изласком на море. Ако би у преговоре ушао побеђени непријатељ који још „даје отпор“ ишло би се на „уједињење српства“. („То значи: осим Босне и Херцеговине још и Војводину, Јужну Далмацију и остале српске крајеве!“). У случају потпуног пораза непријатеља, Србија је имала да тражи уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца.⁵³

Званично пропагирајући „велики“ програм јавни радници Србије су били свесни да ће југословенско уједињење поред спољашњих морати да прође између унутрашњих Сцила и Харибди. Програм југословенског уједињења није био оптерећен само проблемом уређења будуће државне заједнице већ и питањем територијалног разграничења између Срба и Хрвата који је требало да елиминише. Избачен кроз југословенски прозор, проблем српско-хрватске границе враћао се на врата преобучен у питање државног уређења. У том контексту, расправљајући о уређењу будуће државе Никола Пашић је стављао на знање хрватским федералистима да њихово подручје може бити само Загреб са околином и хрватска острва, на која је Италија већ полагала право.⁵⁴ У другој прилици наглашавао је да би се федералне јединице могле установити једино „каким системом иселавања и досељавања којим би се раставили разни елементи који су сада испремештани на најзаплетенији начин“.⁵⁵

Једна несугласица, са територијалним питањем у позадини, која се јавила првих месеци живота југославенског програма, остала је до краја. Радило се, наиме, о једном елементу процедуре уједињења. Хрватски политичари у емиграцији мислили су да председник Хрватског Сабора „позове све чланове Сабора Хрватске, Босне, Херцеговине, Далмације и Истре, те да они прогласе уједињење са Србијом“. Са српске стране, у томе је, одмах, примећено да „на тај би начин Хрвати хтели да целу Далмацију, Срем и Славонију, (па и Босну и Херцеговину — М. П.) обележе као Хрватску“.⁵⁶ У току три и по године, хрватски политичари нису одступили од тога да се уједињење са Србијом прогласи из Загреба.

⁵³ Б. Станковић, Никола Пашић..., стр. 150, 151, 181, 182.

⁵⁴ И. Банац, Национално питање..., стр. 118, 124; Д. Јанковић, „Мали“ и „велики“ ратни програм, стр. 162.

⁵⁵ М. Екмечић, Стварање Југославије..., стр. 793.

⁵⁶ Ј. Жујовић, Дневник, II, стр. 74, 75.

Крајем новембра 1918 догодио се ланац прогласа уједињења са Србијом. Велика Народна скупштина у Новом Саду прогласила је уједињење Бачке, Баната и Барање са Србијом 25. новембра. Следећег дана, у Подгорици је проглашено уједињење Црне Горе са Србијом. У Босни и Херцеговини, уједињење са Србијом објавио је низ градова и округа: Бања Лука, Бихаћ, Кључ, Јајце, Приједор, Бијељина, Зворник, Вишеград, Гацко, Рогатица, Невесиње... Од 6. новембра ослободилачка 2. армија Степе Степановића била је у Сарајеву. Очекивало се да ће Народно вијеће Босне и Херцеговине прогласити опште уједињење са Србијом. То је било у складу са планом по коме је Србија имала да „најпре припоји што више територија и да тако с њима уђе у југословенску државу”.⁵⁷ Али, и хрватски политичари били су се побринули о томе с којим територијама ће ући у нову државу.

Пошто се у југословенским покрајинама власт Аустро-Угарске државе била сасвим распала, у Загребу се за нову врховну власт прогласило Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба. Председништво Вијећа је 31. октобра упутило ноту америчкој, британској, италијанској и српској влади којом их је обавештавало да се држава СХС „конституирала на територију Јужних Славена, што је досад спадао у састав бивше Аустро-Угарске монархије”. Уз то, Народно вијеће је дало на знање да се ратна морнарица бивше Двојне монархије „налази од данас у власти Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба. Ова је извјесила хрватску заставу”. Затим, оно је овластило „Југославенски одбор за заступање интереса државе Словенаца, Хрвата и Срба према иностранству”, а не (међународно призна-ту) српску владу.

Хрватски план о загребачком уједињењу убрзо је постао илузорна скица пред стварношћу коју је обележавала снага српског оружја. Само та снага могла је да повлачи границе. Ово најбоље илуструје разговор представника српске врховне команде, генералштабног потпуковника Душана Симовића и представника Народног вијећа који је вођен у Загребу 13. новембра 1918. Тада је један од водећих људи Народног вијећа говорио како је до Дрине, Саве и Дунава формирана држава Словенаца, Хрвата и Срба, која је независна од Србије и Црне Горе, и коју је наводно признала српска влада. Симовић је одговорио да ништа не зна о признању и „интенцијама владе”, али је знао ово: Србији — по праву оружја, а на основу уговора о примирју с Мађарском припада „Банат до линије Оршава-Карансебеш-р. Марош-Арад-испод Сегедина; Бачка до линије Хоргош-Суботица-Баја; Барања до линије Батасек-Печуј-Барч и даље реком Дравом до Осека; Срем и Славонија до линије жељ. пруге Осек-Баково-Шамац; цела Босна и Херцеговина и Далмација до рта Планке”. Ван ове територије Хрвати су

⁵⁷ Историја српског народа, VI—2, стр. 252, 253; Б. Кризман, Распад Аустро-Угарске и стварање југославенске државе, Загреб, 1977, стр. 210—212; И. Банац, Национално питање, стр. 130.

се, по Симовићу, могли опредељивати како им је воља: да иду са Србијом или да формирају засебну државу. Међутим, Хрвати нису били у ситуацији да бирају.

Нико од победничких савезника, није био признао државну творевину која је проглашена у Загребу. Италијани су у Словенцима и Хрватима видели Аустријанце, те су своје трупе упутили у Истру, Далмацију и Словенију, као што се трупе упућују на непријатељско подручје.⁵⁸

Пред италијанском опасношћу, са социјалним хаосом пред очима, Народно вијеће у Загребу је 24. новембра прогласило „уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба, образовање на цијелом непрекинutom југословенском подручју бивше аустроугарске монархије с краљевином Србијом и Црном Гором...” (Ако не стварно, а оно бар вербално Загреб је настојао да уједињење изведе по своме.⁵⁹) До одлуке Народног вијећа о уједињењу дошло се кроз једну бурну седницу на којој су неки загребачки политичари хтели да диктирају услове уједињења. Стјепан Радић је чак тражио да се одреде границе до којих би српска војска смела ући на „територију Хрватске”. Условљавања загребачких политичара пресекао је речити Далматинац др Јосип Смодлака, поручивши „Загребчанима”: „Ви хоћете да правите ортаклук са једном славном фирмом, и улазећи у ортаклук ви хоћете да постављате услове, ви који нисте ни пропала фирма”.⁶⁰ Говорећи о „славној Србији”, Смодлака је говорио језиком оновремене светске дипломатије.

Граница према Румунији утврђена је на мировној конференцији у Паризу. Дотле су у вези с њом одмеравањем разни аргументи. Основни аргумент било је етничко начело — састав становништва. У случају Темишвара признавало се да су у њему Срби у мањини (7566 Румуна према 4471 Србину), али су уместо начела народности коришћени други „докази”, пре свега стратегијски. У новемру 1918, српска војска је запосела Темишвар; поред ратнооперативних, и из интереса „за земље у којима живи наш елемент”. Приликом утврђивања граница према Румунији пресудан је био „етнографски факат”. Темишвар је припао Румунији. Граница према Мађарској, утврђена мировним уговором у Тријанону, јуна 1920, повучена је по етничком и геостратегијском начелу. Бугарска је, уговором у Нејију,

⁵⁸ В. Ђоровић, Историја Срба, 3, Београд, 1989, стр. 234.

⁵⁹ Да се радило само о прокламацијском, вербалном покушају произлази из чињенице „покрета већа”. Наиме, већа која су стварана у свакој вароши била су одлучујући политички фактор, а не Народно вијеће у Загребу. За ово је понајилустративнији ултиматум далматинске владе Народног вијећа у Загребу од 16. новембра 1918, по коме ће се из Сплита прогласити непосредно уједињење са Србијом, ако се то у року од пет дана не учини из Загреба. (М. Екмечић, Стварање Југославије..., стр. 805, 806; Б. Кризман, Распад Аустро-Угарске..., стр. 190, 206—211).

⁶⁰ Историја српског народа, VI—2, стр. 254; В. Ђоровић, Историја Срба, стр. 235.

новембра исте године, уступила струмичку област и стратешки важне срезове царибродски и босиљградски. Јужна граница је остала по Букурешком уговору од 1913.⁶¹

Југословенска држава и питање границе између Срба и Хрвата

За првих осам година, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, живот је понајвише загорчавало „хрватско питање”. Хрватски вођа Стјепан Радић, инсистирајући на републиканском облику владавине, одбијао је до 1925 да призна Видовдански устав, а све до марта 1924. његове присталице нису учествовале у раду Народне скупштине. Непрестано желећи независну Хрватску, Радић је крајем 1919 дошао до става о федеративној Југославији као међуфази, кораку до отцепљења без проливања крви. За овај свој став, охрабљујућу паралелу нашао је у случају Норвешке и Шведске: „Нама је главно република и федерализам, јер република = самоодређење, а федерализам = Норвешка према Шведској и у згодан час Норвешка од Шведске (1907)”.

Из редова Народне радикалне странке с времена на време пуштани су гласови о стварању Велике Србије, тако што би се извршила ампутација северозападне Хрватске и Словеније. У једном памфлету 1923, предлагано је да Велика Србија обухвати већи део Славоније, делове уже Хрватске, целу Босну, Херцеговину и Далмацију.⁶²

Како је у очима српских интелектуалаца изгледало „хрватско питање”, најбоље је исказао Слободан Јовановић. Он га је упоређивао са „оним малим температурама које грудоболног не убијају, али га нервирају и неопазнице му исцрпљују снагу”.⁶³

У Народној скупштини, 20. јуна 1928, једно „нервирање” због „хрватског питања” завршило се са два убиства и три рањавања хрватска посланика. Међу рањенима био је и хрватски „Стари” — Стјепан Радић, који је брзо пребачен на клинику др Костића. Накратко опорављени Радић, 8. јула је отишао у Загреб и ту је месец дана касније умро. У међувремену, од крваве скупштинске драме до Радићевог одласка из Београда, српско-хрватски спор био је дошао до ивице државног распада.

Стране владе су слале телеграме са питањем „да ли смо ми још једна држава или не”. Краљ Александар је предложио цепање државе. Предлог је саопштио једном од првака Селач-

⁶¹ Б. Станковић, Никола Пашић..., стр. 197, 198; Историја српског народа, VI—2, стр. 252; Љ. Трговчевић, Научници Србије и стварање Југославије, Београд, 1986, стр. 311.

⁶² В. Ђоровић, Историја Југославије, стр. 592, 594; И. Бањац, Национално питање..., стр. 225.

⁶³ Д. Јовановић, Људи, људи..., Београд, 1971, стр. 129.

ко-демократске коалиције, Србину из Хрватске, који је заменивао рањеног Стјепана Радића, Светозару Прибићевићу: „Господине Прибићевићу — говорио је Краљ, 7. јула увече — изгледа да г. Радић одлази сутра за Загреб. Молим вас да му предате моју поруку да сутра може у Загребу да прокламује расцеп. Ми више не можемо да останемо заједно са Хрватима. Нећу да имам никакав рат са Хрватима. Пошто не можемо да останемо заједно, боље је да се раздвојимо. Боље је да се растанемо у миру, као Шведска и Норвешка. Ако Радић прима мој предлог, он сутра може да прокламује отцепљење. Ми ћемо отуда повући наше трупе, а оставићемо тамо само неколико јединица на граници, да не може да се каже да смо те крајеве оставили Италијанима. Па кад тамо буде уређена народна одбрана, повућићемо и те јединице”.

У запрепашћењу, Прибићевић је питао да ли влада стоји иза Краљевог предлога. На потврдан Краљев одговор, Прибићевић је приметио да би министре требало „похапсити због велеиздаје”. Кад се прибрао, упитао је Краља „да ли мисли да се подела земље може свршити између нас самих, без интервенције страних држава? Границе наше државе одређене су међународним уговорима о миру, и у случају поделе, поставља се питање измене уговора на којима су потписи великих сила. Ако ви дакле, мислите на ампутацију, поставља се питање: ко ће имати у руци дршку ножа којим држава треба да буде пресечена?” Краљ је одговорио да тешкоће државне поделе не би биле тако велике као што мисли Прибићевић, а резултат би био благотворан: велика већина Срба остала би у својој држави, која би била мања, „али хомогенија, и много јача него данашња”. Ипак, Прибићевић је успео да потисне Краљев предлог о подели обећањем да ће у име Сељачко-демократске коалиције за светско јавно мњење дати изјаву о државном јединству.

Два дана касније, 9. јула 1928, Краљ је Прибићевићу опет предочавао потиснути предлог: „Видите, господине Прибићевићу, ви нећете да признате да је најбоље да се одвојимо од Хрвата. Са оним што ће нам остати имаћемо бар чврсту државу”. На Прибићевићевог пријатеља Грегора Жерјава, Краљева мисао о подели земље деловала је поразно, и он је затражио аудијенцију. „Чим је Жерјав ушао, Краљ је почео да развија своју мисао о подели Срба и Хрвата. У Жерјаву је све врло. У томе часу није могао да се уздржи, мада је он, уосталом, био доста миран и хладан човек. Он је Краљу рекао: — Величанство, из свега овога ја видим само *један једини излаз а то је ваша абдикација*. Колико ја знам у целокупној историји, ви сте једини Краљ који хоће да смањи своју државу”. На ове речи Краљу се отело „марш напоље!”, али сетивши се Жерјављевог лошег здравља, Краљ се брзо повратио.⁶⁴

⁶⁴ С. Прибићевић, Диктатура краља Александра, Београд, 1953, стр. 72, 74, 75, 77—79; Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам / Идеје и стварност, Београд, 1987, стр. 321.

Од предлога о тзв. ампутацији Хрватске, до завођења шестојануарске диктатуре, остала су само полуслужбена и приватна тумачења. За историју је остала и једна карта са уцртаном „линијом ампутације“. Она је ишла од Вировитице, десном обалом Уне, па на реку Крку, избијајући на море код Шибеника. Без сумње, „линија ампутације“ имала је за основу Цвијићеву „западну границу“, с тим што је у погледу далматинске обале Хрватској остављала Равне Котаре и Буковицу.⁶⁵

Објашњавајући шестојануарску диктатуру, Ситон—Вотсон је децембра 1931 помињао идеју о ампутацији Хрватске коју је Краљ ипак одбацио као неизводљиву. По Вотсону, да је било какав изводљив план за сепарацију био предложен, „вероватно би био усвојен по узајамној сагласности у лето 1928 — толико су тада била широко распрострањена рђава расположења и песимизам“. Али, једна од главних компликација у југословенској ситуацији у исти мах је једна од највећих гаранција југословенског јединства — „то је факт да су Срби и Хрвати тако неразмрсиво измешани, да ниједан људски напор не би могао послужити да се повуче линија чисте поделе између њих“.⁶⁶

Негде у ово време (фебруара 1932), Ситон—Вотсону писао је Радићев наследник Владимир Мачек. У свом писму Мачек није хтео да „улази у разматрање, да ли је била сретна мисао стварања саме југословенске државе“, али је истакао да „баш средином те државе пролази кобна културна и геополитичка линија (прекретница), на којој је још моћно римско царство пукло на двоје“. Под прекретницом Мачек је мислио на Дрину. Налазећи да се интелигенција босанских Муслимана „признаје данас хрватском“, као и да становништво Босне, Херцеговине и Војводине треба да се изјасни да ли ће се приволети српској (Србија или Црна Гора) или хрватској страни, Мачек је рачунао са повољним резултатом, одн. хрватском границом на Дрини. За почетак „Србија би морала и Хрватској и Црној Гори признати њихов насиљем и преваром отети државноправни суверенитет“.

Мачек је сматрао да је неопходно вратити се „на исходну точку из год. 1918“, јер те године држава је створена „на такав начин и таквим методама које су довеле до данашњег стања, а довести ће безувијетно и до распада државе, не поће ли се натраг“. Ова мисао обелодањена је југословенској јавности у тзв. загребачким пункцијама, новембра 1932. Владајући кругови у Београду представили су је као „јединствен пример државног самоубиства“, јер овом мишљу није се мислило на

⁶⁵ „Службена линија ампутације г. 1928“ — карта је објављена на унутрашњој страни корица у Ј. Хорват, Политичка повијест Хрватске, Загреб, 1989.

⁶⁶ R. W. Seton-Watson, The Background of the Yugoslav Dictatorship, the Slavonic and East European Review, vol. X, No 29, december 1931, стр. 371.

то где су италијанске трупе биле 1918, као што се заборавило и на иредентизме Мађара и Бугара.⁶⁷

Од средине тридесетих година двадесетог века, на међународну па и на унутрашњу ситуацију Југославије, одлучујуће су деловале ревизионистичке силе — Немачка и Италија. Ратна опасност која се надвијала над Европом, довела је до тога да је решавање хрватског питања постало неизбежно. У контексту нове европске ситуације, хрватско питање, као питање хрватског незадовољства, прерасло је у питање да ли ће незадовољни Хрвати хтети да бране земљу.

На унутрашњем плану, на изласку из режима диктатуре, грађанске странке, нарочито оне србијанске, биле су разбијене, поцепане, ослабљене. С друге стране, Хрватска-сељачка странка на челу са Мачеком била је тако јака да је прерасла у широки покрет. У разбијеним србијанским странкама она није видела партнера за разговор, али је примећивала да је код њих сазрела свест о томе да нерешено национално питање иде на руку оним снагама које под паролом очувања државне целине приступају апсолутистичкој владавини. Као резултат ових околности донета је Уредба о Бановини Хрватској. Уредба је



⁶⁷ Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам, стр. 320, 323.

донета, 26. августа 1939, само пет дана пред избијање другог светског рата. Први члан Уредбе гласио је: „Савска и Приморска бановина, као и срезови Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница спајају се у једну бановину под именом Бановина Хрватска. Седиште Бановине Хрватске је у Загребу”.⁶⁸

До доношења Уредбе о Бановини Хрватској, склопљена су два споразума између председника југословенске владе, Драгише Цветковића и шефа Хрватске сељачке странке, Владимира Мачека. Првим споразумом, од 27. априла 1939, било је предвиђено да Мостар припадне Бановини Хрватској, а о територији Босне, Херцеговине, Далмације и Војводине одлучило би се плебисцитом. На предвиђени плебисцит и припајање Мостара, намесништво није пристало. У другом споразуму од 23. августа, на основу кога је израђена Уредба, изостављена је клаузула о плебисциту, а као компромисно решење Бановини Хрватској припали су одређени срезови из Босне и Срема, одн. по ондашњој административној подели, срезови из Врбаске, Зетске и Дунавске бановине. У споразуму је још стајало да ће се дефинитиван територијални обим Бановине Хрватске одредити „приликом преуређења државе; према томе ће се водити рачуна о економским, географским и политичким околностима”.⁶⁹

Како је утврђена граница Бановине Хрватске, најбоље је објаснио историчар Владимир Ђоровић. Разграничење је, по Ђоровићу, извођено „не на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи. Основа је имала бити етничка. Хрвати су ван приморске и савске бановине тражили за себе сваки срез где су они били у већини, али у тим бановинама нису давали ниједног среза где су већину имали Срби. Тако се догодило да је 847000 Срба остало у границама Хрватске, а свега 421000 Хрвата у целој осталој држави, кад се сви католици урачунају у Хрвате. Кад је требало бранити те српске срезове, онда су се позивали на своје историјске границе и узели су у помоћ тај принцип. Међутим, тај принцип енергично одбијају кад је у питању Дубровник, који није никад улазио у састав њихове историјске државе и који је по својој традицији сав „словенски”, а по својој прошлости у сталној гравитацији према српском подручју. Кад су Хрвати тражили и добили срезове Шид и Илок, који су у већини српски, а по историјском праву небрањиви, они су напустили и етничко и историјско начело, па су захтевали та места као свој животни простор”.⁷⁰

⁶⁸ Љ. Бобан, Мачек и политика Хрватске сељачке странке 1928/1941, књ. 1, Загреб, 1974, стр. 7—11; Б. Петрановић М. Зечевић, Југословенски федерализам, стр. 514.

⁶⁹ Љ. Бобан, Мачек..., књ. 2, стр. 145; М. Стефановски, Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941—1943, Београд, 1988, стр. 55.

⁷⁰ В. Ђоровић, Историја Срба, 3, стр. 252.

После доношења Уредбе о Бановини Хрватској, у јавности су се могле запазити две врсте реаговања. Са хрватске стране, напомињано је да је територија Бановине Хрватске неприкосновена, као и то да се очекују даљи добици. Тако, ако се не формира посебна босанско-херцеговачка јединица „имат ће се донети одлука о припадности” тог подручја. Несумњиво је, да ће у томе случају „један дио тога подручја припасти Хрватској”. Исто се односило и на Војводину. Ако јој се не обезбеди самосталност, онда „пучанство” Бачке и Барање треба да каже „камо жели ићи”. Уз све ово, пошто су бановине и „економске јединице”, истицано је да су Хрватској „потребни још неки крајеви за властиту господарску изградњу”. Једном речју, после доношења Уредбе, хрватски јавни радници за даље разграничење форсирали су сва она начела која су „Хрватима могла бити од користи”.

У редовима српских политичара и осталих јавних радника дошло је до низа протеста којима је са разних страна побијана ваљаност Споразума Цветковић—Мачек и Уредбе о Бановини Хрватској. Наглашавано је да је Споразум склопљен без питања Срба, па да због тога није реч о споразуму него о неспоразуму. „Хрвати су добили превелику територију на штету српског дела народа” — заборавило се да се границе српске земље протежу од Бевђелије до Суботице, „и од Тимока непрекидно све до мора око Шибеника”. Долина Неретве, Шид и Илок нису могли бити припојени Бановини Хрватској по етничком начелу, па стога и њени саставни делови, Савска и Приморска бановина, не могу за убудуће бити изузети од тог начела.⁷¹

После Споразума Цветковић—Мачек, предводник у истицању свесрпског интереса био је Српски културни клуб, организација српских политичара и јавних радника чији се основни програмски став изражавао у девизи: „јако српство — јака Југославија”. Јануара 1940, председник Клуба, професор Слободан Јовановић, писао је да „кад се обележава хрватска етничка целина, онда се неминовно мора обележити и српска етничка целина. Било би бесмислица тврдити да у овој држави само Хрвати имају националну свест, и да само они имају историју, докле Срби немају ни националну свест ни историју, него представљају једну аморфну масу која се да месити како се хоће. Чим се отворило хрватско питање, отворило се и српско и Срби морају уједињеним снагама бранити оно што је њихово”. То је подразумевало обједињену одбрану националног интереса и у Босни и у Јужној Србији. „Температура

⁷¹ Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам, стр. 576, 577; М. Стефановски, Српска политичка емиграција..., стр. 67, 72.

хрватског питања" вукла је народну снагу на запад, услед чега је занемарено питање етничке празнине на југу, где је по Јовановићу одмах после рата ваљало послати 500.000 људи. Бранећи српство Срби пак треба да брину и о државној целини.⁷²

По тада преовлађујућем гледишту у српским политичким круговима, о преуређењу Југославије на принципу „троплеменског федерализма“, ваљало је формирати српску федералну јединицу. У том циљу Цветковић је ангажовао групу правних експерата која је израдила „Нацрт уредбе о организацији српске земље“. По Нацрту, „бановине Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска спајају се у једно под заједничким именом Српске земље чије је седиште у Скопљу“. Из овога је произлазило да би, уз Српске земље, „Југославију чиниле још Хрватска и Словенија“ (тадашња Дравска бановина). Да ли се у овом уређењу видело дефинитивно решење српскохрватско територијалног спора, тешко је рећи. Ипак пада у очи да по Нацрту уредбе, српском земљом није обухваћено само оно што је преостало на истоку Југославије после повлачења границе Бановине Хрватске. Наиме, Нацртом уредбе нису од Српске земље изузети они срезови који су по Уредби од 26. августа 1939. припали Бановини Хрватској. Из овог би се могло закључити да Нацрт о српским земљама није територију Бановине Хрватске признавао ни као хрватски максимум, већ је њиме наглашаван привремени карактер Уредбе од 26. августа, и постављан основ за нове преговоре. Нови преговори су могли водити само новим размирицама, поготову кад се има у виду да је Нацртом уредбе о Српској земљи предвиђена јака централна власт, а да су прваци Хрватско-сељачке странке тражили сопствене војне формације у виду домобранства, или да Хрвати служе војну обавезу у Хрватској под командом хрватских официра. Пред отпором који је централна власт показала „хрватској пушци о хрватском рамену“, замена је нађена у стварању хрватске сељачке и грађанске заштите, која је по некима бројала на 200.000 људи. Ова полувојна формација требало је да брани стечено. Слободан Јовановић је примећивао да се Хрватима не може лако одузети оно што су добили, „не може без грађанског рата“.⁷³

⁷² Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам, стр. 567, 568; М. Стефановски, Српска политичка емиграција..., стр. 73.

⁷³ Ј. Tomasevich, Четници у другом свјетском рату 1941—1945, Загреб, 1979, стр. 35, 36; Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам, стр. 529, 530; М. Стефановски, Српска политичка емиграција..., стр. 50, 63, 73; А. Билас, Оспоравана земља, стр. 186; Д. Јовановић, Људи, људи, II, стр. 63.

У светском рату који је наскоро захватио и југословенски простор, границе су кројене окупаторским маказама. У простору тзв. Независне Државе Хрватске, који је сезао до Дрине, побијено је неизбројиво много Срба. Драгољуб Јовановић ће прибележити да „клање би било још веће да уопште није било Споразума”⁷⁴ тј. Уредбе о Бановини Хрватској.

У току другог светског рата, питање српских граница дошло је у зависност од међународног и унутрашњег успеха два покрета отпора у Југославији: партизанског, Јосипа Броза Тита, и четничког Драже Михаиловића. Исход грађанског рата, који је вођен између ових страна, зависио је пре свега од односа савезника према њима. У првој половини 1943, Британци су своју дотадашњу наклоност према Михаиловићу почели да окрећу према Титу и његовим „хрватским партизанима”. Уз британско стицање уверења да су они борбенији елеменат од четника, ишла је непрестана пропаганда хрватских политичара у емиграцији о „великосрпском хегемонизму”. То је имало свог одраза и на британско гледање на будућу територијалну организацију Југославије. Код Срба у избегличкој влади све чешће се инсистира, с једне стране, на образовању Босне као четврте федералне јединице у будућој Југославији, а с друге, на признању стања створеног Уредбом од 26. августа 1939. До средине јуна 1943, Слободан Јовановић као председник владе, настојао је на „прецизном броју — три федералне јединице” у будућој федерацији. Он је налазио да би већи број јединица значио цепање српских земаља. Ни Јовановић, ни други српски министри нису пристајали на декларативно признање Уредбе о Бановини Хрватској.⁷⁵

У круговима емигрантске владе у Лондону, 4. децембра 1943, једна вест из земље одјекнула је као прворазредна сензација.⁷⁶ Радило се о вести о одлукама Другог заседања АВНОЈ-а од 29. новембра 1943. Једна од тих одлука, иначе раније најављена, предвиђала је решење националног питања у Југославији „на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеначке, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине”.⁷⁷ У ово време, као и 1944, налазило се да „да још није време да се утврђују границе међу појединим земљама које сачињавају нашу федерацију”. Сам пројект федерације, по коме се за пет народа предвиђало шест федералних јединица, објашњаван је измешаношћу Срба и Хрвата коју је изражавала Босна и Херцеговина. Тако, закључи-

⁷⁴ Д. Јовановић, Људи, људи, II, стр. 78.

⁷⁵ В. Буретић, Влада на беспућу... стр. 213—215, 234, 262, 277; — Почетком 1944, Черчил је хвалећи партизане у Парламенту донекле модификовао британску заблуду о њиховом хрватском обележју, наводећи да се овима „придружио и велики број Срба”. (Исто, стр. 287); М. Грол, Лондонски дневник, Београд, 1990, стр. 336, 412, 415, 416, 428, 431, 532.

⁷⁶ М. Грол, Лондонски дневник, стр. 493.

⁷⁷ Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам, стр.

вало се да је измешаност Срба и Хрвата „у систему нове братски уређене федерације са Босном и Херцеговином као посебном народном републиком, са Србима који живе у Хрватској и Хрватима који живе у Војводини, постала управо базом њиховог братства и јединства”. Јер, „и српска и хрватска нација имају и имаће у федеративној Југославији све могућности и сва средства за то да организују свој национални живот као потпуне националне целине. Границе федералних јединица неће и не могу бити никаква сметња за то”. Ово тим пре што се „међе међу народним републикама” и не могу схватити као не „границе”.⁷⁸

Као реакција на Друго заседање АВНОЈ-а, одржан је од 25. до 28. јануара 1944. четнички (Светосавски) конгрес у селу Ба. Овај Конгрес је одбијао „разграничење између Срба и Хрвата, изражено без легитимних представника српског народа, као и сва друга фактичка стања створена пред рат или у рату, под притиском насиља и диктатуром окупатора”. Другим речима, четнички Конгрес је пре свега одбијао да призна Уредбу о Бановини Хрватској и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а. Затим, Конгрес се изјаснио за тријалистичку федерацију: „Конгрес сматра да је солидарност будуће Југославије условљена стварањем на демократски начин, једне српске јединице у државној заједници, која би на демократским основама окупила цео српски народ, на његовој територији. Исто начело треба да важи и за Хрвате и за Словене”.⁷⁹

Ни на Конгресу у селу Ба нису утврђиване границе федералних јединица. Међутим, с обзиром на раније интерне четничке документе, као и на то да је једну од водећих улога на Конгресу имао бањалучки адвокат др Стеван Мољевић, пројектоване границе будуће српске федералне јединице биле су углавном познате. Њих је наиме још јуна 1941, истакао Мољевић у свом меморандуму „Хомогена Србија”, полазећи од тога да Срби треба „да створе и организују хомогену Србију која има да обухвати цело етничко подручје на коме Срби живе”. „Хомогена Србија” је имала да обухвати и места која „данас не би имала српску већину” али чиме би се отклонила могућност да се над Србима „понове страшни злочини”. Разграничење би требало, по Мољевићу, да прати пресељење и измена становништва „нарочито Хрвата са српског и Срба са хрватског подручја”. На овај начин добила би се српска федерална јединица која би обухватала Србију после балканских ратова, Црну Гору, Босну и Херцеговину, целу Далмацију (у којој би део од ушћа Неретве до испред Шибеника са општинама у Херцеговини са хрватском већином, као и Дубровник, имао посебан статус); затим, Кордун и Банију, део Славоније источно од Па-

⁷⁸ М. Пијаде, Изабрани говори и чланци 1941—1947, Београд, 1948, стр. 185, 268, 270.

⁷⁹ Одлуке Башког конгреса, 27. I 1944, Књига о Дражи, II, 1944—1946, Виндзор, 1956, стр. 13.

краца и део Славоније са Осијеком и Винковцима, као и Срем, Барању, Бачку и Банат. Западна граница српске јединице ишла би од тачке наспрам најјужније тачке острва Пага, преко Госпића, испред Карловца, Сиска, изнад Пакраца до Вировитице.⁸⁰

„Да су побиједили, — вели Ј. Томашевић — четници би највероватније спровели свој ранији програм — то јест, дефинирали би границе Србије једнострано и ставили би Хрвате и Словенце пред готов чин с обзиром на српску јединицу. /.../ Узме ли се у обзир састав конгреса, једва ће изненадити да је његов дух био дух спасавања Српства и осигурања српске превласти у обновљеној држави након рата, а не стварања животно способне и јаке Југославије, прихватљиве свим јужнословенским народима”.⁸¹

Остављајући по страни питање животне способности Југославије у четничком аранжману, ваља приметити да су и политичари сасвим умерени у своме српству осећали да је у Титовом аранжману српство угрожено. У овом смислу, илустративна је белешка Милана Грола у којој се каже: „Тито је узбунио Србе цепањем Срба на 4 федералне јединице. То тај народ, који је скупо плаћао уједињење, не може да прими”.⁸² Такође, карактеристична је изјава, хрватског бана Ивана Шубашића, из 1944, у којој је комунистички план о црногорској и македонској аутономији означен као „препрека било каквој југословенској заједници”. Шубашић је признавао да су овакви елементи националног концепта КПЈ „анти-српски”.⁸³

Још у време одржавања Конгреса у селу Ба, Дража Михаиловић и његов покрет били су међународно изгубљени. Савезници су се окренули Титу и партизанима као борбеном елементу. Федерална послератна организација Југославије имала је да се изврши искључиво по комунистичком рецепту. Међутим, отпори оваквом рецепту постојали су у Србији и 1947. То се најбоље види из говора Моше Пијаде на седници Уставотворне скупштине Народне Републике Србије, 15. јануара 1947. Наводећи да је у међувремену „српски народ коначно раскрстио са идејама хегемоније и великосрпског шовинизма”, Пијаде се ипак упитао: „У којој би форми могао несавладани шовинизам или у најмању руку погрешно схватање решења националног питања у Југославији доћи до израза у вези са начртом нашег Устава? То би могло доћи до израза у вези с питањем граница, питањем територије Народне Републике Србије...”⁸⁴ До постављања питања српских граница у „новој Југославији”, које је револуционарна власт квалификовала као ствар српског шовинизма, није могло доћи. Јер, да би се сло-

⁸⁰ Ј. Tomasevich, Четници..., стр. 155—158.

⁸¹ Ј. Tomasevich, Четници..., стр. 355—358.

⁸² М. Грол, Лондонски дневник, стр. 559.

⁸³ В. Буретић, Влада на беспућу..., стр. 295.

⁸⁴ М. Пијаде, Изабрани говори и чланци..., стр. 183.

бодно изразила народна воља, претходно је требало, како је то тражио један посланик, донети закон о слободи од страха.⁸⁵

Послератне републичке границе представљале су, у ствари, наставак оног стања које је створено Уредбом од 1939. После рата, на хрватској страни није било политичке снаге која би у целини могла да брани банохрватску границу. Стога је направљен извештај корак назад, па је банохрватска граница враћена на граничну линију између Турске и Аустрије, која је установљена 1699. Карловачким миром, одн. 1718. Београдским.⁸⁶ О анахроности овако повучене границе остао је да сведочи босанско-херцеговачки излаз на море. Овај уски излаз на море имао је свој разлог у односу Дубровчана и Млечана. Плашећи се непосредног додира са Млечанима, Дубровчани су 1699. испословали да их од њих одеље Турци уским излазом на море.⁸⁷ Подручје, источно од ове историцистичке границе, које је представљало највећи део нововековних српских земаља било је изложено парцелисању. Поред четири федералне јединице које су образоване на овом подручју, у самој НР Србији била је формирана једна аутономна покрајина и једна аутономна област. Аутономна покрајина Војводина је формирана да би се „Хрвати Војводине и њене националне мањине“ осећали „у Народној Републици Србији као у својој домовини“, као и, наводно, због тога што је то била жеља већинског српског становништва. Аутономна Косово-Метохијска област формирана је да би „претежно“ већински Шиптари, који су „некада у старој Југославији прогањани, развлашћивани, чак и истребљивани“, живели „у миру и братској слози са Србима и Црногорцима те области“.⁸⁸ Тако је принцип федералне организације, примењен на Србе у комунистичкој Југославији, претворен у принцип »divide et impera«.

*

Из нововековне историје српских граница може се закључити следеће:

1) Као основно начело за утврђивање српских граница примењивано је начело народности, одн. етничко начело. Њему је као допунско служило стратегијско начело.

2) Српске границе су утврђиване, углавном, после победоносних ратова.

3) На међународним скуповима, увек се добијало мање од оног што је постигнуто у рату: српска граница није никад постављана тамо докле је стигао српски војник.

⁸⁵ Вид. Б. Петрановић, Историја Југославије 1918—1978, Београд, 1980, стр. 388, 389.

⁸⁶ К. Чавошки, Из историје стварања нове Југославије, Књижевна реч, 20/86, стр. 7.

⁸⁷ В. Ђоровић, Историја Југославије, стр. 363, 364.

⁸⁸ М. Пијаде, Изабрани говори и чланци..., стр. 190, 191.

4) На међународним скуповима, Србија се није ослањала увек на једну те исту велику силу.

5) Српске границе постављане су заједничким напорима две српске државе — Србије и Црне Горе. У заједничком напору на уједињењу српства било је доста несугласица, око примата у том предузећу, при чему је Краљевина Србија завршила у улози српског (југословенског) Пијемонта.

6) Од свих суседних народа, српски народ се, и поред намера и почетака, није званично разграничавао само са хрватским. То је произлазило, у прво време, из уверења о народној истоветности Срба и Хрвата, а потом из уверења да је, због етничке измешаности, немогуће повући границу између Срба и Хрвата — барем не без тежих компликација око пресељења становништва, и не без ризика од избијања рата.

До уједињења у Краљевину СХС, као српске земље сматране су Војводина, Барања, мањи или већи део Славоније, цела Босна и Херцеговина, Далмација или њен део. Као најчешћа могућа гранична линија са Хрватима помињана је Уна са које се на север повлачила линија преко Пакраца, а на југ се савијала на Велебит изнад Книна захвативши велебитско приморје до наспрам најјужније тачке острва Пага (Цвијић), или до рта Плоча, или Крком до Шибеника. Као линија аустро-српског, одн. српско-хрватског разграничења у Босни и Херцеговини помињана је и линија Неретва—Врбас.⁸⁹ Идеолози четничког покрета Драже Михаиловића су за западну границу српских земаља узимали линију која је ишла од тачке наспрам најјужније тачке острва Пага, преко Госпића, испред Карловца, Сиска, изнад Пакраца до Вировитице. У комунистичкој Југославији, принцип федералне организације је тако примењен на Србе да се претворио у принцип »divide et impera«.

Марко ПАВЛОВИЋ

HISTORY OF SERBIAN FRONTIERS IN MODERN TIMES

— Summary —

Analyzing the period from the First Serbian Revolution to the time after the World War II, the author comes to following conclusion:

1) As fundamental principle for determining the Serbian frontiers was applied the principle of nationality, i.e. ethnical principle. As its complement served the strategical principle.

⁸⁹ Др (зубар) Анте Павелић је, вероватно имајући у виду Врбас као границу, налазио да би се разграничење између српског и хрватског живља, „које је тешко провести због измијешаности“ морало извршити пресељавањем и заменом „српског становништва из Хрватске и западне Босне и хрватског живља из Херцеговине“. (Б. Кризман, Распад Аустро-Угарске..., стр. 190.)

2) Serbian frontiers were fixed mainly after victorious wars.
3) At the international meetings, Serbia always obtained less than it had achieved in the war: Serbian frontier was never set at the line reached by the Serbian soldier.

4) At the international meetings Serbia did not rely always upon the same Great Power.

5) Serbian frontiers were set by common efforts of two Serbian states — Serbia and Montenegro. In the common efforts for the union of the Serbian people there were rather many discrepancies concerning the primacy in which the Kingdom of Serbia ended in the role of the Serbian Piemonte.

6) Of all the neighbouring peoples, in spite of intentions and beginnings, the Serbian people did not fix its boundaries against the Croats. This resulted, in the beginning, from the conviction of the national identity of the Serbs and the Croats, and afterwards also from the conviction that it is impossible to draw a boundary line between Serbs and Croats, owing to ethnical intermingling — at least not without great complications about the changing of the residence of the population, and not without a risk of an outbreak of war.

Until the union in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, as Serbian provinces were considered Vojvodina, Baranja, a greater or a smaller part of Slavonia, the whole of Bosnia and Herzegovina, Dalmatia or a part of it. As the most frequently mentioned delimitation line with the Croats was the river Una from which a line was drawn to the north over Pakrac and to the south it turned to Velebit above Knin, comprising the Velebit littoral up to the southernmost point opposite the island of Pag (Cvijić), or to the cape of Ploče or, along the river Krka up to Šibenik. As the line of Austro-Serbian resp. Serbo-Croatian delimitation in Bosnia and Herzegovina was mentioned also the line Neretva—Vrbaš. The ideologists of Draža Mihajlović's četnik movement took as the western frontier of Serbian countries, the line which could be drawn from the point opposite the southernmost point of the island Pag, over Gospić, in front of Karlovac, Sisak, above Pakrac up to Virovitica. In the communist Yugoslavia, the principle of federal organization was applied to the Serbs in such a way that it transformed itself into the principle *»divide et impera«*.

ВОЉАВЧА НАШЕГ ПАМЋЕЊА

UDK: 949.711

Изворни научни рад

ПРОСЛАВА ЈУБИЛЕЈА ВЕЛИКЕ СЕОБЕ СРБА У МАНАСТИРУ ВОЉАВЧИ (ТАВНИК, КОД КРАЉЕВА)

Манастир у Тавнику — Светиња Вољавча са новом црквом имао је изузетну част да се у њему 21. јула 1990. године (Прокопијевдан) организује величанствена прослава 300-годишњице Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. У организацији овог значајног јубилеја учествовале су општине: Краљево, Чачак, Горњи Милановац и Кнић, а домаћини били сâм Манастир и Месна заједница Тавник.

Поред извесних радова на санацији цркве брвнаре од стране Завода за заштиту споменика културе из Краљева, овде треба истаћи и поправку свих путева који из Тавника и Бреснице воде ка манастиру Вољавчи¹ и изградњу окретнице (за већа возила — аутобусе и камионе) и мањег моста на јужној страни од манастира (овде није реч о тад пројектованом већем мосту који је на речици Вољавчи на путу Тавник — Бресница касније и изграђен). У овом прилогу се не говори о томе, нити о појединцима који су се у припремама за обележавање овог јубилеја посебно истакли; само се дају факсимили докумената о тражењу и пружању финансијске и друге помоћи (да би се, на тај начин, сачували од заборава).²

Као увод у прославу, два дана раније, отворена је изложба академских сликара из Краљева — Милана Бокића и Павла Поповића, под називом *Бескрајни плави круг*. Сећам се: касног

¹ О поправци ових путева писале су „Ибарске новости“ (Краљево) од 19. јула 1990 (С. Сретовић: Путеви за „Сеобе“); то је забележио и „Чачански глас“ од 19. јула 1990 (Лакше до Вољавче).

² Изузетно, помињемо *Динару*, *Беобанку* и *Енергогас* (сви из Београда) и појединце — *Милољуба Бокића*, директора Фонда за путеве Чачак и *Милијана Живковића*, директора Туристичког савеза Краљево.

МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА ТАВНИК

Одбор за обележавање
300. годишњице сеобе Срба

13. јуни 1990. год.

ТАВНИК

И дан и ноћ бежећи са својим осиротелим народом
од места до места,
као лађа на пучини великог океана
бекству се дајемо,
чекајући када ће заћи сунце
и преклонити се дан
и проћи тамна ноћ
и зимска беда која лежи над нама.

Патријарх Арсеније Чарнојевић

Поводом 300. годишњице велике сеобе Срба, одржаће се прослава у манастиру Вољавчи, који се налази у селу Тавнику.

По предању, Патријарх Арсеније Чарнојевић са народом пролазећи кроз ове крајеве, задржао се неко време и у Вољавчи. Турци су стога цркву до темеља спалили, али се око једног преосталог камена народ и даље окупљао празницима. У време обновљене Србије, за владе кнеза Милоша народ је на истом месту саградио нову цркву од брвана.

Током времена, до данашњих дана, црква је неминовно доживљавала извесне измене, али по облику она припада типу сакралних грађевина из половине 19. века.

Црква је посвећена Св. Прокопију, рударској слави, с обзиром да је ово од вајкада и био рударски крај. Овогодишња прослава одржаће се на тај дан 21. јула.

У част ове манифестације мештани су сами направили пут до манастира, али желе да обнове и храм и друге исто тако значајне објекте народног грађевинарства.

У недостатку средстава Организациони одбор је одлучио да се обрати радним организацијама које су заинтересоване за обнову овог споменика културе. Стога се обраћамо и вама, да у оквиру ваших могућности помогнете ову изузетну акцију.

Веома ћемо ценити сваки ваш допринос и уједно вас позивамо да будете гости на централној прослави.

Организациони одбор у договору са Заводом за заштиту споменика културе из Краљева, који је израдио пројекат за санацију цркве, а вршиће и надзор над радовима, одлучио је да евентуално приспела средства иду на жиро рачун Завода бр. 61800-603-399.

Унапред се захваљујемо и срдечно вас поздрављамо

ПРЕДСЕДНИК
ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА

Слободан Јовичић

Молба за пружање помоћи, писана у Заводу за заштиту споменика културе Краљево

поподнева, у смирај сунца, у сенци манастирског конака, стихови Бокићеве песме *Сеобе* које је казивао сâм аутор, тихо се сливаху с брега у међупоточје (тамо где се састају речица Вољавча и Бумбаруша или Даничића поток), најављујући велики културно-историјски догађај... У ствари, изложба под горњим називом, посвећена 300-годишњици Сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, била је организована у Краљеву од 9 до 20. јула 1990 (Галерија Туристичког савеза); у Вољавчу је пренет само део њен. У позиву — обавештењу за ову изложбу штампане су и песме петорице песника (Милана Бокића, академског сликара, Верослава Стефановића, Ратка Драгићевића, Милоша Милишића и Ивана Рајовића), посвећене сеобама. Једна од њих управо је везана за Вољавчу (В. Стефановић — *Црква у Вољавчи* тристогодишњици сеобе Србаља), па је зато и доносимо у целини:

ЦРКВА У ВОЉАВЧИ
тристогодишњици сеобе Србаља

На обали неба
Стали смо
Да одморимо ноге
И прса
Да одморимо птице
И стоку
Чека нас далек пут
Чак до Реке и Зелене долине

Цркву да направимо
 Рекоше
 Да се прекрстимо
 И децу, тек рођену
 Окупамо светом водицом
 Да направимо
 Пристадосмо
 И од наших костију
 Нек остане да се народ греје

Прослава у Вољавчи је текла континуирано, по унапред утврђеном програму. Најпре је одржана света архијерејска литургија. Служио је епископ Жички Стефан, уз учешће епископа Шумадијског Саве, секретара Кабинета Патријарха, протођакона Момира Лечића, већег броја свештеника и хора епархије Жичке. После двочасовне службе божје — богослужења, владика Стефан је прочитао Посланицу патријарха српског Германа и Светог архијерејског сабора поводом 300-годишњице Сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Из те посланице преносимо неколико одломака: „... Све те српске сеобе биле су око Косова, заправо због Косова и Косовског опредељења и завета... Зато и сви српски повраци у смеру су, или знаку Косова. И такви ће, очевидно, остати до краја света и века. — ... Ове године се сећамо тристоте годишњице Велике сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем, и кроз њу свих других наших сеоба, старих, нових и најновијих. У светлости њиховог крстоносног искуства ми данас постајемо свесни једне велике чињенице: Срби су редак Божији народ коме је хришћански закон постао национални морал, а слобода историјска судбина... — Селећи се, народ је са собом носио веру и истрајност, мошти светих и свете путире. — Путевы његових сеоба су посути патњама и људским костима, али и велелепним храмовима. Њихови трагови миришу лепотом наших задужбина од Хиландара до Крушедола и Сентандреје, од Темишвара до Љубљане, од Пећке Патријаршије до Крке и старих и нових Лазарица, Раваница, Грачаница, Каленића, од Америке преко Африке до Аустралије... — Али од свих сеоба, за нас су најтрагичније биле оне сеобе Срба од самих себе... Од себе самих су се најдаље, 'одселиле' наше старе и нове, 'потурице'. Сви они који су продавали веру за вечеру, умље за безумље, жртвовали небеско Царство за пролазно земаљско... — Дошло је, ево, време, браћо Срби и сестре Српкиње, нашег повратка себи самима. Време осмишљања наших сеоба и наших враћања свом Косову, то јест својим непролазним светињама и опредељењима, враћања из 'земље далеке', наше отуђености, неслоге и моралне помрачености... — У временима, пак, великих данашњих промена, подсећамо све са овог светог места, да, историјски гледано и проверено, српски народ је настао, опстао и стварао не на разједињености и расцепу, већ на сагласју свих, првенствено Цркве и Државе, сличном сагласју и јединству душе и тела. Свако дру-

гачије схватање живота и будућности народа кратковидо је, без темеља и корена, непримерено самом бићу српског народа. Црква је при том и остала патриотска, отаџбинска а не партијска, страначка. Као и у прошлости, она и данас благосиља повратак слободе сваком људском бићу и нашем народу, слободе за коју се молила, борила и надала. . .”

МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА ТАВНИК

Одбор за обележавање

300. годишњице сеобе Срба

13. јуни 1990. год.

ТАВНИК

Телефони за контакте:

036/857-663 (Председник Одбора)

036/21-432 (Туристички савез Краљева)

Поштовани пријатељи,

Желимо да вас за тренутак пренесемо, задржимо на нашем размишљању и садржају писма које вам упућујемо.

Обогаћени сазнањем да само толико трајемо - колико памтимо - колико од своје прошлости сачувамо и пренесемо будућим нараштајима.

Срећнији народи ово сазнање носе од памтивека. Нама је требало више векова, много страдања, сеоба и безброј голгота да и до нас допре реч и завет минулих времена.

Драги пријатељи, да више не лутамо и не муцамо кроз овај текст захтева који вам упућујемо, дозволите да све поједноставимо и проговоримо искрено и отворено.

Пре пуних три стотине година, у време сеобе Срба, патријарх Арсеније Чарнојевић, духовни отац свих Срба, на путовању, сеоби у вечност застаде - по историјском памћењу и легенди - са својом чељади на неколико дана, да прикупи снаге и здравља за далеке путе, и у нашим просторима.

Збило се то на брежуљку Црквена коса у непосредној близини села Тавник. Наш народ, у трајан спомен на те дане, крај саме речице Вољавча сазида и подиже цркву - манастир Вољавчу.

Данашњи мештани и житељи Тавника и васцели народ жарко желе да све то сачувају од заборава.

Прихватио се народ да у овој години јубилеја за 300 година наших сеоба обнови цркву памћења – манастир Вољавчу и стазу, друм који води до манастирске порте.

Очекујемо да и ви притекнете у помоћ житељима Тавника и са вашим прилогом подупрете зид обнове нашег заједничког духовног храма. Изградњу села (путеви, мост на реци Вољавчи између Тавника и Бреснице итд.) настављамо и после прославе.

Свечаност – народни сабор заказали смо за 21. јул 1990.

ЗАХВАЛАН НАРОД ТАВНИКА

Жиро рачун МЗ Тавник: 61800-645-203 код СДК Краљево.

ПРЕДСЕДНИК ОДЕБОРА

Слободан Јовичић

Молба за пружање помоћи, писана у Туристичком савезу Краљево

После владике Жичког, народу се обратио потпредседник СО Краљево, Зоран Николић: „... И ово место и црква брвнара пред нама, која својом једноставношћу и лепотом што из те једноставности навире и плени пажњу, *дуго су били непознати широј јавности*. На жалост, иако овде безмало у срцу Шумадије и на месту боравка патријарха Арсенија III Чарнојевића. Разлога је, засигурно, много али о већини, сигуран сам, најбоље говори једна реченица из овогодишње посланице Српске православне цркве а која гласи: „Али од свих сеоба за нас су најтрагичније биле оне сеобе Срба од самих себе”. — Зато данас, уз захвалност мештанима села Тавника, Бреснице и Бумбаревог Брда и онима који им помогоше да пробију пут до овог места, можемо рећи да је, ваљда, крај сеобама Срба од самих себе. Национално освешћени и сложни, као што бејаху код изградње пута мештани поменутих села, Срби ће стати на пут и дивљању шиптарских сепаратиста који би да на сеобе са Косова, из наше колевке, покрену преосталу нашу браћу. Њима и сличнима, који би Србе са њихових вековних огњишта где да су, поново да селе подсећамо да сваки пут па и пут свих српских сеоба има и други смер од онога кога они једино, у својој мржњи према свему што је српско, виде. — Уз још једно истицање захвалности мештанима Тавника за учињено и жељу да им се сви придружимо и *започето наставимо*” (подвукао Т. П.), З. Николић је позвао Душана Михајловића, потпредседника Републичког извршног већа да узме реч.

Tavnik, 2. jul 1990.

"ENERGOGAS", DP za cevovodni transport
i distribuciju gasa

NOVI BEOGRAD

MILAN ZOGOVIC, generalni direktor

Poštovani druže Zogoviću,

Povodom obeležavanja 300-godišnjice velike seobe Srba u manastiru Voljavči (Tavnik kod Kraljeva), programom je predviđena i popravka prilaznog puta iz pravca Knića i B. Brda, a preko Bresnice (srednjovekovni, tzv. široki put pored Vukadinovića đuda). U neposrednoj blizini ovog puta nalazi se vaša merno-regulaciona stanica. Pri njenoj izgradnji koristili ste pom. put, kao što ćete ga koristiti i kasnije, jer drugog prilaza stanici nema. Zato smo na sednici Organizacionog odbora 29. juna t.g. pomenuli vašu firmu koja bi mogla, i čak morala, pomoći u popravci ovog puta. Da je vaša mehanizacija negde blizu (mislimo na kanalokopač i vozila za šljunak), dobro bi nam došla. Ovako, ne ostaje ništa drugo nego da nas finansijski pomognete. Kolikim novčanim iznosom, odredite sami. U svakom slučaju, vaše razumevanje i pomoć mnogo bi nam značili.

Unapred hvala i sa srdačnim pozdravom

Žiro račun MZ Tavnik:
61800-645-203
kod SDK Kraljevo.

P.s. O ovom pitanju razgovarao je jutros sa Vama dr Tođor Podgorac, prof. Pravnog fakulteta u Kragujevcu, inače, kao Tavničanin, član Organizacionog odbora.



Писмо „Енергогасу“ за пружање помоћи

У беседи,³ коју је назвао *Ход кроз векове*, Д. Михајловић је, између осталог, истакао: „Живимо усред епохалних промена које на истоку руше стари бољшевички систем, градећи нови

³ Већи део ове беседе објављен је у „Ибарским новостима“ од 26. јула 1990.

MESNA ZAJEDNICA TAVNIK
Odbor za obeležavanje
300-godišnjice seobe Srba

9. jul 1990. g.

TAVNIK



Poštovani prijatelji,

Povodom obeležavanja 300-godišnjice Velike seobe Srba i obnove manastira Voljavče u Tavniku, uz pomoć opština Kraljevo, Čačak, Knić i G. Milanovac, sve vas koji posedujete sredstva mehanizacije /traktor, kamion, kamion-kiper, kanalokopač, utovarivač/ pozivamo da uzmete učešća u

VELIKOJ MOBI

14. i 15. jula 1990 /subota i nedelja/,

koja će se sastojati u nasipanju šljunkom sledećih putnih pravaca: tzv. Širokog, carskog drumu od Kočovića kuća pored Vukadinovića duđa ka projektovanom mostu na reci Voljavči, puta pored Milenka Simovića kuće do pom. reke, puta iz Džemata i drugih.

Raspored mehanizacije izvršiće se na zbornom mestu - kod bivše kafane Novaka Markovića u Tavniku 14. jula 1990. u 7 h.

Šljunak se utovaruje na sprud u Katrgi i samo se jednom prelazi magistralni put.

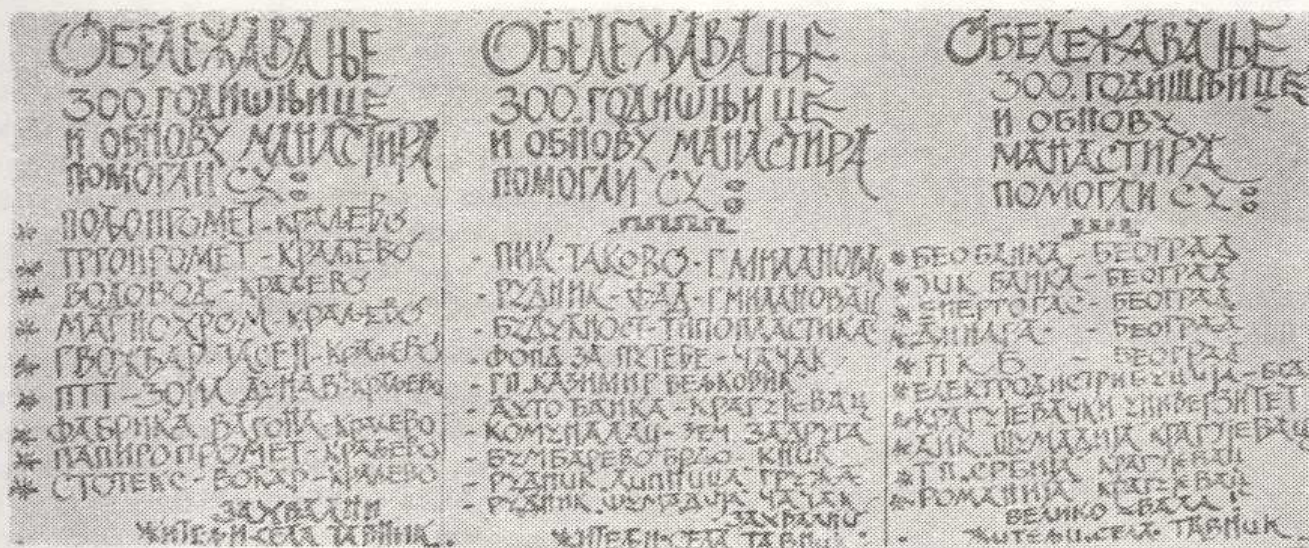
Veoma ćemo ceniti svaki vaš doprinos koji će nas predstaviti pred nama samima i prema gostima.

Predsednik Odbora

Slobodan Jovičić

Писмо Месне заједнице Тавник за учествовање на моби

свет слободних људи. И код нас је терет који је наследило данашње покољење тежи него икада до сада. Оставили су га људи и руководства ове земље који нису били на висини захтева свог времена и на нивоу својих славних предака којих се данас с поносом сећамо... Зато младост ове земље мора бити на висини изазова на прелазу из другог и трећег миленијума. Мука раба јунака, вели наш народ. И ово време имаће своје Караборбе, своје Милоше. Да би их препознали морамо се враћати својим коренима као што то данас и чинимо... — Нема одговорне власти без добре и одговорне опозиције. Србија само лева или са-



Плакат о спонзорима прославе

мо десна може бити само ако Србија буде богаљ', рекао је овде присутни песник и академик Матија Бећковић. Сви ми, свака власт у Србији, као и сви њени душмани, морају запамтити и другу истину коју нам је открила наша бесмртна песникиња Десанка Максимовић, а која гласи: 'Србија је велика тајна...' — Тамо далеко нека остану наше неслоге, свађе и препирања око идеја и решења. Не може нам политика бити ближи род од брата. Време је за васкрс Србије... У историју и колективно памћење народа не улазе они који су 'усређивали' свој народ обећањима о лепшој будућности, већ само они који су им обезбедили садашњост. У такве великане српске историје и српског национа спада и патријарх српски Арсеније III Чарнојевић. Слава му и хвала у име живих припадника његовог народа. Хвала и свима вама који данас дођосте код камена-светиње на коме су наши преци примали хришћанство..." (подвукао Т. П.).⁴

⁴ О камену и малом удубљењу на врху, у које је увек могло да стане стотинак грама воде (крстионица), црквеноверској светињи над којим су словенска племена покрштавана говори се и у прилогу *Краћи приказ локалитета Манастира Вољавче и његова улога у време сеобе Срба*, уз молбу Скупштине Међуопштинске регионалне заједнице Краљево, Број 06-143/90-01, од 11. јула 1990. године Председништву СР Србије да оно одреди, одн. потврди предлог говорника за ову прославу у Тавнику.

После Михајловићеве беседе изведен је уметнички програм под називом *Велике сеобе* сценаристе и редитеља Небојше Брадића, у интерпретацији глумаца: Данице Крљар (Народно позориште Ужице), Момира Брадића (Народно позориште Крушевац) и Миломира Недељковића (Позориште „Краљевачки октобар“), женске и мушке изворне групе из Кнића, народног гуслара Драгоја Мрдака, хора свештеника епархије Жичке „Свети Сава“, којим је дириговао Виталије Тарасјев и песника Милоша Милишића (овог пута у улози певача).

ФОТО СУВЕНИР

ПОВОДОМ
ПРОСЛАВЕ 300. ГОДИШЊИЦЕ СЕОБЕ СРБА
ПОД АРСЕНИЈЕМ III ЧАРНОЈЕВИЋЕМ

МАНАСТИР ВОЉАВЧА, ТАВНИК
21. Јула 1990. год.

Ова прослава била је повод мештанима села Тавника да, поред обнављања културних и духовних традиција, изведу и низ акција од општег значаја као што су: изградња и поправка путне мреже, мостова, канала, уличног осветљења, убрзање радова на дому културе, уређењу спортских терена као и припреме низа других акција које се настављају и после ове прославе.

Много је страдања српски народ преживео током своје дуге и славне историје, много невоља и патње изнео на својим плећима. Увек се у том народу нашло снаге да издржи још мало, макар то „мало“ било и оно најтеже. Таквих је ситуација било много. Данас смо овде због сећања на време када је патријарх Арсеније III Чарнојевић боравио на овим просторима, селећи се са својом чељадом, не би ли их од турског зулума избавио. Цркву у којој је боравио, Турци су до темеља спалили али се на том месту, око једног преосталог камена, народ и даље окупљао празницима.

За владе Кнеза Милоша народ је на истом месту подигао цркву од брвана. Она је током историје доживљавала доста измена али по облику припада типу сакралних грађевина из половине 19. века. Црква је посвећена Св. Прокопију, рударској слави јер је ово од вајкада био рударски крај. У њој се и сад налази онај преживели камен, камен окупљања, камен светиња, неми сведок страдања и победа, уграђен у мозаик историје. Тежина тог камена урасла је у ткиво сећања, историје која памти и онда када човек заборавља. Ту тежину носимо у својим генима као снагу духовног и културног наслеђа. Ту снагу српског народа и непријатељи су познавали и признавали са страхом и поштовањем. На овим нараштајима је обавеза да се та снага културне и духовне традиције пронесе кроз време и остави у наслеђе онима који долазе.

Луч којом осветљавамо пут некада је био малена стабљика коју су неговали наши очеви и дедови, зато смо сигурни да ће бити луча и пута и за оне после нас.

Фото сувенири садрже неколико слика манастира Вољавче у врхунској колор техници Живорада Јовичића

После пријема за званице и госте и свечаног ручка под шатром разапетом у равници, испод манастира Вољавче, настављено је народно весеље (сабор) које је трајало до дубоко у ноћ.⁵

Иако нису следиле једна за другом, и света архијерејска литургија (богослужење) и сценска поема *Велике сеобе*, које су

⁵ Колико нам је познато, о прослави јубилеја Велике сеобе Срба код манастира Вољавче у Тавнику писале су следеће новине: „Ибарске новости“, „Чачански глас“, „Политика“, „Политика експрес“.

се одвијале у природном амбијенту (са бином пригодном за ту прилику), над којим се простирало небо без једног облачка, доживљене су од неколико хиљада грађана, међу којима је било и тако угледних гостију као што су песници Брана Црнчевић и Матија Бећковић, као јединствен духовни чин који оплемењује



Брана Црнчевић, владика Жички Стефан Боца и Матија Бећковић

и који ће се дуго памтити. Многа од живота уморна и послератним потискивањем религиозног осећања у други план заплашена људска срца била су ганута до суза, али и охрабрена.⁶ Један карактерни човек из околине пришао ми је и рекао: „Хвала Богу да сам дочекао да ово видим и доживим. Нисам веровао да ћу дочекати“. Разноврсни текстови, умешно укомпоновани у сценску поему као целину и устоличени у свом достојанству, од аутора означени као документарно-драмски текст (од историјских података до народне песме, од Атанасија даскала Србина, преко самог Арсенија III Чарнојевића, до савремених српских песника итд.), како својом садржином, тако, и још више, начином извођења од глумаца и других учесника у уметничком програму, оставили су дубок утисак и много казали о трагичној судбини српског народа у Великој сеоби, али и оним савременим. Препуштајући се силини српске драме, и стари и млади су уживали у лепоти исказане речи, у лепоти епске народне пес-

⁶ Да се српска душа не предаје тако лако, да се последњих месеци обнавља, лечи од силних рана писао је, поводом ове прославе, и Драган Бајовић (Васкрс српске душе, „Ибарске новости“ од 26. јула 1990).

ме певане уз гусле, у лепоти хорске духовне песме, у лепоти изворног мелоса вокалне групе итд.

Тог дана, 21. јула 1990. године, на Прокопијевдан, или — како народ каже — Прокопље склопише се небо и земља (неста и иначе привидне границе између њих), а — отвори књига староставна:

Високо на небу
засија звезда,
и обасја све коте
на Котленику,
и Широки царски друм.

Оживеше Манастирске луке,
негдашњи Трг и Сабориште.
У Џиновском гробљу, дубоко из земље,
промолише главе камене громаде,
и нагло се усправише.

На Широком царском друму
указа се и Душан Силни,
који са својом многољудном војском
Руднику хиташе,
у сусрет Угрима.

Дербенције из Бреснице,
у служби Агарена,
мотрећи на несигурна и опасна места
на друму од Тамника ка Борчу и Обровину;

Хајдуци и хусари у Сервији,
заклети Каролу Шестом, изабраном римском цару,
и размештени по оближњим чардацима:
у Оброви, Данковцима,
Адарнима, Обланићима, Витановцима
и ломским чардацима;

— и једни и други,
под јаком светлошћу
изронивши из свог времена,
без обзира на привилегије
од овог или оног туђина,
истовремено се побунеше,
свесни ризика,
хотећи слободу
за цео српски род.

Звекет у земљи би пропраћен изненадним блеском,
који тек што се појави — неста:
то се златни крстови и сребрни путири,
турском руком у бунар бачени,
огласише.

Стећак који је вазда остајао,
а цркве у пламену нестајале,
и сâм будући неугасива искра кроз векове,
наједном се претвори у буктињу.

Тамник изрони из таме
и поста Светланик:
да, као светионик на мору,
показује куда се ваља кретати,
таман то био
и ход по мукама.

(Т. П.: *Вољавча нашег памћења*, 21. јул 1990)

ПРЕДЕО ВОЉАВЧА И ИСТОИМЕНИ МАНАСТИР У ЊЕМУ

Предео, у географији познат као Вољавча, највећим својим деловима припада Тавнику, селу у краљевачкој општини (његов североисточни део) и Бресници, селу у чачанској општини (југоисточни део овог села), а мањим својим деловима — и селима: Гунцати, Бумбарево Брдо и Лаћевци. Дакле, овај предео се налази на тремећи трију општина: краљевачке, чачанске и книћанске и на средокраћи четирију градова: Краљева, Чачка, Крагујевца и Горњег Милановца (скоро подједнако удаљен од сваког од њих).

Почињући од преседлине између Бумбаревог Брда и Бреснице и смештена на самом почетку Котленика, на његовим северозападним обронцима, Вољавча је некад била јединствена и као зиратна земља и као планина; међутим, у XIX веку је издељена поменутиим селима. О томе сведоче казивања мештана, као и писма Јована Обреновића свом брату — Књазу Милошу, за време његове прве владавине:

16 августа 1828, пише из Бруснице Јован Обреновић Кнезу Милошу: — „Опомињући се Вашег предпријатија сврху Тавника у нахији здешњој не изостављам извесно положеније таковог јавити Ви, које сам преко кнеза Вукосава тачно извештен, т. ј. да је Тавник без Вољавче са свим празан немајући простор поморавски толико колико довољан, јешче кад би се Вољавча одцепила од преднаведеног села, која је свагда у једном числу била, то би Тавник без сумње малу валу имао, што више и кућа тавничких имаде на вољавачком грунту, за које уверен сам да и Ваше Сијателство о том добро знаде, но ја, предполагајући какво не извесно казивање спахијско, чиним дужност моју, сврху којег молим да све по вољи вашој буде”.

(К. К., Јован Обреновић 1828)⁷

ЊЕГОВОЈ СВЕТЛОСТИ

Милостившјему Господару књазу српскому
Милошу Теодоровићу — Обреновићу

Дивизијског генерала воение моравско-
подринске команде, команданта Јована
Т. Обреновића всеподаићијши рапорт:

По височасјем налогу у претписанију уз 1 = тек 6, Но 4 — о алији „Вољавчи”, послато ми, изашиљао сам старјешину среза моравског, округа рудничког, мајора Радоја Бинићанина, на мјесто сје препоруком, да у договору сје кметовима околним т. ј. гружанским окружија крагујевачког и моравским окружија рудничког, приведе, колико ком селу од алије Вољавче припада, обележи и мене написмено донесе. Но њему отишавши онде од Груже нико доћи није хотио, и он је принуђен биосје самим кметовима своим примјеченије шта ком селу припада учинити, по одласку његовом оданде пети или шести дан, подигну се Гунцаћани и Преточани, окружија крагујевачког среза гружанског, неznam чим наговором, и поћу кроз сред Вољавче, па по крајем Бреснице навише и грмове избележе и белеге назначе, по којим белегама само лаћевачка и тавничка, част изостане, а припадајући част села Бреснице обележену од Бинићанина отргну, и к гружанској страни присвоје. Којег ради морао сам ствар не окончану и не извршену заоставити донде, докле такову Вашој књажевској светлости до знања доставим, које и чинећи всепокорнејшје молим. Да бисте учинили милост наредити, да комисија једна онде од членова магистрата крагујевачког и рудничког, изађе, и дјело ово к концу приведе, без које видим да се никако окончати не може.

Но=28

16 јануара 839 год.
у Чачку

Дивизијски Генерал
Јован Т. Обреновић

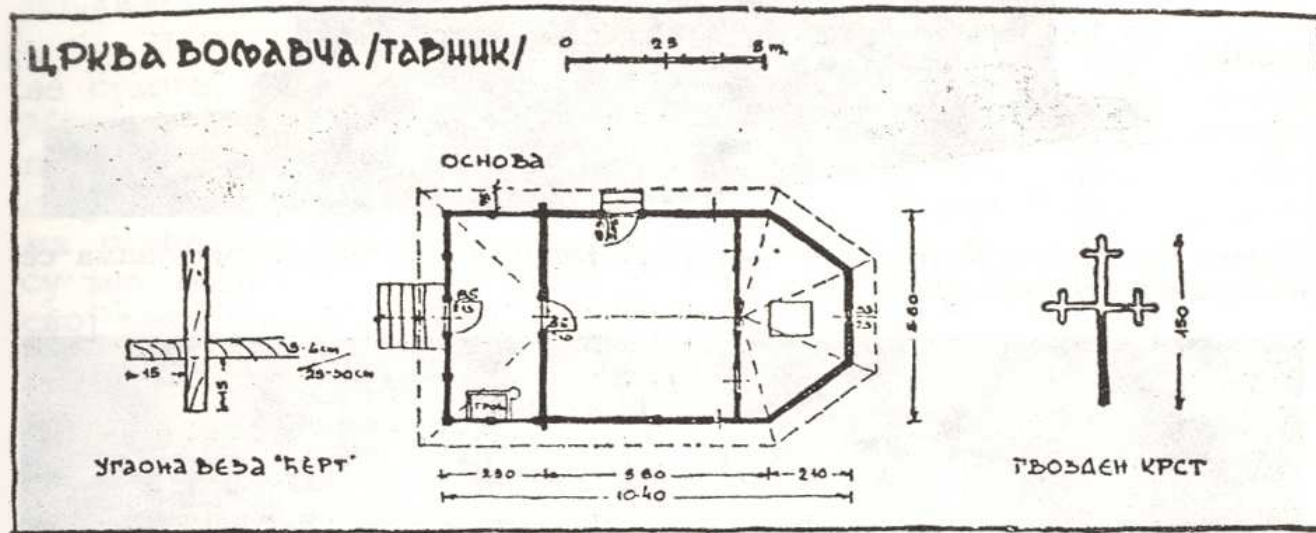
(А—СРС—К.К.—XXVI—257)⁸

Вољавчом се назива цео предео, али и онај њен део који је под шумом, некада знатно богатијом (планина Вољавча, Вољавачка шума, која обухвата нешто више од 450 ха); Вољавчом

⁷ Наведено према СКА, Насеља и порекло становништва, Књига 22 (По архивским документима), Уредио Јован Цвијић, Београд — Земун 1926, стр. 388.

⁸ Наведено према Владимир Тошић: Мрчајевци и околина, Мрчајевци 1978, стр. 308—309.

се назива и река (у ствари, речица) која протиче кроз овај предео; Вољавча је и манастир са старом црквом брвнараром (Светиња Вољавча) и новом црквом из 1967. године. Нову цркву саградио је Душан Новаковић, родом из Бреснице, после рата на раду у Америци, са својом супругом Драгом. Докторска дисертација Доброслава Ст. Павловића⁹ обухвата и цркву брвнару у Тавнику:



104. »Voljavča«, église de »Tavnik«: Jointure; Plan; Croix en fer forgé.

5. Вољавча (Тавник, Краљево, Краљево; сл. 104).

Црква села Тавника позната је под именом „Вољавча“. Име је добила по крају и речици Вољавчи која туда протиче. Иако по предању веома стара,¹²⁷ према извесним подацима¹²⁸ данашња црква треба да је подигнута тек 1891. године. По нашем мишљењу, из овог времена пре би потицао дограђени трем, док би сама црква, по свему судећи, требало да је нешто старије — највероватније из средине XIX века.

Основа припада црквама мале величине (површ. 48 m²). Ширина јој је 5,80 m, а дужина око 9,80 m. Првобитно, црква се састојала из два дела — олтара и простора за вернике, тако да је била краћа за 2,50 m тј. за дужину дограђеног трема. Старији део цркве има зидове од хоризонтално постављених храстових брвана, дебљине 5—6 cm. На западној страни веза им је у угловима „на ћертове“, са јачим препустима. Код олтара, преломљеног у три површине, веза је „на уво“. Трем је на други начин изведен. Овде је скелетни систем греда затараб-

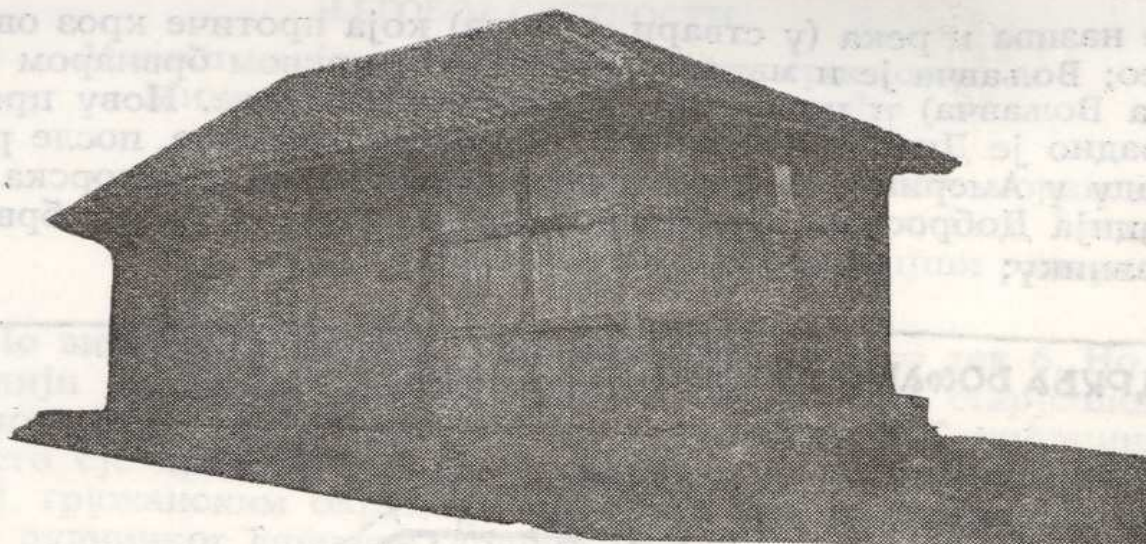
љен шашовцима. Кров, са водама чије површине одговарају преломима основе, блажег је нагиба, прекривен ћерамидом, са приличном стрехом и са два стилизована гвоздена крста у слемени. Таваница је изнутра опшивена даскама, по самој косини крова, без уобичајеног корита-стог заобљења. На старом делу цркве карактеристични су мали прозорски отвори (33/23 cm). Врата су новија, благо засведена. Поред цркве је једноставна звонара на четири стуба.¹²⁹

¹²⁷ По предању, датира јш из времена миграција, јер се кажу, патријарх Чарнојевић задржао на овом месту. Турци су стога спалили цркву до темеља, али се око једног преосталог камена народ и даље окупљао празницима. На иницијативу народа, обновљена је на истом месту данашња црква брвнара. С десне стране, у припрати, налази се камен, по свој прилици надгробни, с постољем за свећу, с извесним примитивним писменима чији се трагови још једва назире. Етнолози помињу и трагове темеља старе цркве (Илић, 66).

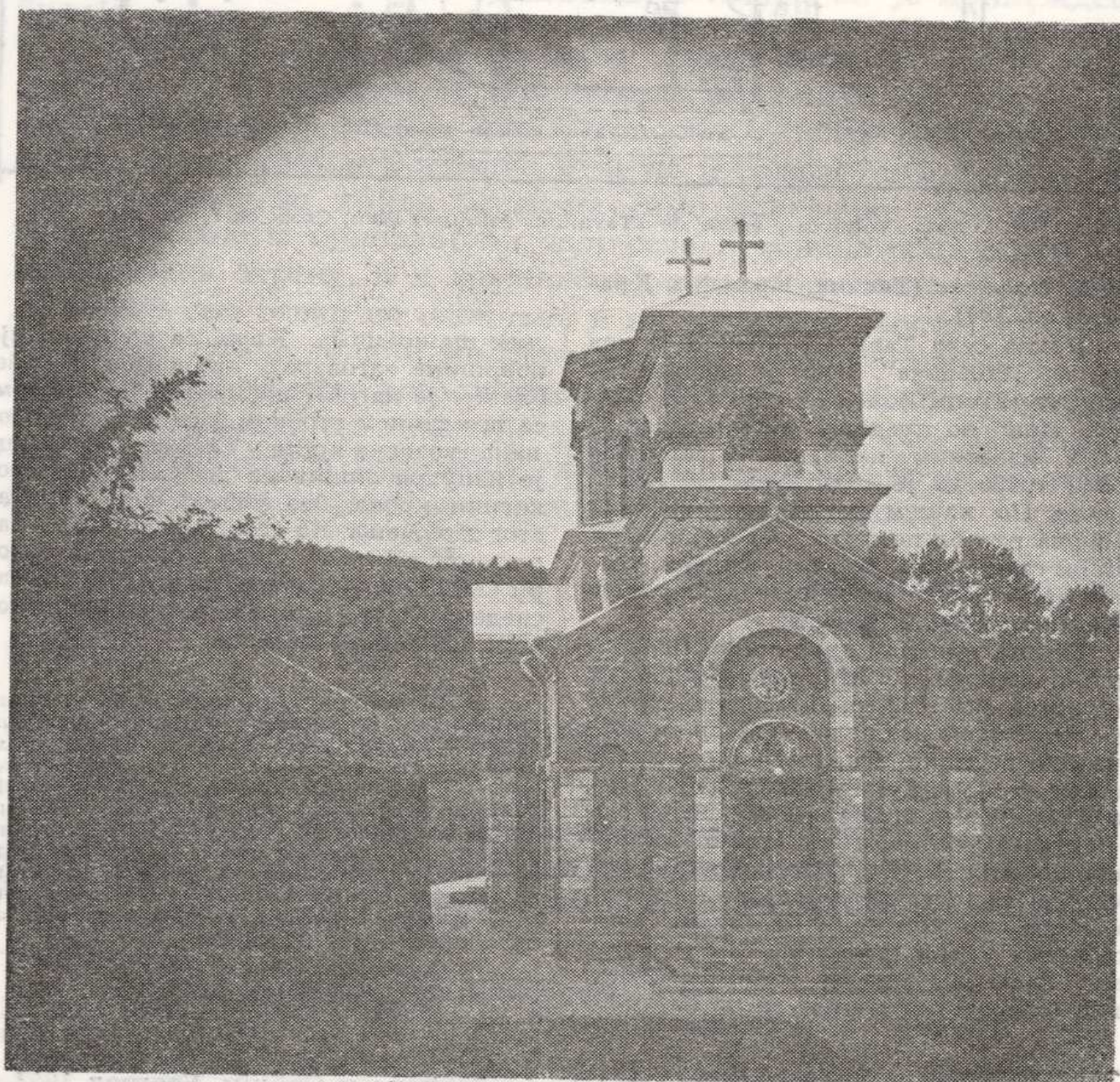
¹²⁸ Општина Тавник, 1943.

¹²⁹ Павловић, Арх. спом. II, 213.

⁹ Доброслав Ст. Павловић: Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, стр. 126 (фусноте на стр. 183).



Црква брвнара у манастиру Вољавчи (Тавник) под чијим сводовима се налази чудотворни стећак



Нова црква у манастиру Вољавчи (Тавник)

Наводно, Вољавча, на чијем се терену налазио *трг* о коме је реч у Жичкој повељи Стевана Првовенчаног од 1222 до 1228. године (*Брѣстница съ тръгомъ*), добила је назив по имену неког турског војног руководиоца који је у прошлости држао овај крај као спахилук.¹⁰ Нормално да се Вољавча у турским катастарским пописима — дефтерима из 1476, 1525, 1528. и после 1528. године посебно не помиње, јер је терен, који је она обухватала, припадао Бресници и Тамнику.

Да је она некада била турски спахилук, у то нема никакве сумње, на што упућују и наведена Јованова писма Књазу Милошу (у оном другом се употребљава реч *алија*, што значи пусту и ненасељену спахијску земљу). Међутим, опредељујући се увек у тешким временима за царство небеско и имајући веома развијено религиозно осећање, тешко је претпоставити да су мештани овог краја прихватили име Турчина као назив за свој храм, своју светињу.

Можда је читав овај крај, који иначе представља природну целину (и шума, и речица и — манастир у њему) добио име управо по светињи која овде постоји вековима. Вољавча је угодно, пријатно, вољено место, вољано Божје место: у народу се и данас уместо речи *вољени*, може чути реч *вољани*. *Вољани Боже, помози нам у тешким тренуцима...* — са овим речима на уснама уздисали су (у континуитету од неколико векова) болесни који су овде долазили тражећи исцељења својој болести; и болесни и здрави који су у молитви тражили спас за своју душу и извор надахнућа и снаге да издрже и оно што се издржати не може... Поред још једног познатог манастира који се исто тако зове, постоји и манастир Вољавац и село Вољавци, чини се, са истим значењем; постоји, уосталом, и реч *вољба* у значењу *вољење, љубав...*

ТАМНИК, МАНАСТИР У ЊЕМУ И БРЕСНИЦА У ДАЉОЈ ПРОШЛОСТИ

Ако се старосрпски назив *Чрѣнава* може поистоветити с Тавником, или Тамником,¹¹ а чини се да може, онда се село Тавник, одн. Тамник (као, уосталом, и суседна Бресница) по-

¹⁰ Вид. В. Тошић: *Ор. cit.*, стр. 94, 138, 308.

¹¹ Да је Чрнава данашњи Тавник (Тамник), Петар Ж. Петровић уопште не доводи у сумњу (П. Ж. Петровић: *Живот и обичаји народни у Грузи*, Београд 1948, стр. 13). Уп. В. Тошић: *Ор. cit.*, стр. 113. Међутим, Гавро А. Шкриванић мисли да село Чрнава данас не постоји; при том он дели претпоставку проф. Р. Грујића „да је село постојало на земљишту бивше општине села Милочаја“. Иако је реч о претпоставци, не можемо је прихватити, као што не можемо прихватити ни Грујићеву тврдњу да је трг који се помиње уз село Бресницу данашње село Трговиште на Котленику. Ни сâм Г. А. Шкриванић на терену није „могао утврдити ову везу између с. Бреснице и Трговишта...“ (Г. А. Шкрива-

миње још почетком XIII века, у Повељи Стевана Првовенчаног... које, уз многа друга, краљ поклања манастиру Жичи (... Чрњаве са Ђорчовъ. Брѣстница са трѣгомъ...).

Назив Чрњаве, који потиче од речи чрн (= црн; таван, таман), транскрибује се као Чрњаве, а по значењу може да има и ове облике: Чрњава, Чрнава, Чрњаја, Црњаве, Црњава, Црнава, Црњаја, Чрњево, Црњево, Чрњик, Црњик, Црник, Тавнава, Тамнава, Тавник, Тамник... Ако и постоји извесна разлика између ранијег назива и каснијег, и данашњег имена села, она је само у нијанси. Без обзира на благу језичку, тако рећи неосетну, трансформацију, без напуштања корена речи чрн (= црн; таван, таман), остаје питање кад се прешло на блажу нијансу значења речи Чрњаве. Будући да је негдашњим становницима овог насеља, после све чешћег упада Турака у ове крајеве, живот био исувише црн, они се, и из психолошких разлога, одлучише за назив Тамник (Тавник), који пређе и у званично општење и, ево, траје до дана данашњег.

Интересантно је, с гледишта језика, да Чрнава (Чрњаве, Чрњава) подсећа на чрнце и чрнице, како се некада називаху калуђери и калуђерице.¹² Сигурно је да и Чрнава, и чрнци и чрнице воде порекло од речи чрн...

Назив Тамник (Тавник) није новијег датума, настао у говору предака овдашњег данашњег становништва, досељаваног у XVIII (претежно у другој половини) и XIX веку, углавном из Старе Србије и Црне Горе, нити су га у том периоду донели досељеници из других крајева и сачували као успомену на свој ранији завичај; он се, као остатак старосрпског назива,¹³ преносио с колена на колено и, највероватније, за време коначног освајања овог краја од стране Турака био ту и затечен. Ако званична турска политика није допринела да се са назива Чр-

нић: Жичко епархиско властелинство, Историски часопис, Орган Историског института САН, Књига IV 1952—1953, „Научна књига“, Београд 1954, стр. 158, 159). За нас је то сасвим нормално будући да између ових двају села постоји неколико села и са једне и са друге стране Котленика.

¹² Радослав Грујић истиче да су учитељи у манастирима „били махом калуђери и калуђерице, код нас звани још чрнци и чрнице“ (Р. М. Грујић: Православна српска црква, „Светлост Каленић“, Крагујевац 1989, стр. 54). Константин Јиречек подвлачи да су Срби становнике у манастирима звали или грчким речима монах, калуђер, или старословенским називима: инок (усамљени), чрњњѣ или чрњноризѣ по њиховој црној одори [К. Јиречек: Историја Срба, Превео и допунио Јован Радонић, Друга књига (Културна историја), „Научна књига“, 1952, стр. 271].

¹³ П. Ж. Петровић (Ор. cit., стр. 14) наводи топографска имена у Гружи као, по свој прилици, остатак старосрпских назива. Такви су: Борач — место за одбрану, Честин — честа, густа шума, Дубрава — густа и велика шума, Годачица — место где су се одржавале свечаности (год, годет), Закута — забачено или стешњено место (кут), Драча — драч, трње, Беранац (поток у Витановцу) — назван по берану, барану, овну, Огњица (њиве у Жупанама) — названа по огњу, ватри итд.

њаве пређе на назив Тамник (без обзира на напред речено, на одређени начин, можда и јесте?), у сваком случају је допринела да се овај назив устали и остане вековима. Овим се никако не жели негирати значај традиције: без обзира на веома честу промену становништва на овдашњим ширим просторима за време вишевековне турске владавине, они никада нису остајали сасвим пусти, и за дужи временски период — увек се ту затицао и по који тзв. старинац, а дешавало се да се поједине одсељене породице поново враћају на своја стара огњишта. Називи појединих насеља сачували су се не само у званичним докумен-тима, него и упамћени у главама људи који су имали срећу да одоле разним искушењима (можда и несрећу: живи, завидели су мртвима!).

Поистовећујући Чрњаве и Тамник, мислимо сасвим оправдано, без обзира на могућу разлику у нијанси значења, која се може и занемарити, тј. сматрајући ове речи синонимима, закључујемо: *чрњаве*, одн. *тамник* је, засигурно, био назив за предео обрастао у густу шуму, и управо због тога таман, мрачан, назив за честар, густиш од шуме.¹⁴ Можда је у конкретном случају тама често појачавана и маглом због микроклиматских услова предела (близина Западне Мораве и других мањих река, речица и потока, у ранија времена постојање барâ и барушти-на, изразитијих макви него што су оне данас).

Реч *тамник* (—ика) или *та̑мник* постоји и у народном говору, и у савременом књижевном језику,¹⁵ и значи тамно, мрачно место у ували до кога сунце тешко допире, или уопште не допире, тамно и стешњено место у клисури, или тунел... Ова реч се у свакодневном говору може чути још само од старијих људи, а и у књижевном језику на њу се ретко наилази.¹⁶ Као увале, али не тако изразите, у данашњем Тавнику могле би се узети: она у Вољавчи, она у Стрмужаку и она уз Бајовац ка Маринковића кућама. Ако се узме да је село Чрњаве, одн. Тамник било веће (протезало се ка Сирчи и Сирча ка овом селу), онда је таквих увала, разуме се, знатно више — уз сваку реку и поток ка њиховом извору на Котленику. На територији да-

¹⁴ Радомир М. Илић (О љубићским селима, истраживања која је вршио у лето 1898. и 1899, стр. 66) каже: „Веле да је село добило своје име због тога, што је пре било зарасло у густу шуму, тако да је у селу била тама, отуда *Тамник* или *Тавник*“.

¹⁵ Вид. Речник српскохрватскога књижевног језика Матице Српске, Књига шеста, С—Ш, стр. 139, пов. 124.

¹⁶ Милан Ђ. Милићевић, пишући о Сићевачкој клисури, употребљава реч *тамник*: „Пруга железничка иде кроз неке *тамнике* самим са-моторним каменом тако, да се неки нису морали ни засвођавати, а негде је између *тамника* једног и другог, усечена у камен... — Кад воз изиђе из последњег *тамника* он се нађе у мору светлости и радости...“ (у књизи Југославија у слици и речи, I, Србија, Друго издање, Из пут-ничких бележака и других списа извео Т. Радивојевић, Београд 1927, стр. 202, подвукао Т. П.). Реч *тавник* у преносном значењу употребљава и Борислав Пекић (Златно руно, Фантазмагорија, II, „Просвета“, Београд 1978, стр. 17, 19).

нашињег Тавника постоји само један тамник у буквалном значењу те речи — Бавоља црква у Дубоком потоку (Дубокаћу), десној притоци Вољавче, близу кућа Павловића (имају надимак Стовраговци).

Село Тамник се помиње у турским пореским књигама — дефтерима: 1476, 1525, 1528. и после 1528. године.¹⁷

У дефтер из 1476. године у селу Тамнику уписан је и један свештеник (поп Никашин). Пада за око да су у овај дефтер ретко кад уписивани манастири. У остала три дефтера — из 1525, 1528. и после 1528. године уписани су манастири под три различита назива: Хрд (Хрѣ), Мала, Вина, од којих су први и трећи назив под знаком питања (— питање је да ли су називи тачно дешифровани). Дакле, нема никакве сумње да је у та далека времена у Тамнику постојао храм — црква, одн. манастир; шта више, чини нам се да је богомоља постојала и знатно раније — крајем XII и почетком XIII века. Јер, како објаснити чињеницу да према историјским изворима и традицији Бресница с тргом, као важно административно и економско средиште ондашње Србије, није имала цркву — имала ју је суседна Чрнава... Ко ју је подигао и када, и како је изгледала — то нико не зна!¹⁸

Вероватно да је у XV веку на истом месту подигнута нова црква, велелепнија од раније. Нема историјских података о томе ко би могао бити њен ктитор — неки црквени великодостојанственик или неки угледни властелин — великаш. Да ли нам у томе, бар донекле, може помоћи стећак или, друкчије назван, мрамор, белег и сл.,¹⁹ који се, изломљен и чврстим малтером

¹⁷ Вид. Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век, I и II књига, Приредио Ахмед Аличић, Чачак 1984. и 1985.

¹⁸ Да ли три различита назива у релативно кратком временском раздобљу говоре о постојању три манастира у селу Тамнику у то време, или је реч о једном манастиру са различитим називима? Свакако да је реч о једном те истом манастиру, јер се у поменутих дефтерима увек наводи само један манастир. За Хрд (дефтер из 1525) приређивач је напоменуо да се није налазио на месту данашњег манастира.

Према казивању Микаила Јовичића — Роге (рођен 1918) из Тавника, на дну Чардачина према потоку званом Бајовац (у потесу Бежанкуља) дошло је пред рат до осипања земљишта и изваљивања неколико великих каменова као темеља неке раније грађевине. Како су му отац Раде и старији, давно помрли људи причали, ово би могли бити темељи некадашње цркве. На истом терену се и данас може наићи на ковачки камен неког циганина из истог периода. „Нико не зна за тај камен осим мене, док остатак спомена из Џиновског гробља, које се раније налазило на лепом, избрежном месту, сада стоји крај потока, уз обалу“ — каже Рога. Према његовом казивању, Тамник није добио име по густој шуми, тами..., него по речи које су избеглице испред турског надирања често употребљавале: *там, там* (бежимо тамо) у то скровито место. А Бежанкуља и терен узводно уз Бајовац према Бајовачком извору, на Маринковића имању, управо је био такво место. Према предању, избеглице је од Турака штитио хајдук Бајо.

¹⁹ Вид. Историја српског народа, друга књига, Београд 1982, стр. 366.

некако повезан, налази у припрати данашње цркве брвнаре? На тој надгробној плочи уклесан је тешко читљив текст, чији је један део гласи: *ис мраморѣ воѣкашин ...*²⁰ Мирјанско име Вукашин и палеографске и епиграфске одлике надгробне плоче, чини нам се, оповргавају предање да испод ње леже кости неког црквеног великодостојанственика, оболелог и овде умрлог у време Сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године. Можда је, пре, реч о моштима неког далеког Арсенијевог претка (из XV века) које су заједно са плочом пренете овде за време те сеобе? Или је, што је вероватније, плоча ту већ затечена, у цркви која је затим спаљена.

По претпоставци, црква у Тамнику из XV века, уколико је била рушена од стране Турака, а свакако да јесте, и не једанпут,²¹ или страдала у елементарним непогодама, или не могући да одоли зубу времена, није, по коначном потпадању српских области под турску власт, могла бити поправљана, или — ако су општећења била већа — реконструисана слободно. Ту су важила посебна правила — фетве, које говоре о веома сложеном поступку за добијање дозволе за овај посао. Нова црквена зграда могла је бити грађена с дозволом суверена и, при том, искључиво на истом земљишту, по истом плану и у истим димензијама као стара. Овде је од значаја мишљење о дрвету као грађевинском материјалу за цркве.²²

Црква, одн. манастир у Тавнику, према дефтерима називан, како смо видели, трима различитим именима (тешко је претпоставити да је исти назив дешифрован различито), а по предању, од самог свог почетка и касније — Вољавча, није забележен у прегледу цркава и манастира на подручју Пећке патријаршије до 1683. године.²³ Међутим, управо захваљујући турским катастарским пописима — дефтерима, и овај манастир израња из таме заборава. Штавише, и континуитет његов је очигледан: у почетку као црква — капела, па као манастир и велелепна црква коју су Турци 1690. године спалили до темеља и, најзад, као црква брвнара, обнављана више пута, која постоји и данас, овај српски црквени споменик траје већ осам векова, одолевајући свим тешкоћама (уништаван до темеља, он се увек поново рађао!) и заслужује спомињање (а не непомен!) и одговарајући третман.

²⁰ Једва смо га прочитали (уп. Р. Станић: Стара црква у Бресници, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак 1971, стр. 105, фуснота 10а).

²¹ Да је црква заједно са насељем више пута паљена и обнављана — стећак је ватри одолевао, вид. В. Тошић: *Op. cit.*, стр. 141.

²² Вид. Олга Зиројевић: Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд 1984, стр. 21 и сл.

²³ Вид. Олга Зиројевић: *Op. cit.*, Аутор овог веома корисног дела није се држао наслова (Пећка патријаршија је обновљена 1557. године), него је, оправдано, ишао у још даљу прошлост, и са ослоном на најстарије турске пописе регистровао не мали број ишчезлих манастира.

Изгледа да је период тзв. Бечког или Великог рата од 1683. до 1699. године био веома трагичан за овај крај; после тешких разарања у рату, дошло је до куге, па су овдашња села скоро потпуно опустошена; некошене ливаде, некоришћени пашњаци, необрађиване њиве претварали су се у свакојако растиње и жбуње; Тамник, и онако зарастао у честар, или гүстиш, одн. у гүсту шуму као да је још једном хтео да оправда своје име: постајао је још већи тамник, али са манастиром који је светлео и старинцима и новим досељеницима.

Бресница с тргом, како смо видели, помиње се први пут у Повели Стевана Првовенчаног манастиру Жичи... После тога, село Бресница је забележено у турским пореским књигама — дефтерима 1476, 1523 (сүмарни попис), 1525, 1528. и после 1528. године. Трг у Бресници се у овим, и свим каснијим изворима, уопште више не помиње, свакако због тога што је био изгубио онај економски значај који је раније, без сумње, имао.

Интересантно је рећи да је према дефтеру из 1476. године у Бресници поред мањег броја влашких кућа, било и 32 дербенцијске куће. Турска, одн. персијска реч *дербент* или *дербенд*, *дервент* или *дервенд* буквално значи кланац (планински теснац), а може да значи још и: свако опасно и несигурно место (пролаз) на друму; утврђење или стражарницу на таквом месту; село које чува таква места.²⁴ Од речи *дербент*, одн. *дервенд* изведене су речи *дербенција*, одн. *дервенција* — *ије*, *дербенцилук*, *дербендага* и друге. Становници насеља (углавном, хришћани, ретко кад и муслимани), чувари дербендâ — кланца и других опасних и несигурних пролаза на друму, и управо због тога названи дербенције, уживали су веће или мање пореске олакшице.²⁵ Дажбине дербенцијâ из Бреснице састојале су се од 10 акчи испенце, пола лукна пшенице и пола лукна јечма од сваке куће (овдашњи санџакбег није имао право да се у то меша).

То што је Бресница у оно време била дербент, уопште не изненађује. Смештена више на обронцима Вүјна, а мањим делом на обронцима Котленика, она се оштрим и благим косама низ долине река (у ствари, речица) — Бүмбарүше (Даничића потока), Вољавче и реке Бреснице (Вољавча и Бүмбарүша се састају недалеко од манастира; Вољавча се негде испред Лүгова улива у Бресницу) спушта у свој равничарски део, испресецан понекад благим улегнућем или маквом. У близини планинског врха Острице, утврђења Соколице, Трепче, Борча и Рүдника, иначе и у то време познатог рүдника сребра и чувеног трго-

²⁴ Вид. Абдулах Шкаљић: Турцизми у српскохрватском језику, пето издање, „Свјетлост“, Сарајево 1985, стр. 212.

²⁵ Опширније о дербенцијама, Олга Зиројевић: Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Историјски институт, Београд 1974, стр. 176—183. Овај аутор с правом убраја у дербенције и мостаре или ћуприције (одржавају скеле и мостове или ћуприје) и улакције (хране коње за поштанску службу).

вачког места, Бресница кроз коју, уз то, пролази важан друм представљала је — управо својим географским положајем — опасан терен изложен хајдучији. Први опасан и несигуран пролаз на овом друму могао је бити између Тамника и Бреснице, други — између Бреснице и данашњег Бумбаревог Брда, трећи — између Бреснице и Борча, четврти — на краку пута према Трепчи и манастиру Обровину (Вујну). Висока и густа шума у самој Бресници и њеној ближој и даљој околини представљала је хајдучима сигурно скровиште. Да је у овом крају било хајдука говоре и називи Хајдучки извор (у Лаћевцима), Хајдучка вода (у Борчу) итд. Вероватно су дербенције из Бреснице бринуле и о одржавању путева, проширујући тесна места, стављајући камење у локве, одјарчујући воду, секући дрвеће са стране и сл.; можда су се старале и о хану или хановима²⁶ у атару Аниште. У Аништу, или Хановима, како Бресничани такође зову ово место, и данас се може наићи на камен уграђиван у темеље некад постојећих зграда.²⁷

И војнуци — припадници посебног турског (полу)војног реда, који потичу од домаћег хришћанског становништва — од влаха-номада и ситног племства (мада је било и војнука — муслимана), такође су се старали о безбедности на друмовима, одн. вршили дербенцијску службу. Словенског порекла, установа војнука је, с извесним изменама и допунама, била преузета у турску војну организацију. Поред учествовања у рату, војнуци су обављали и низ других послова: обезбеђивали пут, како малочас рекосмо, гајили коње, косили траву, пластили и денули сена и сл. Иако касније (у дефтер из 1525), село Опланина (можда део села Блазнаве, или гружански Опланић/и) било је уписано као дербенд, а следећа села — као војнучка: Липети (можда локалитет села Угриновца, или Угреновац код Гривца), Бастах (вероватно Сврачковци), Горња Црнућа, Доња Црнућа, Горња Каменица, Горња Враћевшница, Горња Врбова, Доња Каменица, Кљеновац (можда део села Маслешева). Уз свако од ових

²⁶ Персијска и турска реч *хан* (хана), *ан* (ана) значи зграду или зграде изграђене на путевима и у градовима, које служе за свратиште и преноћиште путника. „Већи ханови су грађени тако да је у средини зграде пространо ненакривено двориште, где се врши истовар трговачке робе. Приземне просторије таквих ханова састоје се од камених магаза са гвозденим вратима осигураним од пожара“ (А. Шкаљић: *Op. cit.*, стр. 309).

²⁷ Треба рећи да се 1982. године на новооснованом гробљу у Аништу, приликом копања раке, наишло на керамичке остатке, животињске кости и сл. То је био повод да Народни музеј у Чачку у јуну 1984. године приступи сондажном истраживању на овом локалитету. Иако — због недостатка финансијских средстава — веома ограниченог обима, овим истраживањем су утврђени остаци насеља из раног неолитског периода. Археолошки садржај чине, поред бројно најзначајнијих керамичких остатака, још и камени и коштани производи, као и животињске кости (вид. Р. М. Маринковић: Драгоцена сазнања у далекој прошлости, „Чачански глас“ од 18. октобра 1984. и Лидија Никитовић: Резултати сондажног истраживања на локалитету Аниште у Бресници, Зборник радова Народног музеја XVI, Чачак 1986). Ова истраживања треба наставити на знатно широј површини.



Војнук

села, пре него што су наведена имена војнука, изричито стоји да они своје пореске обавезе плаћају према дербенцијском закону. Нема никакве сумње у то да су војнуци ових села, од којих већина није толико удаљена од Бреснице, обезбеђивали главни пут који је преко Вољавче и Борча ишао ка Руднику и даље, као и поједине његове краке. Према попису из 1525. године, и касније, Бресница нема више статус дербенда.

Из турских катастарских књига такође се сазнаје да се Бресница звала и Гојнић/и и Голитићи. Први назив није остао упамћен, док се овим другим (Голетићи) и данас назива бреснички и део тавничког атара према Ибарској магистрали.

Занимљиво је рећи да је у Бресници, према попису из 1525. године, било три (3) становника који су постали муслимани (тзв. преобраћеници), у исто време кад је Тамник имао четири (4) правоверна муслимана; после 1528. године у Тамнику је било пет (5) правоверних муслимана (у то време у суседној Катрги је постојала муслиманска верска заједница од осам (8) правоверних муслимана — Џемат муслиманâ). Процес ислами-

зације у овом крају је, дакле, сем ретких изузетака, наилазио на одбојност и отпор покореног живља.²⁸ Одређену улогу у томе сигурно је имао и овдашњи манастир.

ШИРОКИ ЦАРСКИ ДРУМ

Нема сумње у то да је један од важних путних праваца, путова, друмова у средњовековној Србији био онај који је од Жиче ишао преко Тавника и Бреснице (на Вољавчу) ка Борчу и даље ка Руднику и Београду, везујући се крацима за друге главне путне правце (из Борча: према Честину, према Горњој Трепчи, према Јешевцу и даље према Вујну — Обровину). О томе сведочи и приложена мапа *Средњовековни путеви*;²⁹ део пута преко Тавника и Бреснице (на Вољавчу) обележили смо испресецима кругом. Штавише, сви су изгледи да је овај путни правац, надовезујући се на онај долином Ибра, ишао, бар делом, трасом ранијег римског пута.³⁰ Тако је овај пут у римско и старо српско доба везивао две најважније рудне области: копаоничку и рудничку, и то најкраћом могућом линијом.

Треба рећи да се у стара времена није могло говорити о путевима (друмовима) у савременом смислу те речи; то су били пре правци по којима су се путници (у првом реду, трговци и ратници) оријентисали, јашући или идући пешице, у каравану, са робом или са оружјем, а са циљем да се што пре стигне до одређеног места. И тако схваћен (као каравански), пут је морао бити проходан и морао се добро познавати да се скретањима не би упало у глиб, залутало у непроходну шуму и сл.

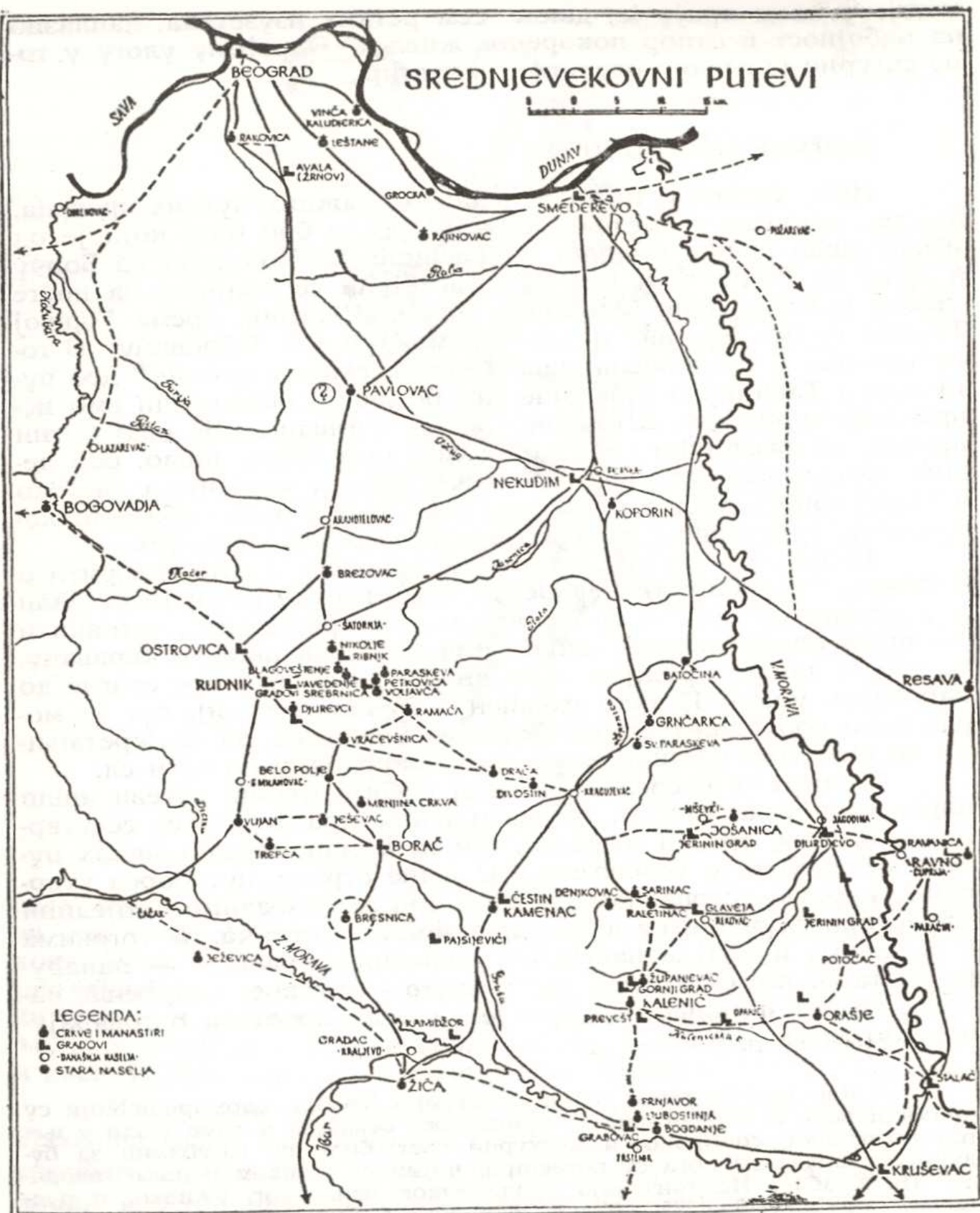
То што су у средњовековној Србији главни путеви ишли поред утврђења, насеља, тргова и манастира, и што су се утврђења, насеља, тргови и манастири налазили поред главних путева међусобно је условљено.³¹ С једне стране, пут поред утврђења, насеља, тргова и манастира био је безбеднији, поједини манастири служили су и као преноћишта путника, на трговима у насељима и крај манастира одржавани су вашари — панађури и трговачки сајмови и сл.; с друге — интерес утврђења, насеља, тргова и манастира био је да буду повезани одговарајућим путевима.

²⁸ Као што је тачно говорио Богумил Храбак, „домороци који су примили веру и цивилизациону припадност освајача и тиме ушли у његов политички, социјални и културни свет, били су изгубљени за будућност народа из кога су потекли и чијим су језиком и даље говорили“ (Б. Храбак: Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475—1575, „Наша прошлост“, зборник радова Народног музеја и Историјског архива, Краљево, бр. 1/1986, стр. 25).

²⁹ Дата у раду Бурђа Бошковића *Средњовековне цркве и манастири* (Археолошки споменици и налазишта у Србији, II Централна Србија, Београд 1956, стр. 110) и одатле преузета.

³⁰ К. Лиречек истиче да су Срби и Бугари латинским називом *via regis* звали остатке римских путева и да се римски пут словенски звао царски пут, царски друм (вид. Тавро Шкриванић: *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, стр. 107).

³¹ Уп. Б. Бошковић: *Op. cit.*, стр. 107.



Средњовековни путеви у централној Србији

Пут који је предмет наше пажње био је саставни део пута који је пролазио поред утврђења: Маглича, Борча, Буреваца, Рудника и Острога, и поред манастира: Жиче, Вољавче и других. Трг у Бресници с почетка XIII века, који је свакако постојао и раније, био је, и још задуго остао, важан економски цен-

тар четирију рејона: Поморавља (западног), Груже, Рудничког краја и Подибра. Према казивању старијих Бресничана, сва роба за потребе подизања оближњег манастира Жиче набављана је на тргу у Бресници.³²

То што се и по народном предању пут о коме је овде реч назива *Широки друм*, *Царски друм*, или везано, *Широки царски друм* (понекад и *Карановачки пут*), без обзира када је просечен у одређеној ширини, која, местимично, и сада износи петнаестак метара (старији Вољавчани — Бресничани и Тавничани, као и старији људи суседних села, употребљавају ове називе и данас), може да значи само континуитет у памћењу низа покољења. Свест о догађајима из далеке и блиске прошлости српског народа, коме је толико пута претила опасност да се затре његово име, и на овом ширем подручју живо се преносила са старинаца (који некако опстајаху у насељима при планини, где им шума би најбоље закриле од турског притиска, или који, једном одбегли, поново се враћаху на стара огњишта) на нове досељенике, са колена на колено, из века у век до данашњих дана. Људи овог краја чврсто верују, свакако с правом, да се овим путем кретао и цар Душан (отуда царски друм) на челу војске скупљене код манастира Жиче³³ у сусрет непријатељс-

³² Вид. Теодосије Вукосављевић, историчар, кустос Народног музеја у Чачку: Село Бресница, рекогносцирано од 6. до 8. и 21. априла 1982, дактилографисано, на првој страни грађе о овом селу.

Шта значе упамћени и са колена на колено понављани искази: Вича, Драча и Вољавча, или Вича, Драча па Вољавча као најстарији манастири су највише помагали изградњу Жиче? Чули смо их од Бресничана Игрутина Бошковића (рођен 1912) и Љубише Видојевића (рођен 1921) и Тавничанина Милутина Маринковића (рођен 1908); истина, прва двојица не помињу Вичу. Ако се то схвати дословно, онда се закључује да су Вича, Драча и Вољавча (дакле, овдашњи манастир под називом Вољавча) постојали пре Жиче (зашто је, онда, манастир Вољавча, после више од 250 година и касније, називан — према турским пореским књигама — другим именима?); можда, пак, горњи искази значе да су ови манастири помагали касније обнављање Жиче?

³³ О овом Душановом сабору пред Жичом, у истоименој песми, Јован Стерија Поповић, између осталог, пише:

Јутро је свануло лепо; облака нема, магле —
Победне чете бојне у равно поље нагле,
Стегови гордо лете, ко крила с' вијају,
Крстови са њих златни чудесно сијају,
Панцири, мачи, сабље, железна копља јака
На груд'ма, руци трепте безбрижних див-јунака.
Чекају цара моћна, и све ће у ред стати,
Душана ето Силног, сјајан га сабор прати,
Коњици земљу бију, бацају пену с уста,
Немају мира — скоро остаће Жича пуста.
Патријар с крстом светим благослов војсци дели,
Сваког су славе ратне таласи већ занели.
Још мало само ево, и Душан с војском оде,
А Жича празна оста, не чује њине 'оде,
Тек само црно-смерни иноци с уста бледи
Молитве шаљу да он Мацаре сад победи.

(Наведено према Стеван Радовановић и Душан Батиница: Српски манастири и поетска реч, Земун 1990, стр. 54).

кој — угарској војсци.³⁴ Живо народно предање о сусрету цара Душана са сестром у Поточанима, недалеко од Борча, убиству њеног мужа Мрње и подизању цркве у Бечевици (Мрњина црква), које нам је лепим српским језиком пренео Христивоје Стевановић из Бреснице (рођен 1914), свакако је утицало на мештанима да путу којим се кретао Цар (вероватно више пута) дадну одговарајући назив. Они знају да је у Борчу често боравио деспот Стеван Лазаревић (и у селу Белом Пољу имао своје летње дворе), његов наследник Бурађ Бранковић и у народним песмама опевани Облачић Раде (у ствари, велики челник Радич Поступовић који је подигао манастир Враћевшницу).³⁵ Такође знају да је овај пут, поред великог стратегијског, имао и велики трговачки значај, идући тик уз познати трг...

Овим путем су се кретале и силне туђинске војске у својим освајачким походима, остављајући ужасне трагове свог исекаженог беса — плачкајући и убијајући народ, палећи села, нештедећи ни богомоље. Вероватно је овим путем вођено робље, везано ланцима и конопцима око врата. И најнехуманији порез који је у историји људског рода био измишљен, порез у здраву и одраслој мушкој деци од 10 до 12 година (тзв. данак у крви),³⁶ бар из оне пореске области којој су припадали Рудник и

³⁴ О новом рату између Стефана од Србије и Лудвига од Угарске пише и К. Јиречек, напомињући да су појединости мало познате. „Знамо само — каже он — да је Лудвиг средином јуна 1354 био у Београду, а Стефан да је таборовао, половином августа, на реци Брусници испод Рудника...“ [К. Јиречек: Историја Срба, Прва књига до 1357 године (Политичка историја), „Научна књига“, Београд 1952, стр. 234]. Уп. В. Боровић: Историја Југославије, „Народно дело“, Београд 1933, стр. 161; М. Динић: Српске земље у Средњем веку, Историјско-географске студије, Београд 1978, стр. 61; М. Благојевић: Србија у доба Немањића од кнежевине до царства: 1168—1371 — илустрована хроника, Заједничко издање ТРЗ „Вајат“ — ИРО „Београд“, Београд 1989, стр. 179; Водич кроз таковски крај, Г. Милановац 1975, стр. 27. Дубровачки писац М. Орбини казује да су се Срби „обезбедили шумом коју су исекли да затворе путове Маџарима, између Рудника и Ломнице“ (наведено према белешкама Српска историја, Библиотека Народног музеја у Крагујевцу, III Број 1599, стр. 243). — Као што се зна, до сукоба није дошло будући да је угарска војска била принуђена да се због заразе повуче.

³⁵ Довршивши манастир, повељом му додељује низ околних села, као и „половину Обрвских села на Морави, а другу половину оставља манастиру Благовештењу“ (свакако на речици Грабовничници у селу Грабовици). И одавде се види веза рудничког и грузанског краја са Поморављем (западним). Уп. Живадин М. Стевановић: Груза и Грузани кроз историју, друго допуњено издање самог писца, 1965, стр. 16.

³⁶ О данку у крви — о овом најстрашнијем порезу и најдрагоценијој жртви коју је српски народ подносио пуна два и по столећа вид. Мита Петровић: Финансије и установе обновљене Србије, Књига I, Београд 1897, стр. 28—29.

Да овде поменемо још један изузетно тежак порез — сурсат (порез за исхрану војске, најпре ванредан и у натури, касније редован и у новцу). У једном од овчарско-кабларских манастира — Никољу српски патријарх Арсеније III Чарнојевић записао је својом руком крајем 1683. године да тада беше велико зло по вѣсн земли ѿ амире сватан меѡмеда и велика нѡжда обдрѡжаше хрѣстѣанскы рѡ. бѣхъ великы сѡрсати и намѣкти по вѣсен земли.

Рудничка Морава, кретао се овуда према Цариграду, праћен — последњи пут — погледима уплаканих и ојабених родитеља. И ако је неко од стасалих јаничара имао прилику да походи стари завичај, заборавивши свој матерњи језик и васпитаван у новом духу, он није хтео да чује за свој род (чудне ли људске судбине!), или је затицао пустош без својих најближих — били су расељени, поубијани или умрли од куге или које друге тешке болести. Предео који му је колико-толико остајао у сећању, није личио на ранији: кућа, иако веома скромних, са такође скромним пратећим објектима, је нестало; манастири беху опустели,³⁷ или, претходно опљачкани, спаљени заједно са конацима, амбарима, млекарима, пушницама, котарима са сенима, шталама итд. . . .

Овим друмом су се одвијале и велике сеобе Србаља — Прва, под Арсенијем III Чарнојевићем 1690. и Друга, под Арсенијем IV Јовановићем — Шакабентом 1737. године. Оне су остале упамћене и свест о њима се преносила с колена на колена, али подробније разликовање ових догађаја у временском периоду од педесетак година код овдашњих обичних људи није могло остати непомућено, због сличности у низу елемената: и једна и друга сеоба су биле масовне (велике), предводник и једне и друге имао је исто име, и једна и друга кретале су се са југа на север. . . И људи који су бежали од куге кретали су се овим путем, пошто су претходно сахранили већ умрле (најчешће у исту раку, коју су, потом, преливали гашеним кречом, да се зараза не би ширила). Уколико, због опасности за сопствени живот, нису стигли да изврше ову свету дужност према ближњима, препуштали су их животињама и птицама-лешинарима. Они сами, са најпотребнијим прђама и покућством, кретали су се куд су их очи водиле, најчешће од немила до недрага, да би, под условом да живи стигну на неко ново место, живот почињали изнова, у вечитом страху за свој опстанак.

И овај друм, и овај крај су сведоци крваве прошлости и многих страховитих и тајанствених догађаја који су се овде вековима одигравали. Зулум: неправда, насиље, безакоње, терор; глад као последица претераног изабљивања и неродице; куга: тај масовни помор према коме смрт појединца није била ништа — сва ова три зла, која никад да прођу, често удружена, доводила су људе до осветничке мржње, очајања, туге, незнања. . . Осванувши живи, нису били сигурни да ће живи и омркнути. Проклињали су дан кад су се родили и живи, али без изгледа и красоте људске, завидели мртвима; уместо живота призивали су

³⁷ Руднички митрополит Диомидије је писао: „Запусте манастир Враћевштица во времена када повоева султан на Беч и разби се под Бечом. В то време многи манастири запустеше“ (наведено према Милорад Панић — Суреп: Кад су живи завидели мртвима, Београд 1960, стр. 130).

смрт...³⁸ Били смо у прилици да у прилогу дамо из совјетске књиге³⁹ преузету слику „црне смрти“ (куге) која веома успешно приказује сав ужас ове опаке болести:



„Црна смрт“

На само стотинак метара од Широког царског друма, не баш тако далеко ни од манастира Вољавче, на Џиновској коси (у забрану пок. Николе Видојевића) налази се старо гробље ко-

³⁸ Историја Србије, после упада турских освајача на њене територије, пуна је тајанствености. О страхотама и искушењима српског рода у периоду турске владавине вид. прекрасну књигу М. Панића — Су-репа: *Op. cit.*

³⁹ П. Кушнер (Кнышев): Очерк развития общественных форм, Москва 1927, стр. 439.

је народ овог краја зове Џиновско гробље.⁴⁰ После ослобођења спомене са овог гробља је коришћено за изградњу темеља зграда и ћуприја у селу. Пом. Љубиша Видојевић из Бреснице, који је одолео том искушењу, живо се сећа једног споменика великих размера (3 м x 1,20 м) са уклесаном полуосмицом или латинским словом S у дужини од 2 дм. Ипак, нешто од тог спомена је остало — и данас се у поменутом забрану могу видети велике камене плоче, налегле и утонуле у земљу, најчешће оне више из земље, обрасле у маховину. „Пропали у земљу”, ови споменици се у име оних које представљају, стиже својих потомака! У народу постоји веровање да је грех користити ово спомене у друге сврхе; они који су га користили супротно његовој намени нису у животу добро прошли: „Поцркаше к’о пакчад”, како изјави Здравка Вукадиновић, најстарија жена у Бресници (102 године).

Занимљиво је рећи да је у Џиновском гробљу, после ослобођења, при копању темеља магацина за смештај експлозива за рудник угља (лигнита) у Вољавчи — на бресничкој страни (у прилогу се дају слике тих магацина, који и данас постоје, али



Магацини за смештај експлозива за некадашњи рудник угља у Вољавчи — на бресничкој страни

без врата), нађено у истом гробу 25 лобања како одраслих људи, тако и деце.⁴¹ Наилазило се и на појединачне гробове. Местимично, земља као да је помешана са гашеним кречом: ако се,

⁴⁰ Поред наведеног, у овом крају постоје (на жалост, све мање постоје и све више нестају) још три џиновска гробља: у Церју, на граници између Бреснице и Беча (данас на бечањској страни) и два у Тавнику — у Голетићима на некадашњем Јевтовића имању и Чардачинама (али не на данашњем Чардачинском гробљу, него на јужној страни, према потоку Бајовцу). На данашњем Џематском гробљу (Тавник) може се наћи покоји споменик сличан онима који постоје у џиновским гробљима, што говори о континуитету старог и савременог гробља (исто важи и за гробље у Церју). Да су у овом крају живели изузетно крупни људи — горостаси, грмаљи, џинови, сведоче и кости нађене при копању рака у овдашњим активним гробљима. Људске кости су налажене и ван гробаља [на пример, у дворишту пом. Милутина Маринковића и сина му Савка (рођен 1927) из Тавника, наишло се, при копању бунара 1972. године, на део човечјих костију и то на 7 м дубине].

⁴¹ Уп. Т. Вукосављевић: *Op. cit.*, у грађи на стр. 257, 258.

влажна, протрља, лепи се за прсте. У селу се прича да је гробље настало или после турске освете над становницима тог краја, или после страдања становника од куге или неке друге епидемије. Мислимо да је на овом гробљу сахрањивано и становништво масовно убијано од стране Турака, али и оно које је страдало од морије (чуме, куге).

Ако су пут преко Вољавче и Борча и даље према Руднику, у првом реду, несигурне и опасне пролазе на том путу, чували и одржавали дербенције и војнуци (вид. горе), онда је онај његов део који је водио од Адрана, преко Тавника и Бреснице и даље, у време аустријске окупације између пожаревачког и београдског мира (1718 — 1739), сигурно одржавала и надзирала чета капетана Радојице Петровића са седиштем у Цветкама, одн. цветачка компанија. У недостатку регуларне аустријске војске⁴² која је у знатном делу морала бити пребачена на запад (према Французима), у Србији је била организована домаћа милиција (хајдуци и хусари) са првенственим задатком да чува границу према Турској. Иако имајући чисто војне обавезе, припадници националне милиције су живели у кругу својих породица и обрађивали земљу. Ипак, уживали су посебан статус: добијали су лепше и плодније земљиште и били ослобођени пореза.

Према сачуваним изворима,⁴³ у поменутом капетанијату Радојице Петровића 1725. године постојала су три чардака — стражарнице: Обрва (Обраво), Данковци (Dankovze) и Адрани. Будући да данас у нашем крају не постоји место по називом Данковци, рецимо само да су они били удаљени један час хода од Обрве, а два и по од Адрана. Према подацима о уређењу србијанске милиције,⁴⁴ цветковска (цветачка) компанија је у 1728/29. години обухватала део островског земљишта, Претоке, Бресницу, Адарне (Адране), Лугиваз (вероватно: Лаћевци), Даминг (вероватно: Тавник) и Цветке, затим од Чачка преузете ломске чардаке (Tschartackhen Lohm) и још четири чардака — Оброва, Драговце (Dragoffze), Адарне и Обланићи (Опланићи су раније били у витановачком капетанијату). Село у непосредном суседству Тавника и Бреснице — Гунцати припадало је витановачкој компанији.

У вези малопређашње тврдње о одржавању и надзирању Широког царског друма (преко Вољавче) од стране цветачког капетанијата, одн. компаније, овде ваља навести одредбе акта под називом *Ратна правила и заклетва за националну милицију у краљевини Сервији* (Србији) из 1728. године: „Треба припази-

⁴² Најближи регуларни аустријски гарнизон био је у Руднику (постојали су још у овим местима: Београду, Ваљеву, Шапцу и Јагодини).

⁴³ Вид. Срета Пецињачки: Распоред домаће милиције аустријске краљевине Србије у 1725. години, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак 1977, стр. 49.

⁴⁴ Вид. С. Пецињачки: Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак 1976, стр. 170, 179—180.

ти на све путеве, да би се предупредила свеколика разбојништва и слично" (20^m) и „... да... грађени велики друмови буду одржавани у стално добром стању, даље употребе ради. И пут што води од једног чардака до другог, и мостови којима се може олакшавати (путовање) да се конзервирају, а где је потребно колико је могућно поправе. Напротив, споредни и недозвољени путеви, којима се служе разбојници и кријумчари, закрче (обореним стаблима)...” (Quarto).⁴⁵

У народном предању нашег краја остали су запамћени разни догађаји везани за овај друм. Наводимо неке.

У турско време — не зна се баш када — на овом друму један татарин — поштар, при саплитању коња, ударио је главом о дрво и на месту остао мртав. У знак сећања, то место је било обележено посебним спомеником. По казивању Животе Марића из Бреснице (рођен 1909), погибија се десила код Љубисављевића (Тмушића) кућа, па би ту негде требало потражити речени белег, ако уопште још постоји. Из изнетог се може извести несумњив закључак да је овај пут служио и за поштански саобраћај, тј. да су се њиме кретале и мезулције (мезилције, мензилције) — татари — поштари који су преносили пошту на коњима. Да ли је на овом терену постојала и мезулана (мезилана, мензилана, мензилхана),⁴⁶ не може се поуздано рећи. Ако јесте, то је могло бити у Хановима у Бресници.

Поред Широког царског друма, негде између Бреснице и Бумбаревог Брда, у дубокој јарузи, о један столетни храст успуташ обешени су јануара 1825. године Максим Коломбоћ и Радован Пауновић из Мрчајеваца, Јован Цајев Баковић и Радован Акшамовић из Бреснице „ради свога преступленија против великог Государја Милоша”, како стоји у пресуди Великог народног суда у Крагујевцу од 2. јануара (по старом календару) 1825. године.⁴⁷ Пресуда је била брзо донета и одмах извршена (у току истог дана), али су тела осуђеника — према памћењу пренетом на њихове потомке — остала да висе о гранама храста целу зиму, све до распадања, на познатом путу, као опомена евентуално новим завереницима.

На Широком царском друму, или Карановачком путу налази се чувени Јозовића дуд па се овај пут назива и „пут на Јозовића дуд” (у ствари, пут поред Јозовића дуда); понекад га људи из шире околине називају и „пут на Вукадиновића дуд”, вероватно због Вукадиновића кућа у близини. Раније и дуго на Јозовића имању, ово дрво се данас налази на Глишовића има-

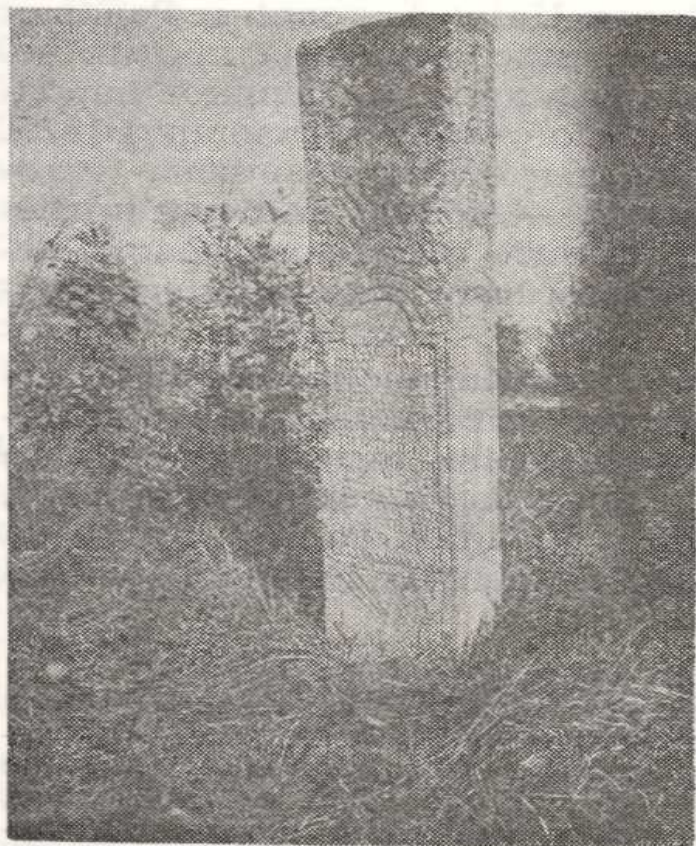
⁴⁵ Наведено према С. Пецињачки: *Op. cit.*, стр. 162, 166.

⁴⁶ То је, према А. Шкаљићу, „турска поштанска станица гдје су се држали у приправности одморни коњи за татаре—поштаре. Чим татар стигне до мензилхане, сјаше свог уморног коња, преузме и појаше одморна коња и наставља пут...” (*Op. cit.*, стр. 458). Реч *мезил* (*мензил*, *мензул*) има више значења: татарска пошта у Турској царевини и државна пошта у Кнежевини Србији; татарски коњ на коме се пошта преносила; место где су татарски поштари одјаживали; коначиште.

⁴⁷ Забележено и у Тошићевој монографији, стр. 411—413.

њу. Без обзира на промену власништва на земљишту на коме се налази дуд, народ из непосредне близине остаје при старом називу пута („пут на Јозовића дуд“). Ко зна када посађен, или никавши сâм (надживео је многе генерације), дуд се одмах изнад земље рачвао у три крака, развивши се у необично горостасно дрво (троракласти дуд) са јединственом веома разгранатом и лепом круном. Временом се, сâм од себе, отцепио један, па други крак; остао је само централни. И овакав какав је остао, дуд делује величанствено. Зато би га требало заштити од секире или моторне тестере, које би за трен ока могле решити његову даљу судбину (као што се то раније десило у овом крају чувеном Гружанском бресту у Гунцатима који се могао видети са врло велике удаљености). Сведок многих догађаја то никако не заслужује...

Идући од Јозовића дуда према Кочовића кућама и Бумбаровом Брду, на левој страни Широког царског друма, налази се споменик-крајпуташ, интересантан с гледишта етнологије и историје уметности. Иако мало искривљен и обрастао у траву, он још увек није склон паду; поред њега, скоро потпуно утопула у земљу и зарасла у траву, налази се камена плоча, која га је некада покривала. Срећа, да је чобани још увек нису разбили. Иако „пропала у земљу“, преживела је захваљујући жбуњу (који је овде играо корисну улогу) и, вероватно, пијетету према мртвима и спомену. На источној страни споменика, техником плитког урезивања представљен је лик покојника, очигледно индивидуализиран и у природној величини, а на запад-



Крајпуташ — знак Нике Марковића, бившег кмета села Бреснице (западна и источна страна)

ној страни — урезан доста тешко, али ипак читљив текст у ондашњој ортографији (успео сам да га прочитам при трећем покушају) о томе да је ово знак Нике Марковића, бившег кмета села Бреснице, који је поживео на овоме свету 40 година, а преставио се у вечност 20. новембра 1862. године. Изнад овог текста и са страна споменика изрезбарени су карактеристични орнаменти.

У знак сећања на бивше тржишно место (трг у Бресници, тј. Вољавчи) и цркву, одн. манастир још из доба Немањића, Књаз Милош је дао да се на месту поред цркве брвнаре сваке године одржава тродневни вашар (панађур) 7, 8. и 9. јула по старом, одн. 20, 21. и 22. јула по новом календару. Вашар се звао „Прокопље” по Св. Прокопију коме је овај храм и посвећен (и сваке године 8, одн. 21. јула слављен). Надалеко чувен тржишни центар рудничко-котленичке подгорине у Вољавчи (по казивању пом. Животе Марића на овдашњем панђуру су се могли срести и трговци из Шапца, Београда и још удаљенијих места) био је укинут⁴⁸ и Одлуком министра финансија

⁴⁸ За вашер (сабор) у Вољавчи везују се разне згоде и незгоде. Тако, у време борбе присталица Књаз Милоша и његових противника кметови села Бреснице и Тамника 1842. године су на сабору у Вољавчи о Св. Прокопију, на коме се окупљао народ из крагујевачког, чачанског и рудничког округа, али и из удаљенијих места, једно писмо без потписа (пашквила) „код воде у једном процепу заденуто нашли, кои како су прочитали, одма су своје среском начелнику послали, а читати народу нису дали“ (вид. Миливоје Урошевић: Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1844. године у рудничко-чачанском крају, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак 1976, стр. 115). Или, у народу овог краја још је позната песма у десетерцу Вољавчани, оста ваша хвала, да сте били среског капетана (тј. „комесара вашера“ 1872. године који је покушао да на истом заведе мир):

У хиљаду и осмој стотини
седамдесет и другој години,
наста вика у сред Котленика,
на вашеру код Вољавче цркве,
где се пије и јагањци пеку,
у пијанци разговори теку.
„Видиш, брате, оног капетана,
коме вазда блуза запетљана,
треба њега за бркове вући,
по лебима ражњевима тући
па да види како народ хоће,
да не тражи од народа злоће“.
Тада скочи дугајлија један,
међ' осталим који беше вредан

бр. 202 од 31. јануара 1873. године премештен у Мрчајевце које постају нови привредни и културно-просветни центар, од 1926. године добијајући статус варошице. Нема сумње да су на просперитет овог места утицале и нове трасе путева у другој половини XIX века, и то она од Коњевића, спуштајући се на исток, па преко Мојсића и Мрчајеваца идући за Крагујевац (у односу на Широки царски друм преко Вољавче деоница кроз Бресницу је изграђена нешто северније и кроз центар села), као и она од Мрчајеваца ка Краљеву (по вољи народног посланика Алексија Јовандрића из Лабеваца траса овог пута је од мрчајевачког ракља ишла преко Тавника, Лабеваца, Цветака па на милочајску скелу на Западној Морави, где је ускоро био изграђен и дрвени мост). Спајајући малочас наведене путне правце по „хипотенузи“ — преко Тавника и Бреснице (на Вољавчу, ка Кочовића кућама), Широки царски друм, одн. Карановачки пут није посве изгубио значај који је некада имао. То се јасно види и из дела овог пута у званичном документу — *Нацрту села Тавника* с почетка XX века, који се даје у прилогу.

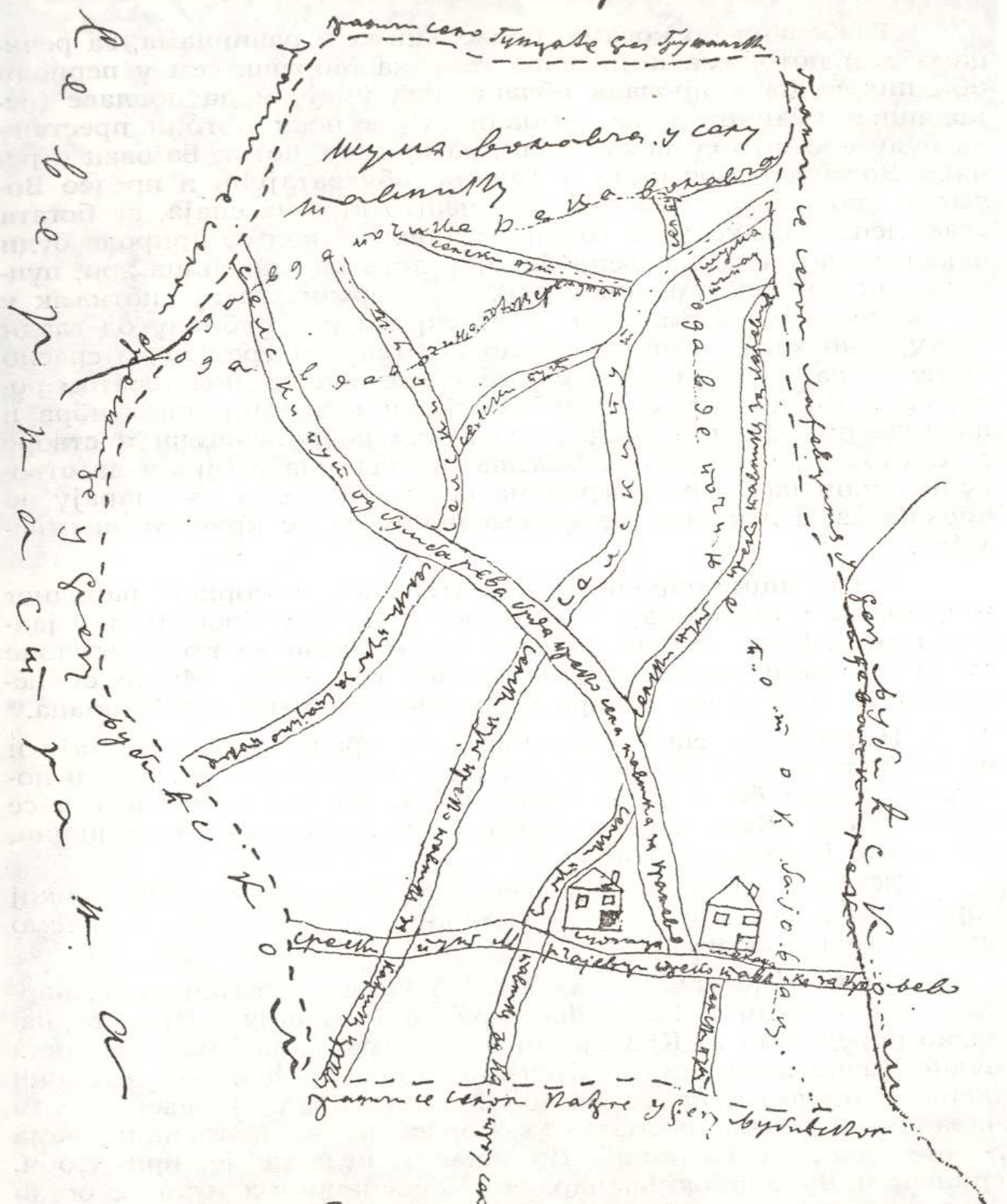
и са ражња јање брзо свуче,
капетана започе да туче,
док му пуче блуза закопчана,
тад узјаха коња завезана:
„Напред, доро, ти мој братац мио,
докле нисам овде погинуо“!
Вришти дорат и ногама бије,
маса стала па се на то смије.
Вољавчани оста ваша хвала,
да сте били среског капетана...

Ова песма је зебележена и у Тошићевој монографији, стр. 459, вероватно само делимично, будући да је у Тавнику и Бресници доскора било старијих људи који су могли саставити песму у десетерцу о било ком догађају; од млађих такав је пом. Савко Маринковић из Тавника, који поседује изузетну надареност за тај посао.

Када је тродневни панађур из Вољавче званично пренет у Мрчајевце, мештани су са жаљењем, али и иронијом говорили: „Оде Прокопије у Мрчајевце“, знајући да су тај посао претходно, за кафанским столом, завршили председник Тавничке (Божо Трнавац) и председник Мрчајевачке општине (Филип Јосиповић). И данас се говори о продаји тог панађура.

Низина селска, таванска.

Уставна Суграна



Затвара Суграна

- I. Селска таванска, таванска је овунара таванска.
- II. Уставна таванска, таванска је овунара таванска.
- III. Уставна таванска, таванска је овунара таванска.

Наставак Широког царског друма кроз Тавник (на правцу Бумбарево Брдо — Краљево)

БУДУЋНОСТ ПРЕДЕЛА ЗАСНОВАНА НА СВЕТЛОЈ И ТЕШКОЈ ПРОШЛОСТИ ЊЕГОВОЈ

Разбацани по косама, брежуљцима и равницама, са речицама или потоцима који лењо теку ка Морави, сем у периоду обилних киша и провала облака, кад умеју и да поплаве (некадашњи рудници угља утицали су да неки потоци престану да буду ово што су некад били, на пример, поток Бајовац и речица Вољавча), Бресница и Тавник, обухватајући и предео Вољавчу као нешто „између“, као нешто што их спаја, су богата села, лепа у свако доба године: у пролеће кад се природа буди и кад се свуда осећа њено било; у лето кад пшеница зри, пуккетајући при благом поветарцу, а кукурузи хватају потиљак у многобројним врстама као да се спремају у одбрану од глади (кукурузни хлеб — проја је многе у тешким тренуцима спасио да не скапају од глади), и кад се гране воћака, под теретом рода, савијају до земље; у дубоку јесен кад замирише цибра и из луле потекне првенац; у зиму кад почну снегови и створе се сметови, и кад захучи Вољавачка планина и ојужи па отворени капци на старим зградама почну изненада да ударају по прозорима, а леденице са стреха почну да се краве и да отпадају...

Споменици народног градитељства, изворног народног неимарства у овом крају (као безмало свуда у Србији) су у јадном стању. Само се још понегде може наићи на крхке (склоне паду) и, рекли бисмо, уснуле древне грађевине. Многе су нетрагом нестале услед немара и незнања друштва и појединаца.⁴⁹

Нестајањем споменика народног градитељства, нестају и многе речи везане за њих и ствари у њима (што желимо и показати, таман били мало опширнији). На тај начин штета се удвостручава. Као да се стидимо онога из чега смо произишли, онога што је наша суштина...

Жалосно је што нису сачуване собрашице у бресничкој порти. Да Јован Цвијић није оставио слику о њима, не бисмо знали ни како су изгледале!

Поразно је такође сазнање да више нема Баковића чардака у Бресници и Бадовића чардака у Тавнику. Први се налазио поред пута за Крагујевац, у винограду, па је код путника будио разне асоцијације. Други је био изграђен на узвишици подно Котленика, па се могао видети чак од Мораве; на том чардаку се певала песма: „Од Мораве па до Котленика, нема лепшег села од Тавника“. На жалост, недавно је, при деоби, срушен и Вукадиновића чардак у Бресници (од њега је остао

⁴⁹ Заљубљеник у народно градитељство, проф. др Зоран Петровић каже: „Многи изузетни примерци овог стварног споменичког богатства — небригом и незнањем појединаца (најчешће својих власника), као и неблаговременим интервенисањем службе Заштите — нестали су нетрагом са светла дана“ (Календар за 1991, Старе српске куће, „Грађевинска књига“, Београд).

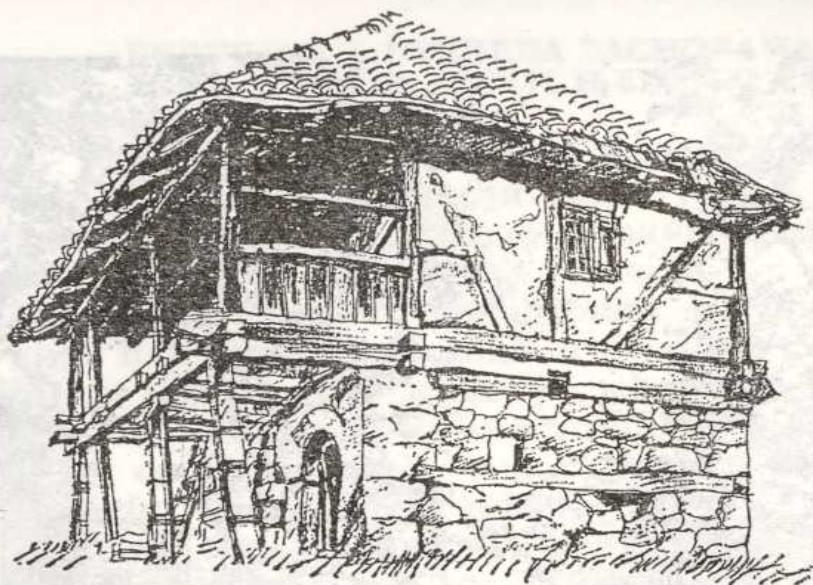


Некадашње собрашице и чардачићи у Бресници

још само камени зид). На срећу, два чардака у овом крају су стављена под заштиту државе: Јелесијевића чардак у Бресници, који је са старог премештен на ново место (конзерваторски радови на њему су вршени 1974. године по пројекту Марије Домазет, архитекте и консултанта Радмиле Павићевић Поповић, етнолог из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву) и



Јелесијевића чардак у Бресници



ЧАРДАК ИГРУТИНА ПОДГОРАЦ
У СЕЛУ ТАВНИКУ НА
СРЕДОКРАТКИ ИЗМЕЂУ
КРАЉЕВА И ЧАЧКА. ЧАРДАКОМ
СЕ У ОВОМ КРАЈУ НАЗИВАЈУ
ЗГРАДЕ КОЈЕ ЈЕ ДОМАЋИНИ
ЗИДАО ЗА ПОТРЕБЕ ПРИЈЕМА
И СМЕШТАЈА СВОЈИХ ГОСТИЈУ
И ЗНАНАЦА. НАД ПОДРУМНОМ
ЈЕ СПРАТ СА ТРЕМНОМ И
НАЈЧЕШЋЕ СА ДВЕ ОДАЈЕ.
ДОЊА, ПОДРУМСКА, ЕТАЖА ЈЕ
ОЗИДАНА У КАМЕНУ СА
ИЗРАВНАВАЈУЋИМ РЕДОВИМА
ДРВЕНОГ СЕРКАЛАЖА
(САНТРАЧА), ДОК ЈЕ ЕТАЖА
СПРАТА НАЈЧЕШЋЕ ИЗГРАЂЕНА
У БОНАРУЧНОЈ
КОНСТРУКЦИЈИ. ЧАРДАК
ИГРУТИНОВИЋА У ТАВНИКУ ЈЕ,
ИЗМЕЂУ ОСТАЛОГ, ЛЕП
ПРИМЕР СКАЛАНИХ
ПРОПОРЦИЈСКИХ ОДНОСА,
КОЈЕ ЈЕ НАРОДНИ САМОНИКАН
И НЕПОЗНАТИ НЕМАЛАР
ИЗУЗЕТНО ОСЕЋАО И НОСИО У СЕБИ.

Чардак у Тавнику (цртеж и текст проф. др Зорана Петровића, у Календару за 1991; у тексту — 7. ред одоздо — грешка у презимену)

чардак Подгораца у Тавнику (сем што је ојачан зид од камена у приземљу, на овом чардаку није ништа више рађено; кров само што се није срушио, а могао би да повуче и цео спрат).⁵⁰

Само се још понегде у Бресници и Тавнику може наићи на старе зграде са патосаном великом собом (у којој се спава, примају гости и слави) и „кућом” од храстових брвана (са три стране, са четврте је зид од собе). „Кућа” има двоја врата: улазна на јужној, и излазна на северној страни (басамци су исти и код једних и код других). Врата су такође од брвана (често од букове грађе), али вертикално постављених, нешто тањих и лепше обрађених (отесаних). Изнад врата налази се по једно прозорче са чамовим рамом. Врата за собу су уз излазна врата на „кући” из практичних разлога: да би се у случају опасности побегло, или у случају потребе што пре изишло напоље. У „кући” је прочевље — отворено огњиште са грамадом уз зид собе (на којој се суше чарапе, назувице, обојци и сл.) и, наспрам грамаде, два кратка камена стуба — пријеклади. Плафон „куће” је од шаповаца, сем изнад прочевља где се налазе лесе (плетено пруже), које пропуштају дим (и зато црне од чађи). Кад се „убије посијек”, пастрма се извеша на куке и мотке на плафону ради сушења у дужем временском периоду. Изнад прочевља су вериге са бакрачем или којим другим судом у коме се млаци вода, узварује млеко, кува качамак и сл. У народу постоји веровање да вериге, кад се завежу, штите од зла (а зла је у овом крају често бивало). Из препуље са тестом од пшени-

⁵⁰ Чланови породице су се и сами ангажовали на прикупљању финансијских средстава за санирање овог објекта. И поред тога, ништа се, на жалост, не предузима. Власник чардака није дочекао (недавно је умро) да се више пута давана обећања и испуне. У сваком случају, да је било разумевања, могло се далеко више урадити, и поред разлога изнетих у напису Пројекти ни на небу ни на земљи („Ибарске новости“ од 25. јула 1991).

чног брашна, запретене у пепео и жар, добија се најукуснија погача. Скоро на угловима супротним од врата „куће” су долапи за посуђе или друге кућевне ствари: један дужи и, наспрам овога, други, нешто краћи, јер је испод њега део брашњака (са преградама за кукурузно и пшенично брашно, и јарму) који се простире до наћви, а наћве — до улазних врата, на одређеној висини — да би домаћица просејавала брашно и месила хлеб стојећи, на један достојанствен начин (а радња мешења хлеба то стварно захтева и укључује у себе и одређени ритуал). На источној страни „куће” су дрвене полице — доња и горња за велике, али и мале судове. Испод доње полице поређане су столице треношке, а на северној страни о дрвени клин је окачена собра (софра).

У Бресници и Тавнику нема типичне оцаклије (иако их је раније било доста) са доксатом, собом (или собама) и „зградом”. „Зграда” је од брвана, сем оне њене стране према соби, а плафон у њој од шашоваца. У згради су гребени, преслице, дружице, вретена, коленике, мотовило, витло, вуна, повесмо, пређа, предиво. Над свим тим стварима доминира чудесна направа — разбој на којој вредне руке наших сељанки ткају (тку) ћилиме, шаренице, губере, крпаре (раније, тежињаво и ланено платно, сукно) итд. Чудесне су и речи које су на овај или онај начин везане за разбој (најчешће као његови делови): брдила, брдо, чунак, цевка, срдачка, подношке, вратила, основа, нити, потка, запињаче, цевљаник, чекрк итд.

На жалост, нема више вајата покривених већим или мањим даскама (шиндром), без иједног укуцаног ексера, или са укуцаним кованим ексерима. Све брже нестају амбари од брвана са пријесецима за пшеницу, раж, јечам и овас. Сличну судбину доживљавају и млекари, такође од брвана са решеткама или плетеним прућем у горњем делу (за смок је потребно струјање ваздуха), са полицама, карлицама, лопарима, чабровима, чабрицама, заструзима...

Нестају, такође без повратка, старинске качаре са кацама, бачвама, бурад'ма, казаном и табарком (за печење ракије) или лампеком (интересантно је, с гледишта језика: кад се казан једном заложи, у свим осталим случајевима се прелаже).

Заувек су нестале воденице поточаре — четири на речици Вољавчи: једна бресничка (Вукадиновића воденица), две тавничке (Матрачке или Марковића воденице) и једна тавничко-лађевачка (ортачка — Бадовића и Раденковића воденица); и једна тавничка на Лађевачкој реци (једним делом ова река чини границу између Тавника и Лађеваца): Кокотовића или Мијаиловића воденица. Са нестанком воденица поточара нестају и речи: јаз, устава, одврата, кораб (капак), буква, ципун, витло (коло), кош, воденички камен (доњак и горњак), кобилица, чекетало, мучњак, мливо, ушур (ујам)... Иако их је раније било, у Бресници и Тавнику нема ниједне ваљарице (служе за

ваљање сукна, од ког се прави сукнено одело). Скоројевићи су после рата српског сељака у сукненом оделу подругљиво називали геџа...

Нестају поткивачке радње. Ко ће коње поткивати, ко ће клепавати секире, мотике...? Ко ће косе насађивати (умемо ли их сами откивати)?

Туђе хвалимо: јер у свему некритички подлежемо туђим утицајима; своје занемарујемо и — не познајемо: занемаривањем изворног народног неимарства⁵¹ и народне радиности и обила речи везаних за њих и у вези с њима, губимо свој идентитет, уместо да се боримо за њега и за поновно стицање свести о сопственој духовности и култури. Млади нараштаји ће с правом прекоревати друштво и претке што им нису сачували оно што се могло сачувати (уопште, српско биће је у послератној Југославији било истински и озбиљно угрожено!); њихов језик биће сиромашнији за оне речи и њина значења које се све ребе, или уопште не употребљавају (не знајући значења тих речи, они неће разумети ни смисао појединих реченичких склопова, на пример, пословица: „Ком обојци, ком опанци“, „Да је ткати к’о зијати, и врана би носила кошуљу“, „Увео у ситне нити“, „Тежак к’о воденички камен“, „Узео Бог од њега ушур“ итд.).

Колико су током вишевековне историје Тавник и Бреница расли, још више су тонули у земљу, о чему сведоче многа гробља, споменици у двориштима, крај путева, најчешће обрасли у коров. Живот је пролазан, само је смрт вечита, а она је овде често била неприродна (и сурова) и није ишла редом (него је косила све пред собом).

У послератном периоду Тавник као да је био на крају света (истина, био је на крају среза Жичког, а према срезу Љубићском и Гружанском). Друштво је од њега само узимало, а ништа му, заузврат, није давало. Познати Закон о ПЗФ-у, који је произвео више штете него користи (ваљда је зато и укинут и анулирано, или „анулирано“ његово дејство) и код домаћина које је погодио (погодивши „циљ“, промашио је све остало!) и њихових укућана изазвао велике трауме (због неправде: спајано је и оно што се ни по одредбама овог закона није могло спојити, на пример, земља пасторка — као да је он крив што је изгубио оца у Првом светском рату — и земља очуха само да би се створио још један „кулак“), тај закон се примењивао на различите начине у Тавнику и суседним Лаћевцима...

⁵¹ „Неопростива је и неприхватљива чињеница, а по свему тужна истина — каже З. Петровић на истом месту — да ћемо споменике народне градитељске традиције и то њихов изузетно велики број моћи да упознајемо само путем њихових сачуваних фотографија, преко цртежа и, не увек, брижљиво урађене и сачуване техничке документације. Све нам ово не може служити на част нити бити оправдање пред генерацијама које долазе“.

Бресница, која је, крајем рата, имала велике жртве⁵², нешто се успешније развијала. Услед друштвене небриге о селу уопште и претераног одласка омладине на школе и посао у градове, данас у Тавнику и Бресници преовлађују старачка домаћинства, истина, са великим бројем трактора и прикључних машина. Штета је двострука: села су испражњена, а оближњи градови (Краљево, Чачак и Крагујевац) пренатрпани и загађени (фабрике нису подизане у тзв. индустријским зонама, даље од града, већ у његовом центру, или безмало у самом центру). И у овим селима највише су стекли (то се види и на први поглед — по грађевинама у двориштима) они људи који су радили у иностранству (и међу њима има преварених: то су они који су свој тешко зарађени девизни новац штедели код овдашњих банака, па сад не могу да га подигну), па онда понеки трговац, купац и прекупац... Несхватљиво је да друштвена заједница која је користила угљ из рудника у овим селима, све док нису затворени као нерентабилни (јамски коп), није урадила боље и шире путеве до рударских окана (коришћени су стари путеви и одржавани само толико колико су њима могли пролазити камиони и трактори,⁵³ често не могући ни да се размимоиђу).

Напредак предела Вољавче, а то значи и Бреснице и Тавника, је могућ и на њему треба и вреди радити. Потребна је само озбиљна, искрена заинтересованост друштвене заједнице и појединаца ентузијаста. Хотење почива на разумевању ствари. Везивање будућности Вољавче за светлу и тешку прошлост њену има пуно оправдања: на тај начин се испуњава дуг према пределу и далеким и ближим прецима, који су у њему живели, не заборављајући свој корен и своје биће, јуначки подносећи своју злу судбину и васкрсавајући на местима својих страдања. Вишевековно постојање манастира (и инока у њему) на овом простору, чини ову дужност још светијом. Прошлост, обасјана светлошћу истине, и једино тако, мора служити садашњости и будућности (решавању садашњих и будућих задатака). Развој Вољавче као историјски дуг има и пуно

⁵² Ноћ између 27. и 28. новембра 1944. године за Бресничане била је веома кобна: те ноћи припадници дивизије „Принц Еуген“ (по казивању преживелих, убице у униформама немачких војника говориле су српски) извршили су велики покољ становништва, не штедећи ни новорођенчад, старце и старице. Скоро да нема фамилије из које нико није страдао. Има и сасвим угашених огњишта (само те ноћи усмрћено је 117 грађана свих узраста). Вид. Бранко В. Радичевић: Црна хроника, „Борба“ од 28. августа 1977. и Проф. Милан Баковић: Трагична ноћ и слободарски незаборави Бреснице, дактилографисано.

⁵³ Један високи државни функционер из овог краја, пролазећи кроз Тавник и Лаћевце (Ибарска магистрала), видео је тракторе натоварене угљем и оштро реаговао: „Трактори су да ору, а не да вуку угљ.“ Селаци — власници трактора због непрекидно нерешених питања у области пољопривреде, или решених али на њихову штету, се нису на то много обазирали, већ су радили оно што им је било уносније (иако опасније).

економско оправдање не само за сâм тај предео, Тавник, Бресницу и околину, него и за ширу друштвену заједницу.

Будући да стећак у манастиру Вољавчи постоји вековима (док су цркве, паљене и рушене, нестајале, он је опстајао, у извесним периодима и под ведрим небом, као сведочанство прошлости) и да, поседујући чудотворну моћ, толико дуго окупља народ из ближе и даље околине, треба учинити напор да се одгонетне оштећени запис на њему.

С археолошке тачке гледишта Вољавча представља тамну мрљу. Зато и у овом пределу треба предузети археолошка истраживања, а не ослањати се на случајне налазе⁵⁴.

Реконструкцију и заштиту цркве брвнаре у манастиру Вољавчи, коју је Завод за заштиту споменика културе у Краљеву започео, поводом обележавања 300-годишњице Велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем, требало би и да доврши.

Величанствена капија (у ствари, стубови са овалним делом који их спаја у једну целину), озидана кад и нова црква, али без замишљених врата и без замишљене оgrade свих објеката у манастиру (било би добро да је тај пројекат сачуван, или да је бар позната замисао о томе) озбиљно опомиње да би тај племенити посао ограђивања требало завршити на високо професионалан начин, чини се, уз употребу дрвета у највећој мери.

По нашем мишљењу, близу манастира или, можда, боље у његовом кругу, али ипак на прописном одстојању од црква и конака, требало би сместити примерке изворног народног градитељства из овог краја, који тако брзо нестају. Неке од тих објеката који би се, можда, могли добити и завештањем од стране њихових власника, сестринство манастира би могло и да користи. На тај начин, на истом месту би се нашли занимљиви споменици етно-архитектуре, у коју спада и црква брвнара. Скромни, а истовремено енергични људи, одани свом послу, морали би ово урадити одмах, јер већ сутра може бити касно.

Конфигурација тла на коме се налази манастир Вољавча (Црквена коса) је толико издашна да се без нарушавања пејзажа и манастирског мира може, са врло мало средстава, изградити природни амфитеатар за приредбе у време сабора.

Туристички посленици би требало да размисле о изградњи мањег хотела, али не близу манастира (у сваком случају, пре мостића на речици Вољавчи, из правца Тавника, уз саму, већ изграђену, окретницу за моторна возила, или нешто пре ње).

Уз пет хектара шуме коју је општина Краљево, уз сагласност предузећа „Столови“, уступила манастиру Вољавчи⁵⁵, тре-

⁵⁴ На случајне налазе у Вољавчи (поток — речици) скреће пажњу Р. Илић: *Op. cit.*, стр. 66; ун. В. Тошић: *Op. cit.*, стр. 95, 142.

⁵⁵ Вид. В. Благојевић: Жичи ће бити враћена имовина, „Политика“ од 16. септембра 1990.

бало би му дати (вратити) и који хектар обрадивог земљишта у непосредној близини.

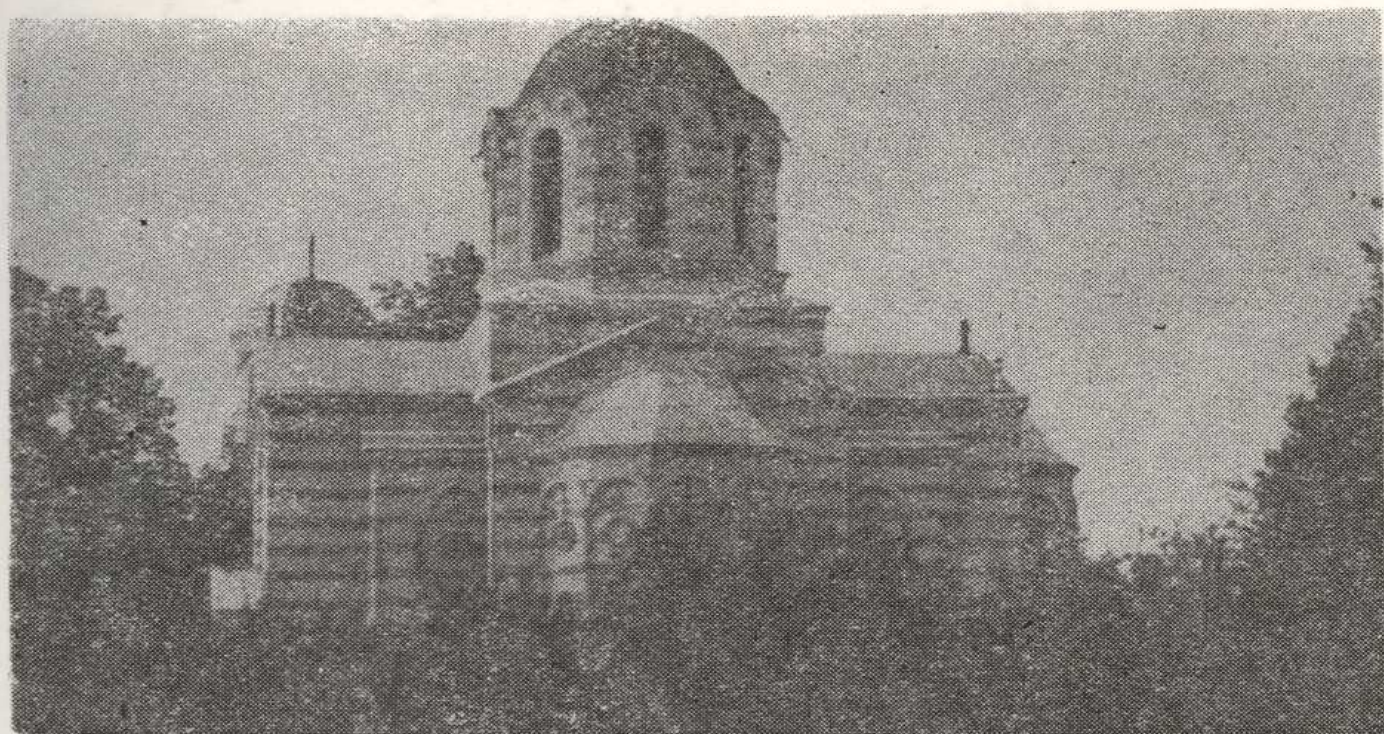
Будући да је у XIX веку у Вољавчи одржаван тродневни панђур (вашар) уочи, на Прокопље и сутрадан (20, 21. и 22. јула), вредело би размислити о враћању једнодневного панђура (и у вези с тим, предузети одговарајуће мере код надлежних органа): овај панђур би претходио оном у Мрчајевцима, или би мрчајевачки претходио овом у Вољавчи. Овим не би био укинут народни сабор на Прокопље, који има дугу традицију.

Уколико би се рудници угља у Бресници и Тавнику поново активирали, треба настојати да рударска окна ни у ком случају не буду близу манастира.

Поред Вољавачке цркве брвнаре и чардака у Тавнику и старе цркве у Бресници (из 1825) и Јелесијевића чардака у ис-

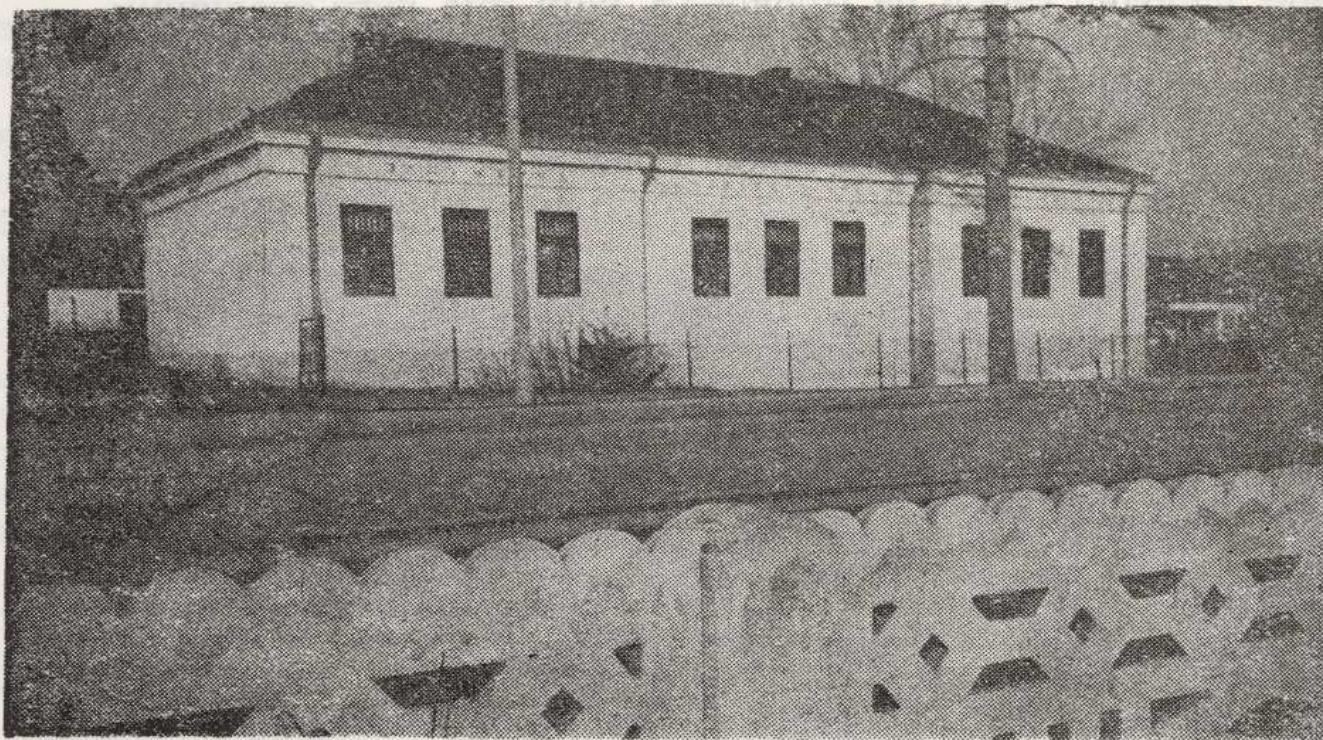


Стара црква у Бресници



Црква — задужбина Ђенерала Марка Ђ. Катанића у Бресници

том селу, који су под заштитом државе, под заштиту би требало ставити и ове, са историјске и архитектонске тачке гледишта интересантне грађевинске објекте у бресничкој варошици (који су од Вољавче удаљени око 3 км): Новаковића кафану (из XIX века), школу — задужбину и (нову) цркву — задужбину Ђенерала Марка Ђ. Катанића (с почетка XX века).



Школа — задужбина Ђенерала Марка Ђ. Катанића у Бресници



Новаковићева кафана у Бресници

На ових седам споменика културе, будући да се налазе на релативно кратком растојању (најудаљенији међу собом су чардаци — налазе се на растојању не дужем од 8 км) и да су повезани добрим путевима (чији ће — надамо се — неасфалтирани делови ускоро бити и асфалтирани), може се гледати и као на један јединствен комплекс. Историјски звук њихов одзивања у садашњости и реско продире у будућност, јачајући патриотско осећање у људи — да знају ко су и шта су, одакле потичу и чему теже. . . Ови културно-историјски споменици, поред педагошког — образовног и васпитног значаја, могу имати и велики значај за ону врсту туризма који се везује за село, цркве и манастире. Недалеко одавде су манастир Вујан, манастир Каменац и Борац (да не помињемо Овчарско-кабларске манастире, Жичу, Љубостињу и познате бање: Горњу Трепчу, Матарушку и Врњачку бању).

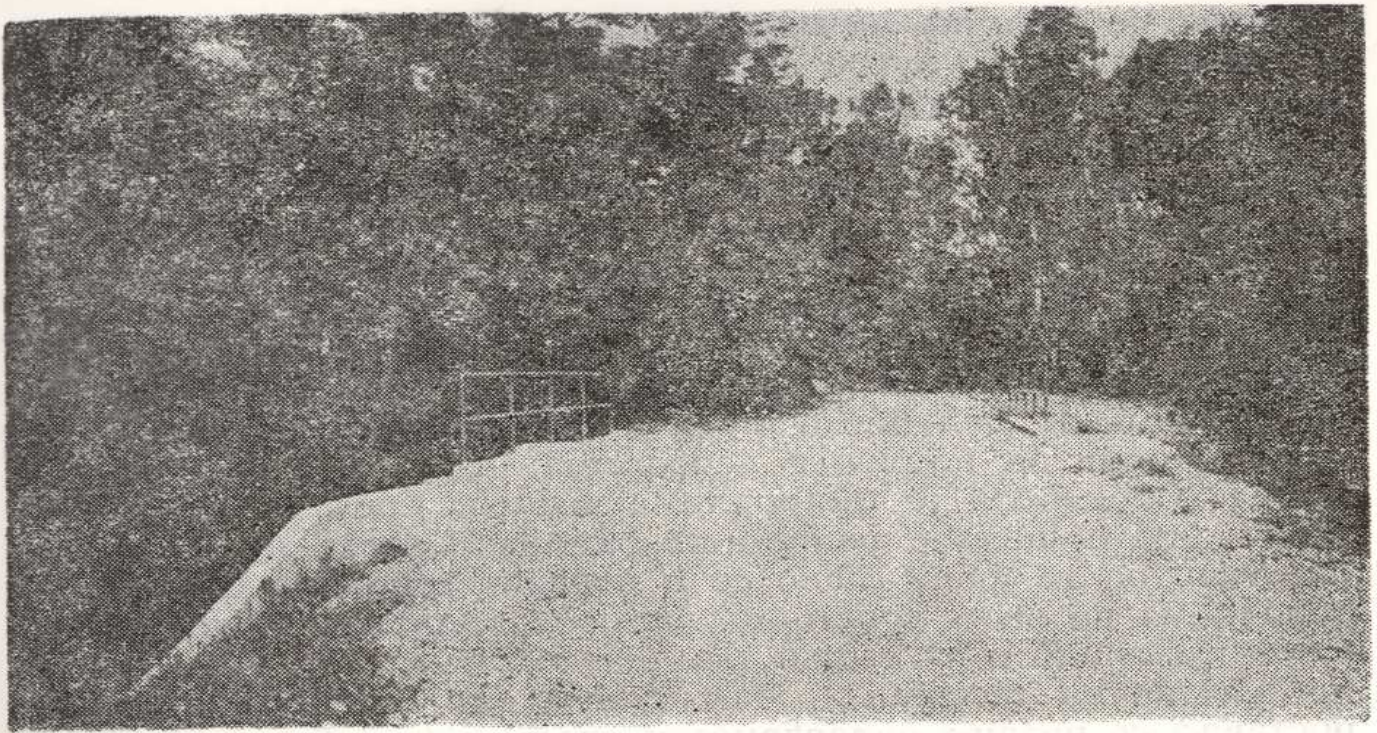
Историјско достојанство треба вратити и Широком царском друму. Пролазећи кроз Вољавчу од Симовића кућа у Тавнику, преко речице Вољавче ка Кочовића кућама у Бресници, овај друм је највећим својим делом некатегорисан пут, мада је проходан и има добру подлогу (камен, понегде доста крупан, туцаник и шљунак). При војним вежбама на појединим мањим деоницама може да буде веома изрован. Местимично је широк и петнаестак метара, уопште нема кривина, нити већих успона. Ограде дворишта и међе имања мештана понеки пут су померене на рачун пута, иако се то није смело чинити. Велики немар су недавно показали и радници предузећа ангажованих на увођењу телефона у селу: уместо да буду уз саму ограду, телефонски стубови (бандере) су побијани и по два метра и више од ограде према коловозу! Ово није први пут — исто се десило и раније у Тавнику. Небрига нашег човека: гледа да што пре обави (не можемо рећи свој, јер као да је туђ) посао, не размишљајући да би начин на који је то урадио већ сутра могао да смета другом, исто тако друштвено важном послу. Но без обзира на прву и другу чињеницу, друм целом дужином омогућава изградњу модерне саобраћајнице са асфалтном траком ширине шест и више метара и доста слободног простора са стране.

Повезивањем два магистрална путна правца — Ибарске магистрале и магистралног пута Мрчајевци — Крагујевац по „хипотенузи“ [„катете“ су делови наведених путева у дужини од око 6 км (Мрчајевци — Тавник) и око 8 км (Мрчајевци — Кочовића куће у Бресници, у непосредној близини Бумбаревог Брда)], одн. пречицом (преко Вољавче, одн. села која припадају различитим општинама) у дужини од око 7,5 км (растојање од већ изграђеног бетонског моста на речици Вољавчи до Кочовића кућа износи око 4 км) скратио би се пут од доњег дела Гунцата, горњег дела Бреснице и Бумбаревог Брда до Краљева за око 10 км. Исто толико би био краћи пут и из Краљева за Кнић и Крагујевац (уместо да се саобраћај одвија преко Мрчајеваца, ишао би кроз Вољавчу, избегавајући тако велики успон код Марковића брда у Бресници и, одмах иза њега, две криви-



Положај Широког царског друма од моста на Вољавчи до Кочовића кућа (на правцу Тавник — Бумбарево Брдо)

не од којих је она друга, због људских жртава, означена као опасна и обележена као црна тачка). Изградњом ове деонице, пут из Крагујевца за Краљево био би краћи (за око 4 км) и од путног правца Крагујевац — Краљево, преко Равног Гаја и Губеревца. На овај начин, Горња Гружа и Руднички крај (његов источни део) добили би, преко Барџа, Претока и Вољавче, ближу везу са Доњим Западним поморављем, Санџаком и Косовом.



Бетонски мост на речици Вољавчи, изграђен недавно

Културно-историјски споменици из околине били би повезани ближом релацијом (на пример, манастир Враћевшница, Борач, стара црква и црква — задужбина Ђенерала Марка Б. Катанића и други објекти у Бресници, манастир Вољавча у Тавнику, стара и нова црква у Цветкама, манастир Жича итд.).

Не треба посебно истицати шта за растерећење саобраћаја и уштеду горива значи повезивање и укључивање споредних путних праваца у магистралне и повезивање магистралних путева путем краћих пречица.

Коначно би био успостављен аутобуски саобраћај на релацији Краљево — Крагујевац, преко Вољавче, што би много значило за села: Милочај, Цветке, Обрву, Лаћевце, Тавник, један део Бреснице и један део Катрге. Студенти првих пет села, који студирају на Крагујевачком универзитету, принуђени су да путују у Краљево (ређе до Мрчајеваца) и онда одатле за Крагујевац (уместо да путују 40 — 60 минута, они тако у путу проводе и до три сата!). Још једна нелогичност: из Краљева за Крагујевац, преко Губеревца, и поред железнице, постоји аутобуска веза са много полазака у току дана; из Краљева за Крагујевац, преко Мрчајеваца, Бреснице и Кнића, не постоји ни један једини полазак! На једној страни тешкоће путника због преседања (заиста да им преседне!), а на другој — непознавање тржишта у области путничког саобраћаја и нетрпељивост аутопревозника из Крагујевца, Чачка и Краљева. Звучи невероватно, иако се поуздано зна, да је после ослобођења, у једном кратком периоду, ентузијаста Миломир Миловановић, шофер из Бреснице (сада, као седамдесетогодишњак, живи у Краљеву), у оквиру чачанског аутопревозног предузећа одржавао „аутобуску“ линију Бресница — Краљево, преко Мрчајеваца, Тавника и Лаћеваца:

превозио је путнике на овој линији камионом „Ман“, прекривеним цирадом и унутра постављеним клупама, и то путем који је тада и дуго после тога био макадамски!

Изградња вољавачке пречице могла би имати посебан значај за Крагујевац, ако би се у Тавнику и Бресници поново активирали рудници угља и ако би се аеродром у Редуњу, на четворомеђи Тавника, Катрге, Обрве и Лађеваца, оспособио и за цивилну ваздушну пловидбу. Из Крагујевца би се на овај аеродром стизало за тили час — за 30 — 40 минута. О овоме би Скупштина општине и привредници Крагујевца требало озбиљно да размисле, будући да терен у Равном Гају (општина Кнић) није погодан за изградњу аеродрома; изградњом Гружанског језера поремећена је микроклима читавог предела, па се сада овде магла појављује чешће него раније. Изгледа да се коначно одустало од те идеје (иако се и недавно говорило о изградњи аеродрома на овом простору улагањем приватног капитала, више се говорило о изградњи тзв. шведског села, затим о изградњи Пословног центра...). Чак и да постоје природни услови, поставља се питање оправданости улагања (посебно у данашње време) огромних финансијских средстава у изградњу цивилног аеродрома, кад се зна да на само тридесетак километара одатле постоји аеродром, истина, с друкчијом наменом. Свакако да се уз мања улагања већ постојећи аеродром може оспособити и за потребе развоја туризма и привреде ширег подручја (западно Поморавље, Подибар, Гружа, Руднички крај и Лепенички крај, а то је територија која данас припада неколиким окрузима).

Могућности бањског, манастирског и планинског туризма које пружа ово подручје,⁵⁶ поготову у њиховој комбинацији — да се задржимо само на туристичкој привреди — нису искоришћене у мери у којој би то могле да буду. Увођење авио-саобраћаја сигурно би привукло далеко већи број иностраних гостију и туриста. Аеродром о коме је овде реч је ближи Копаонику — светском зимском туристичком центру него онај у Нишу

⁵⁶ Западноморавско природно здравилиште, леčiliште или западноморавски природни санаторијум, са толико бања у нас и у свету познатих (Врњачка, Матарушка, Богutowачка, Горња Трепча, Овчар бања), ипак, недовољно искоришћених (само из бање Горња Трепча годишње неповратно отекне у Западну Мораву око 600.000 тона минералне воде), и мање познатих (Сирчанска, Витановачка, Лопатничка, Конаревачка слатина и Слатинска бања), недовољно испитаних и зато неискоришћених (показује се да је Књаз Милош, шаљући 1834. године узорке минералних вода у Беч на анализу био испред нас)! Толико манастира на релативно малом простору (да поменемо само неке: Жича, Студеница, Љубостиња, Овчарско-кабларски манастири, Вујан, Вољавча, Враћевшница, Каменац, Драча)! Толико планинских здравилишта познатих и у свету по изузетној клими и изузетним могућностима за спорт (посебно зимски) и разоноду (Копаоник, Златибор, Гоч, Рудник, Јастребац, Голија)! — Као да не знамо шта имамо, јер не умемо да то максимално користимо.

или Приштини. Зато иницијатива за његово двонаменско коришћење има пуно оправдање.⁵⁷

Асфалтирање Широког царског друма по постојећој траси значи васпостављање његовог историјског достојанства и удоваљавање разлозима економске оправданости, нудећи, при том, како смо видели, вишеструке користи.

Без обзира на тешку економску и финансијску ситуацију у Србији, фондови за путеве — онај из Чачка, Краљева и Крагујевца и Републички фонд за путеве (јер ова деоница, иако веома кратка, има и шири значај), у сарадњи са привредом ова три града и месним заједницама у Бресници, Тавнику, Бумбаревом Брду и општином Кнић, треба да приступе асфалтирању Широког царског друма. Ако је могуће, сарадњу ваља проширити и на војне поште у околини, будући да овај пут има и војно-стратегијски значај. Док буде био сниман терен и рађен пројекат о изградњи пута (то неће бити нимало тешко с обзиром на могућности које пружа постојећа траса), и док се буде радило на обезбеђивању финансијских средстава за то, требало би што пре (сутра економска ситуација може бити још гора) организовати, суботом и недељом, неколико моба за превоз шљунка са пруда на Западној Морави (у Катрги), или издробљеног камена са каменолома недалеко од Кнића (Љуљаци, Рогојевац и др.) и насипање најкритичнијих места на коловозу.

На путу Тавник — Кочовића куће (у Бресници), најбоље близу границе ових двају села, треба изградити бензинску пумпу (приватним или друштвеним капиталом) са резервоарима за нафту и нафтне деривате и пратећом опремом (компресор за пумпање пнеуматика, уређаји за уље, воду и др.). У специјалној продавници могла би се куповати роба из тзв. допунског програма (разна моторна уља, антифриз, дестилована вода и др.), као и аутоделови и делови за тракторе и прикључне машине. Најближе бензинске пумпе сада су у Мрчајевцима, Топоници, Равном Гају и Грдици. Нова бензинска пумпа имала би посебан значај у време сетве, жетве и брања кукуруза.

*

* *

А сад сви на посао, свак у својој области (заштита споменика културе, туризам, изградња пута и др.): уста су да зборе, а руке да творе! Ако се задаци ваљано одреде и распореде како треба, онда ће се они моћи и остварити.

Тодор И. ПОДГОРАЦ

⁵⁷ Вид. М. Лопичић: Цивилни аеродром у Лаћевцима, „Ибарске новости“ од 7. јуна 1990.

VOLJAVČA OF OUR MEMORY

— Summary —

On the 21 of July 1990 ought to have been organized at the monastery of Voljavča, in the village of Tavnik not far from Kraljevo, the celebration of the three hundredth anniversary of the Great migration of Serbs under the patriarch Arsenije III Čarnojević as a token of the memory of his sojourn in this locality, at the head of the escaped people, in order to bring this region out of oblivion.

Inspired, first of all, by the holy archiepiscopal liturgy and the scenic poem of the *Great migration*, the author of the present paper, otherwise local resident, after having turned the reader's attention to this great cultural and historical event (1) giving first vent to his poetic frame of mind in some kind of poetry in prose (2) to elaborate, after that, on the basis of sources and traditions, the following questions:

3. The region of Voljavča and the monastery of the same name in it,
4. Tamnik, monastery in this locality and Bresnica in the old days,
5. Broad imperial road and
6. Future of the region, based on its illustrious and hard past.

The church, resp. monastery at Tavnik, according to Turkish defters (tax books) designated by three different names (Mala, Hrd, Vina) the latter two being questionable, and according to the tradition, from the very beginning and in later times — Voljavča, is not recorded in the survey of churches and monasteries on the territory of the Patriarchate of Peć up to 1683. However, precisely thanks to the defters, this monastery too, comes to the surface from the darkness of oblivion. Even more, its continuity is also evident: in the beginning as the church-chapel, and then as the monastery and, according to a supposition, magnificent church (when it was built and how as its founder — one does not know) which was burnt down to the ground and, finally, as the log church, renovated several times, which still exists, this Serbian religious monument has lasted for eight centuries, overcoming all the difficulties (razed to the ground, it always resuscitated!) and deserves to be mentioned (not to be forgotten!) and a corresponding treatment. In a long period of time the churches disappeared and the tombstone with the baptistry, with almost completely washed up and destroyed the inscription, remained for ever and served as a shrine to which the people was coming on holidays to pray God and to look for the healing of some disease of theirs.

The author connects the future of the region with the return of historical dignity to the broad imperial road which goes over Tavnik and Bresnica — to Voljavča (called after the emperor Dušan who moved along this way at the head of the army gathered near the monastery of Žiča to meet the enemy — Hungarian army in 1354); its paving with the asphalt over the existing route would have as the consequence general development of Voljavča and its surroundings and have a wider significance.

ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ И ИЗБОРИ*

UDK: 342.8

Прегледни чланак

1. Нове перспективе у средњој Европи

Превирањима у средњој Европи и тема „партије и избори” добила је сасвим нову актуелност. Захтев за слободним изборима представља битно одређење послератног периода, и он је запажен у Мађарској, Пољској, Чешко—Словачкој Федерацији, и посебно, ДДР-у. Слободни избори не значе само да бирач сме да свој глас да слободно и независно од утицаја државе или неког трећег; слободни избори значе и то да се бирачу мора доставити више изборних опција ради самог чина избора, такође и више кандидата, више листа или групних предлога. То, најзад, не значи ништа друго него да мора да постоји неколико партија којима се признаје реална шанса за учешће на изборима.

Оваква могућност постојала је у тзв. западним земљама, и, насупрот томе, није постојала у (досадашњем) Источном блоку (за Југославију не располажем подацима, па о приликама овде не могу да говорим). Ту је тек сада изборено право на слободне изборе. Тако су у Мађарској, Пољској, Чешко—Словачкој Федерацији и ДДР-у већ одржани први слободни избори (у ДДР-у 18. марта ове године). На њима је до сада владајућа комунистичка партија (у ДДР-у: Јединствена социјалистичка партија) изгубила своју водећу улогу и добровољно је предала власт. Она, дакле, више не одређује политику, и сада је, у ДДР-у, у парламентарној опозицији. Нова већина следи једну нову политику: плурализам мишљења, тржишне привреде и отварања према Западу, што за Мађарску, Чехословачку и

* Предавање одржано 11. јуна 1990. на Правном факултету у Крагујевцу и у Скупштини општине Краљево.

Пољску значи кооперацију (могао сам пре две недеље у Варшави да учествујем у томе), док за ДДР то значи, опет, државно јединство са СР Немачком. Како ће се одвијати тај развој у СССР-у, Румунији, Бугарској и Албанији, још увек је нејасно: избори у Румунији су, на пример, протекли другачије него у већ наведеним земљама.

Не може се; такође, са сигурношћу предвиђати како ће се одвијати будући догађаји у земљама средње и источне Европе, али се може претпоставити да ће у њима странке и избори имати запажену улогу. Како се показало, земље средње Европе, које су до сада припадале Источном блоку, не би желеле да само користе искуства стицана у последњим годинама и деценијама у западним демократијама. Ваш предлог да данас говорим на тему „партије и избори” казује ми да и у Југославији, такође, постоји интересовање да се ближе упознају западне политичке прилике и проблеми, не да би се копирани (од тога бих се оградим), већ да би се могло, на основу ширих сазнања и искустава, сврсисходније определити у ком правцу усмерити сопствени пут.

Ја не бих желео да елаборирам појам демократије. Он је у међувремену постао врло употребљив и готово похабан од употребе, и једва да постоји диктаторски режим у свету који се не декларише као демократија, а јасно је да она постоји само тамо где народ може, без ограничења, да утиче на све форме и моделе изградње државе. Дакле, позабавимо се, радије, конкретним проблемима обликовања политичког система у држави.

2. Избори и изборни системи

Свој преглед почињем управо изборима, јер они, по логици ствари, стоје на почетку политичког живота и без њих је немогуће створити прихватљив простор за деловање политичких странака. Закон о странкама СР Немачке не дефинише без разлога странке као удружења која теже политичком утицају, па у том циљу и учествују на изборима. Дужим неучествовањем на изборима такво удружење губи карактер једне политичке партије.

Према члановима 28. и 38. Устава СР Немачке, избори су слободни, тајни, општи, равноправни и непосредни. Ова начела позната су широм Европе и давала су основни тон изборима у Мађарској, Пољској, Чехословачкој и ДДР-у. Бирач би требало да се слободно одлучи између више могућности, па зато избори морају бити тајни, с тим да се отклони сваки страх од последица коначног изборног исхода. Но, није уопште могуће унапред отклонити могућност да на исход избора утичу популарни иступи и неозбиљна обећања политичара. Против тога се тешко може борити правним средствима; помаже једино да се појача лична независност сваког грађанина кроз васпитање, одмерено прихватање медијских порука и стицање

искуства. Како ми то у СР Немачкој имамо обичај да кажемо, грађани треба да буду пунолетни грађани.

Ипак, пред слободним и тајним изборима појавио се један проблем коме није лако прићи. Бирач, усамљен у самом чину избора, не зна како ће се одлучити други бирачи. Он се, заправо, може оријентисати кратко време пре избора, на основу обелодањивања тзв. јавног мњења, па иако у стабилном политичком окружењу, располаже прилично непоузданом оснoвом за одлучивање. Ако се знатан број бирача колеба да ли да подржи, заједно са другима, још увек владајућу партију, или се колеба да ли да владајућем режиму уручи „захвалницу“ (читај: опомену), тада се може догодити да већина поверује да ће влада тако водити своје послове да једна „захвалница“ неће много штетити. На крају изборног дана бирачи сазнају да је подељено много „захвалница“, од којих је формирана већина коју колебљиви бирачи нису очекивали. Код јавног гласања (дизањем руку) видели би шта чине, те би се још у току гласања предомишљали. У питању је, дакле, шпекулација у односу на одлучивање других бирача, која може да од тајног гласања створи проблем. Упркос томе нико разуман, после искустава у ДДР-у више и не покушава да стане на пут тајним изборима.

Када је већ о искуствима из ДДР-а реч, требало би размислити и о следећем: није ли се, неподесним обликовањем изборног система, нпр. избором личности а не стварних страначких кандидата или манипулацијом плебисцитарним опредељењима, у ствари, створио простор за ублажавање изборних правила, како би се сломила крутост тајних и истовремено чистих изборних односа. Таква размишљања су ушла у игру приликом стварања новог изборног система у ДДР-у, али су одбачена широким отпором народа. Тамо се страхује и од тога да до сада владајућа партија жели лукавством да ојача своју политичку позицију.

Избори треба да су општи, тј. да су у њих равноправно укључени и стари и млади, и мушкарци и жене, и сиромашни и богати; нико изузев заиста изборно неспособних или малолетних (испод 18 година) не може бити изузет. Ми се, у СРН, трудимо да превазиђемо и фактичке препреке, па се Немцима на било који начин одсутним из земље омогућава да гласају писменим путем. У Пољској, на овогодишњим изборима 27. маја, одсутни из свог места становања, као и студенти и војници морали су путовати ради гласања. То они углавном нису чинили, што је био један од главних разлога ниског процента одзива бирача (цпа. 42% од укупно уписаних). У СР Немачкој и суседним земљама висок проценат одзива бирача значи поуздан успех избора, али то не мора увек бити тако. У Швајцарској, земљи са врло стабилним политичким приликама, на изборе се, управо због те стабилности, излази у малом броју.

Принцип равноправности тиче се бирача (сваки глас има једнаку вредност) и бираних (свако има једнаке шансе). Рав-

ноправност бирача бива најбоље заштићена чистим изборним односима, али ја сам већ указао на њихову слабију страну. Модифицирани изборни однос, када се део кандидата у изборним окрузима директно бира а онда се упоређују партијске изборне листе и врши рангирање, остварује још већу сигурност принципа равноправности. Да ли ће даље модификације („петопроцентна клаузула” у СР Немачкој или добро познати принцип просте већине у Енглеској) равноправности бити осигуране — није неспорно, али државе, када већ о томе говорим, узимају себи превише слободе ослањајући се на традицију, или због „виших циљева” (примери формирања изборне већине борбом против радикалних група).

Равноправност избора у односу на изборне кандидате — дакле у односу на партије и појединце који учествују у њима, лако се може остварити правним путем. У СР Немачкој су уочљиве тешкоће које се огледају у неравноправном положају партија и кандидата који имају више новца, утицаја и јавног угледа и оних који свега тога имају мање. Делом се та неравноправност ублажава накнадом изборних трошкова финансијски слабијима из јавне касе, али се сврха постиже и „системом прилога” (систем се састоји у томе да се партије са мањим прилозима — прилози су ослобођени пореза — изравнавају јавним субвенцијама до висине износа пореске олакшице). Но, и поред свега, разлике остају. Партије су, када им се ставе на располагање изборна помагала (простор за плакате, сале за окупљања, јавни медији), сматра се, равноправне.

Али, важи и принцип поступности у обезбеђивању једнаких шанси, уведен Уставом СРН и заштићен уставним судством. Велике партије добијају више времена у медијима, партије мале по броју посланика — половину од тог времена, нове партије још мање, често минимум од два-три минута, што, опет, није уопште довољно да се ваљано представе. Тиме се обилато користе водећи кандидати великих партија, који вешто искористе медије и новинске ступце. То доноси много успеха, јер становништву задовољи потребу за информисањем, што умањује успех презентације малих партија. Постоји много тешких појединачних питања на овом подручју, чији одговори превазилазе моју стручност.

Устав СР Немачке гарантује непосредност избора. Нема бирача оног типа каквог предвиђа председнички систем у САД. Непосредност избора значи, најпре, то да се за састав парламента мора бити одлучујућа воља бирача, те да такав избор не може кварити никаква друга изборна воља. Зато се странкама не дозвољава накнадно мењање изборних листа уочи самих избора. Уставни суд је овлашћен да санкционише свако такво понашање у циљу заштите воље бирача, како у општини, округу, тако и у покрајинама и на федералном нивоу. У сваком случају, могуће је полемисати да ли је такав принцип важан и исправан. Скрећемо пажњу на то, како бисмо отклонили опасност од манипулација.

3. Политичке странке

У држави слободних и тајних избора мора бити слободно и стварање и учешће партија у политичком животу, што изричито одређује и Устав СР Немачке у свом 21. члану.

Где су границе те слободе? Већина демократских земаља познаје неке кодексе понашања, али нема принципијелних ограничења страначких слобода. Тако су, на пример, у Немачкој, екстремне партије оба крила сатрле Вајмарску републику и утрле пут Хитлеровој диктатури. Као реакцију на то, немачки устав не допушта стварање странака које не уважавају слободе других, уводећи расистичко начело „демократија само за демократе“. Полазећи од принципа заштите других, Савезни уставни суд је између осталих правно екстремних партија позвао на одговорност и комунистичку партију Немачке (било је то у време „хладног рата“ 1955.). Данас је тај принцип „ратоборне демократије“ постављен другачије, поготово због његове дискутабилности, што је и практично омогућило новооснованој Немачкој комунистичкој партији да учествује у изборној трци од 1973. Уколико дође до немачког уједињења, а тиме и до ревизије устава, вероватно је да ће се разговарати и о овом принципу.

Не само у Уставу СР Немачке, већ и у Закону о изборима записана је клаузула према којој места у парламенту обезбеђују оне странке које освоје најмање 5% гласова на слободним изборима. „Клаузула 5%“ је и уведена са циљем повлађивања великим партијама и индиректном помагању стварања скупштинске већине. Садашња ситуација са променљивим и slabим коалицијама у Италији и Француској, на пример, као и прилично стабилна послератна управа у СР Немачкој — дају томе за право. Но, и код нас се у СР Немачкој, на примеру „Зелених“, показало да није увек лако формирати солидну владу. Наиме, не ради се само о величини партије, већ и о њеној спремности на сарадњу са другима.

С тим је повезано једно питање које се поставља и ван права: како треба да се понашају странке у демократији са слободним изборима? Треба ли да их буде мали број као у САД, В. Британији и СР Немачкој? Или је више партија она жељена вредност кроз коју се могу боље изразити страначка груписања и интереси? Какви би требало да буду међустранички односи? Можда су решење чврсти блокови или, пак, коалиције? Треба ли да заступају социјалне циљеве, или строго националне или би требало да се залажу за остварење више тачно одређених циљева? На сва та питања не би требало да одговара закон уколико постоји слобода; на њих се, у сваком случају, могу давати различити одговори. Када започне политичка борба, народи или народне политичке вође, морају на ова питања дати јасне одговоре. После вајмарских искустава у СР Немачкој је врло чврсто постављено правило да програме малих партија и њихове интересе посредно треба да заштите

велике партије. Такви трендови иду на руку великим партијама, јер оне обједињавају многе слојеве, групе и интересе, који сви, сами по себи, нису јединствени. У овом тренутку ми у СР Немачкој живимо сасвим добро са великим партијама, јер су оне на задовољавајући начин регулисале основна стремљења народа, традиционално хришћанско опредељење, углавном социјалдемократско, а и са становишта запошљавања сасвим прихватљиво. И „Зелени” и либерали, такође, имају програме који наилазе на одзив. Али, развој догађаја у ДДР-у показао је да сви одједампут испостављени рачуни жеља и потреба не могу бити одмах и исплаћени. Све то зависи од конкретне политичке ситуације (па и у Југославији ствари стоје сигурно другачије него код нас).

Велику пажњу у послератној Немачкој изазива страначка организација и финансирање. Према Уставу, унутрашња страначка организација мора изражавати демократска начела. Заправо и није једноставно одредити шта је демократски а шта не, али је зато сасвим јасно постављен принцип, без обзира на околности, који забрањује организацију ауторитарних партија. Вертикална организација странке подразумева устројство одоздо према горе а не обрнуто, а начин регионалне организације треба да гарантује сваком члану да може учествовати на окупљањима странке на којима се одлучује.

Допустите ми, сада, да од многих појединачно отворених питања генерално постављеног проблема демократске организације овде истакнем само два. Прво, питам се да ли и у ком обиму чланови странке могу мењати своје делегате или највише изабране представнике после избора? Закон о странкама СР Немачке допушта, следећи традицију, да се може заменити до петине изабраних представника, укључујући и министре у влади (члан 11, став 2). Значи, могућна је делимична модификација изборне воље народа од стране чланова странке уколико оцене да рад ових који су изабрани није у складу са страначком политиком. Ја лично препоручујем ту могућност као сврсисходну, јер омогућава већу одговорност оних на највишим положајима, као и чвршћу повезаност страначке делатности са животном реалношћу.

Као друго, ја наглашавам у последње време често дискутовано питање убрзаног укључивања жена у политички живот. Постоји склоност, изражена кроз страначке регуле, да на сваком нивоу политичке управе треба да буде укључено 20, 30 или чак 50% жена. За сваку је похвалу такво настојање, али је такође истина да шансе кандидата нису подједнаке, јер се још увек кандидује много више мушкараца него жена. Није ли та неједнакост у опреци са прокламованим начелима демократије? Владајуће мишљење правника нагиње томе да се не сме унапред прописивати квота женских посланичких места у представничким телима. Јер, јасно је да ће у њима увек бити неки број жена што не мора да значи да ће бити изабране све оне које буду кандидоване, ма колико била дискутабилна и друга

питања као што су: да ли чланови странке треба непосредно да бирају страначке представнике, да ли мушкарци више поверења имају у кандидате свог пола, да ли жене треба да саме бирају своје кандидате и томе слично.

О финансирању странака могу још врло мало рећи, иако се ради о питању које је последњих година највише заокупљало пажњу јавности. По правилу, странке се финансирају из два извора: из чланарине и прилога својих чланова. Државну помоћ оне могу очекивати на основу одлуке Уставног суда СР Немачке који им признаје изборне трошкове у форми субвенција, што, опет, зависи од броја освојених посланичких места. Такви приходи различито значе странкама. Некима су мали, а некима преостане и за страначку активност и после избора. Право на помоћ из државне касе имају све оне партије које су добиле најмање 0,5% од укупног броја свих гласова бирача, па иако немају свог представника у парламенту, тј. иако нису испуниле услов из „клаузуле 5%“. Тиме се појачавају шансе малих партија да економски ојачају. Но, на тај начин су, у ствари, индиректно помогнуте највеће странке, којима је потребно сигурно највише средстава за окупљање и анимацију чланства.

Странке морају поднети рачун јавности о располагању и трошењу финансијских средстава. Велики приложници такође морају бити доступни јавности, како би сви чланови странке знали од кога њихова странка, могуће, може доћи у завис-тан положај. Овај пропис допушта, у сваком случају, лако разликовање прилога у односу на њихово порекло, али и увид у такав систем финансирања.

Финансијска база странке у оваквом систему зависи по-највише од тога колико је бројно чланство и да ли редовно плаћа чланарину (јер су прилози увек несигурни). Већ и због тога, али и због стварања што ширег упоришта у народу, све странке стреме што већем броју чланства, тако да су две нај-веће партије (СПД и ЦДУ/ЦСУ) достигле свака по више од милион чланова. То ширење има истовремено и негативне стране: чланови, појединачно, имају врло мало утицаја, страна-чка каријера је за функционере дуга и напорна (при томе и разједа карактер); знатни делови народа су у својим избор-ним одлукама врло чврсти, а јавна служба, на коју партије рачунају, постаје на тај начин врло политизирана.

4. Закључна разматрања

Странке и избори су темељи демократије. Због тога тре-ба уставом одредити принципе изборног права и поставити правне оквире странкама, у којима оне могу слободно да де-лују. Кроз страначки рад и кроз изборе манифестује се „поли-

тичка култура" једног народа и његове државе. Право може послужити одржавању те културе, али је не може створити. Њу ствара грађанин, њу ствара народ. Тако то мора бити у демократији.

Günter PÜTTNER

(Превео с немачког: Предраг Ч. СТОЈАНОВИЋ)

PARTIS POLITIQUES ET ÉLECTIONS

— R é s u m é —

L'auteur met en relief la différence entre les systèmes électoraux »occidental« et »oriental«. Les changements qui se produisent au soi-disant Est rapprochent les États y appartenant des sources de la soi-disant »démocratie occidentale«. En accentuant les expériences de sa patrie, R. F. d'Allemagne et en les comparant discrètement aux élections récentes en Hongrie, Pologne et dans la République Démocratique Allemande, l'honorable professeur met particulièrement en relief le fait que les partis politiques et les élections sont les fondements de la démocratie. A cause de cela il est nécessaire de déterminer, par la constitution du pays, les principes du droit électoral et de poser les cadres juridiques au parti, dans lesquels elles peuvent développer librement leur activité. Par l'activité des partis et par les élections se manifeste »la culture politique« d'un peuple et de son État. Le droit peut servir au maintien de cette culture, mais il ne peut pas la créer, c'est le peuple qui la crée. Et il conclut, bien entendu, que »cela doit être ainsi dans la démocratie«.

ОСНОВНА ПРАВА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ НЕМАЧКОЈ

UDK: 342(430.1)

Прегледни чланак

Трећег октобра 1990. године пет источнонемачких покрајина изјаснило се о уједињењу са Савезном Републиком Немачком, а на заједничкој седници парламената обеју држава посланици су се изјаснили о томе да на читавој територији Немачке, под службеним називом СР Немачка, важе Устав, закони и подзаконски акти који су до уједињења важили на територији *ex* — Западне Немачке. Правни систем Демократске Републике Немачке престао је да постоји и фактички и формално. Тако је и третман основних права грађана легислативно изједначен у свим земљама савеза, о чему се само до пре годину дана размишљало без већег степена извесности.

1. Правно дејство основних права

Категорија основних права уведена је у многе уставе савремених држава. У СР Немачкој посебност је у томе да су основна права, таксативно наведена у посебном одељку Устава (Основног закона из 1949), уређена као непосредно важеће право, те су, према томе, сви нивои државне власти везани одредбама о основним правима (члан 1, одељак 3; члан 20, одељак 3. Устава). Осим тога, важење основних права осигурано је тако да она ни у ком случају не могу бити изостављена из уставног текста (члан 79, одељак 3. Устава), а уколико су ограничења основних права уопште и дозвољена, сама права никако у целости не могу бити потиснута (члан 19, одељак 2. Устава); али је њихово важење осигурано и тиме што би свака повреда основних права била третирана као повреда устава, о чему је надлежан да одлучује Уставни суд СР Немачке. СР

Немачка је, тако, подигла степен заштите основних права на врло висок ниво.

Такав уставноправни третман основних права припремљен је кроз устав Вајмарске републике. Устав прве немачке републике садржавао је готово све захтеве тада модерних покрета за гарантовање основних права,¹ уваживши у потпуности и захтеве свенемачког покрета за доношење првог устава, додавши основнима и тзв. социјална права, што је у пракси значило да су социјалне услуге регулисане највишим правним актом земље.² Ипак, у уставу Вајмарске републике није се могла пронаћи једна генерална веза између набројаних основних права. Требало је много више инсистирати на разликама у оквиру појединих одредби, било да су те одредбе непосредно постављене, или, пак правно независно постављене.³

Поуке извучене из времена владавине национал-социјализма дефинитивно су уобличио савремену тежњу за гарантованим основним правима. Због тога су основна права утврђена као „неотуђива права” у данашњем Основном закону (Уставу) и осигурана као неопозива. Основна права социјалног карактера, као што су, на пример, право на рад и образовање, нису на нивоу правног значаја рецимо права слободе и права једнакости, па нису ни укључена у део општих основних права. Ипак, у неке од земаљских устава уведена су конкретна социјална права као интегрални део.⁴ Савезни устав, држећи се државних социјалних принципа, само је назначио принципе и циљеве признавања тзв. „општих социјалних права”.

2. Ограничење државне моћи

Задатак институције „основних права” је да регулише однос између државе и појединаца, односно између државе и друштва. Она се институционализује таквим регулисањем основних друштвених односа наспрам регулисања државне организације и значе, када су установљена као обавезна, не само политичку допуну државне организације, већ изразито ограничење државне власти; јер она штите појединца и друштво од неограничене државне владавине, бивају примењена против изједначавања државе и друштва, обавезујући тако државу да оправда примену државне власти.

Намера законодаваца у СР Немачкој да обезбеди рационалну поделу државне власти заснована је на принципу

¹ О развоју основних права у СРН: E. R. Huber: Verfassungsgerichte seit 1789, Bd. I, 2. Aufl., 1967, стр. 350—360, а исти извор се може користити и за детаље о уставном покрету, стр. 773—783.

² Упоредити са чланом 163. Устава Вајмарске републике.

³ О томе: G. Anschütz, Die Verfassung des deutschen Reichs vom 11. August 1919, 14. Aufl., 1933, стр. 517—520.

⁴ Упоредити са члановима 8 и 27 (право на рад и образовање Устава Бремена).

његове потпуне правне одговорности за контролу над управном, судском и, изворном, законодавном влашћу.⁵ Са тог аспекта посматрано, основна права представљају одлучујуће ограничење моћи у правцу заштите појединаца и друштва. Институција „основних права” дефинише простор деловања државе и поставља јој граничну линију преко које више не може ићи умножавање државних функција.

У Основном закону (Уставу) основна права су, дакле, претпостављена регулисању државне организације. Овакав начин постављања ствари нарочито истиче обавезу државне власти да поштује основна права, чиме се подвлачи демократско одлучивање као непосредно правно дејство основних права. Овакав поредак, у коме су, већ првим чланом устава, обједињена основна права на свим државним нивоима, показује да је СР Немачка, дајући основним правима врло видно место у свом уставу, себе определила као државу која намерава да та права адекватно заштити.

3. Људско достојанство, слобода, једнакост

Циљ основних права, остваривање заштите од могућих каприца државне власти, треба да буде остварен кроз основне слободе на које људи полажу право. Поред тога, правом једнакости обезбеђује се да ова заштита слобода обухвати све подједнако, како би држава могла бити доведена у положај да одговара за свако неовлашћено ограничење слободе или за било какву неправилност у поступку који се тиче односа поводом основних права.⁶

Највиши израз основних права јесте основно право на људско достојанство (члан 1. Основног закона). То се односи на принципијелно, дакле, природно значење и важење људског достојанства и обавезује државу да обрати пуну пажњу на његову заштиту. Указивањем на људско достојанство уставним текстом законодавац обавезује државне органе да штите основна права човека и грађанина. Из овога се може закључити да основно право на људско достојанство представља темељ из кога произилазе остала основна права, која изричито означавамо као људска права. Како је то утврдио савезни уставни суд СРН, основно право на људско достојанство се појављује као највише основно право и представља основну идеју устава.⁷

На првом месту из њега изведених основних права је право на општу слободу трговине, којим је установљено закон-

⁵ О задацима из поделе државне власти и облицима државне владавине: К. Hesse: Grundzüge des Verfassungsrechts der BRD, 14. Aufl., 1984, стр. 183—191.

⁶ Упоредити: Kriele: Freiheit und Gleichheit, in Handbuch des Verfassungsrecht der BRD, 1983, стр. 129—168.

⁷ Видети Зборник судске праксе Уставног суда СР Немачке.

ско првенство приватне слободе пред државном интервенцијом, што се може окарактерисати као „слободарска” тенденција Устава. Потом следи гаранција опште равноправности пред законом, која гарантује слободну примену основних права за све на исти начин, као и коректан државни надзор над свим ранговима основних права. Овај надзор креће се у оквирима ограничења државних управних функција. За одређене области, као што су равноправност између мушкарца и жене или политичко опредељење, једнакост поступања по закону бива специјализована и конкретизована. Устав конкретизује и остала основна права: слободу вероисповести, слободу мишљења, слободу штампе, слободу радио-дифузних установа, слободу уметности и слободу науке.⁸

4. Границе основних права

Ствари је требало поставити тако да важење сновних права није једноставно укинати. Но, разуме се, само по себи, да и државни апарат мора да има извесну слободу у примени инструмената којима се остварују управне функције. Зато није излишно уједначити спровођење државне власти и заштиту основних, људских, права. Том уједначавању служе нормативна ограничења, која су предвиђена уставним текстом и омогућавају законодавцу да своја правила одржи у предвиђеним оквирима.

Али, основни принцип правне државе још увек захтева да дозвољена ограничења основних права буду у тзв. нужним оквирима, односно да ограничења буду толика колико то сразмерно неће сметати њиховом уживању.⁹ Због тога није могуће да се основно право, нормативним ограничењима државе, једноставно стави ван снаге.¹⁰ Код основних права код којих ни су предвиђене никакве могућности ограничења, требало би применити аналогију: подвести их под уставне оквире и на тај начин не дозволити да врховни правни акт земље буде потцењен.¹¹

5. Објективно дејство основних права

Принципијелно, основна права су субјективна права оних који се њима користе и служе индивидуалној правној заштити на појединачном и колективном нивоу. Због великог државно-правног значаја основних права она се, међутим, не могу ог-

⁸ Упоредити са праксом Уставног суда СР Немачке: BVerfGE 23, 50 (у вези са чланом 12. Основног закона — Устава СРН).

⁹ Упоредити: Pieroeth/Schlink: Grundrechte, 3. Aufl., 1987, одељак IV.

¹⁰ Тако изричито одређује члан 19, одељак 2. Устава СР Немачке.

¹¹ Критички о том проблему: Pieroeth/Schlink: op. cit., одељак V.

раничити само на индивидуалне правне односе, већ морају да се разумеју као објективни правни принципи или као опште-прихваћене вредносне категорије, што значи: државна се управа мора према њима одређивати у својој делатности.¹² На тај начин је објективно дејство основних права делом и у уставу тако учвршћено, да су поједине области живота, као на пример брак (члан 6. одељак 1. Устава), школа (члан 7, одељак 1. Устава) или приватна својина (члан 14. Устава), делимично заштићени већ кроз уставни текст и кроз категорију основних права.

6. Право на одбрану, заштиту и делање

Поред свог основног задатка, да ограничи државну власт, поједина основна права предвиђају и изричито заштитно деловање државног апарата у циљу њиховог остваривања. То је, рецимо, случај заштите људског достојанства (члан 1, одељак 2. Устава СРН) или, пак, заштите брака и породице (члан 6, одељак 1. Устава СРН). Из основних права изричито је изведена и заштита материнства (члан 6, одељак 4. Устава СРН). Такође је, даље, држава обавезна да штити право на живот појединца (члан 2, одељак 2. Устава СРН), чиме је дејство основних права најефектније зајемчено.¹³ Правна држава, показало се, најефикасније делује када се од ње не тражи само пасивно већ и активно дејство.

Тако се једно од најчешће помињаних права, право на одбрану, појављује у два вида: као постојеће право, али и као захтев држави да делује у том правцу, чиме се њина улога не потискује већ активира.

С обзиром на то да се овде ради о праву одбране и праша заштите личности, једна новија теорија о основним правима сматра да је њихово значење незнатно наглашено када се оно потенцира само као право на одбрану и заштиту личности. Према овој теорији, поред тзв. одбрамбене, требало би да постоји и функција државног јемства за надгледавање и контролу делатности заштићених основним правима.¹⁴ Овакви захтеви проистичу, пре свега, из принципа социјалне државе, који, са правног аспекта, не значе ништа друго него легислативно уређење животних могућности.

То је пут којим основна права врло ефикасно обезбеђују заштиту кроз делатност државног апарата. Даље, из прин-

¹² Упоредити: Hesse: Grundrechte—Bestand und Bedeutung, in Handbuch des Verfassungsrechts, 1983, стр. 79—106.

¹³ Упоредити: Münch: Grundgesetz Kommentar, Bd. 1, 3. Aufl. 1985, стр. 138.

¹⁴ Упоредити: Friauf: Zur Rolle der Grundrechte im Interventions- und Leistungsstaat, Deutsches Verwaltungsblatt, 1971, стр. 664—682; Martens, Häberle: Grundrechte im Leistungsstaat, Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, 1972, стр. 7—141.

дипа социјалне државе и права једнакости изводи се право на учешће (делање) појединца у вршењу државних послова. Када се упореде са правом државног апарата на његово деловање, оваква права појединаца значе, у суштини, захтев за проширеним државним деловањем.

Нова територија о којој је реч прихваћена је од стране савезног уставног суда и налази упориште у његовој одлуци о распореду високошколских институција. Савезни уставни суд СР Немачке ту одлуку донео је са аспекта основних права појединаца да учествују у процесу универзитетске едукације, што им држава, под једнаким условима има да омогући. Мада га је тешко одвојити од државне делатности, људско право на школовање и право на образовање заштићени су прописивањем деловања одговарајућем делу државног апарата. Отуда се права на учешће редуцирају у односу на могућност појединачне конзумације у постојећој „понуди“ ресора од стране државе.¹⁵ Но, јасно је и то да немачка држава настоји, колико је то више могуће, да се побрине о томе да коришћење шанси у остваривању основних права буде што праведније. То је један од најефикаснијих начина да принцип социјалне и правне државе буде протежиран кроз остваривање основних права, чиме и једна и друга категорија само добијају на значају.

7. Социјализација основних права

Уколико се погледа развој тумачења основних права, без тешкоћа се може уочити да либерална „основно-правна“ традиција ставља социјална давања на оно место које одговара либералном схватању државе као слободне демократије, чији је основни циљ стварање потпуне социјалне државе. Већ је Уставом Вајмарске републике била изречена државна обавеза на социјална давања (чланови 152, 153, 162, 163); и то је корен из кога потичу обавезе прописане садашњим немачким уставом у погледу социјалне државе, правне државе, савезне државе и демократије (чланови 20 и 28 Устава).¹⁶ Отуда се нама чини потребним да нагласимо да основна права није неопходно схватити само у њиховом традиционалном значењу, већ да модерна државнотворна теорија захтева активирање једног, да тако кажемо, социјалнодржавног тумачења основних права.

Ово се не постиже само проценом објективног правног важења основних права (ова процена се тиче свих државних радњи ограничених основним правима и претпоставља стални надзор над доношењем вредносних одлука релевантних за ос-

¹⁵ Погледати чланове 33 и 303 Основног закона (Устава) СРН.

¹⁶ Ближе: Stern: Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Bd. 1, 2. Aufl., 1984, стр. 877—938; Zacher: Das soziale Staatsziel, in Handbuch des Staatsrechts der BRD, Bd. 1, 1987, стр. 1045—1111; Maunz/Zippe lius: Deutsches Staatsrecht, 26. Aufl., 1985, стр. 97—101; Stein: Staatsrecht 10. Aufl. 1986, стр. 233—253.

новна права), већ најпре конкретних понашањем државних органа власти у поступцима којима се регулишу основна права појединаца. Наиме, усмерење поступка на делокруг основних права помаже правичном третману њих самих.¹⁷

У том правцу и новија теорија о специјалним законодавним ограничењима у области регулисања основних права (које је могуће само од стране законодаваца, дакле парламента)¹⁸ развија заштиту ове области у смислу повећане државне одговорности према овој врсти регулативе. Овакво теоријско вредновање основних права представља врло значајан основ за њихово још веће практично вредновање. Ипак, на овом месту је потребно ставити једно ограничење: исувише благонаклоно тумачење основних права као права на потраживање од државе може довести до проблема са инаугурацијом система слободне демократије, највише с обзиром на то да су основна права јасно назначена и одређена у уставу и законима, па самим тим подлежу строгој шематизацији у тумачењу.

Овај метод потврђен је и на државно-политичком нивоу као проблематичан. Једно новије тумачење, које произилази из уставно-правне теорије о праву учешћа, акценат ставља на установљење опште — репрезентативне — демократије (схваћене као групно учешће или појединачну репрезентацију у области државне управе) која би требало да буде на нивоу основноправних као политичких надлежности. На овом месту се, по нашем мишљењу, ради (као и код напред поменутог изједначавања права на учешће са укупним државним испуњавањем јавних задатака) о уједначавању дејстава општег принципа слободе (у смислу репрезентативне демократије) методом признавања општег изборног права укупном становништву, са једне, и признавања посебних основноправних овлашћења групама и појединцима, са друге стране.¹⁹

Уопште посматрано, дакле, да се закључити да институт основних права у немачком уставу не може да се посматра одвојено од других уставноправних принципа. Додуше, немогуће је порећи да је у питању област од највеће важности за грађанина, али са друге стране стоји ограничење слободе у правној држави у том смислу да лична слобода не сме прелазити границе туђе слободе. Основна права се зато и регулишу највишим правним актом једне државе не зато да би мултипликовала или блокирала слободу, већ напротив, да би одржала једну средњу, разумну линију управљања државом, дакле, без екстремности. Материјализовање и конкретизовање основних права требало би да у сваком правном систему, па и у немачком, поштује методе којим је одређена ова правна синтагма о слободи грађанина. Општа слобода је претпоставка за поједи-

¹⁷ Упоредити: Hesse: op. cit., стр. 79—106.

¹⁸ О томе: Pieroeth/Schlink: op. cit., стр. 69—70.

¹⁹ Karpen: Auslegung und Anwendung des Grundgesetzes, Vom liberalen Rechtsstaat zum demokratischen Sozialismus, 1987.

начну, па је управо због тога ова друга не сме угрожавати. Законодавац је у немачким условима желео ствари тако да постави, не одричући, ипак, коначни суд „пробе времена”.

Бернард ЛОШ (*Bernhard LOSCH*)

(Превео с немачког: *Предраг Ч. СТОЈАНОВИЋ*,
стипендиста — истраживач »Aleksander von Humbolt«
на Правном факултету у Тибингену, СР Немачка)

FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

— Summary —

The Federal Republic of Germany belongs to that category of States which have raised the protection of fundamental rights to a very high level. The roots of such a legislative attitude are to be found in moderating demands adopted as early as in the constitutional text of the Weimar republic. By the regulations of the present German constitution, the fundamental rights are enumerated in a list and they are ordered as the immediately current legal prescriptions. The protection of these rights is activated in such a way that all the organs of the State authority are linked by the fundamental rights, particularly in the procedure so that, if the legislator even prescribes that fundamental rights can be limited, he cannot prescribe also that they can be abolished. The actual moment in the development of the German constitutional and administrative law theory is marked by the appearance of several theories on the treatment and importance of fundamental rights. The author particularly singles out the theory of the control of application of fundamental rights (prof. *Friauf*), theory of the possibility of limiting the fundamental rights (prof. *Pieroth* and prof. *Schlink*), as well as the theory of the socialization of fundamental rights (prof. *Hesse* and prof. *Stern*). Explaining minutely their fundamental ideas, the author's general attitude is that fundamental rights presuppose also the political treatment (in a democratic, legal and social State, there ought to be arranged in a rational manner, also the legal system which makes possible that the freedoms of the individual do not endanger the general freedom and inversely). At the end, the author intercedes also in favour of the idea that fundamental rights be not conceived in their traditional meaning but that in their treatment be also taken into consideration the requirements of the modern State.

ИМОВИНСКА ОДГОВОРНОСТ СПОРТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЗА ШТЕТУ КОЈУ ЊЕН ЧЛАН (СПОРИСТА) ПРОУЗРОКУЈЕ ТРЕЋЕМ ЛИЦУ

UDK: 347.4

Прегледни чланак

§ 1. ОДГОВОРНОСТ СПОРТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У АМАТЕРСКОМ СПОРТУ

А. Карактеристике аматерског спорта

1. Обележја аматерског спорта произилазе из појма „спортиста аматер“. Међутим, како није реч о једнозначном појму, данас је доста тешко разликовати врхунски аматерски спорт од професионалног бављења спортом. Довољно је погледати новинске извештаје па се уверити да је спортска стварност, барем кад је реч о врхунском аматеризму, изгледа знатно другачије него што би се дало закључити из спортских правила. Прва дефиниција спортисте аматера потиче из 1866. године, и њу је дала енглеска Аматерска атлетска асоцијација: „Аматер је центлемен који још никада није учествовао на јавном такмичењу отвореном за све учеснике, који се није такмичио за новац, који се никада није борио са професионалним атлетом за новчану награду, који никада у свом животу није обављао позив спортског учитеља или тренера, и који, коначно, није ни радник ни уметник ни новинар”.¹ Таква дефиниција спортисте аматера није могла дуго опстати, јер је била условљена аристократским назорима деветнаестог века да услови такмичења морају учесницима пружати једнаке шансе за успех.

2. На Конгресу, у Паризу одржаном 1894. године, са циљем обнове Олимпијских игара, посебно образована комисија

¹ Наведено према Eike Reschke, »Zur Entwicklung des Amateurstatus — Amateursportler als Vertragssportler?«, у: *Sport als Arbeit*, Herausgegeben von Elke Reschke, Heidelberg, 1985, стр. 2.

донела је следећи закључак о спортисти-аматеру: „Аматер је свако ко никада није учествовао на такмичењу отвореном за сва лица; ко се никада није такмичио за новац или било који други облик накнаде; ко се никада није такмичио са професионалним спортистом, и ко никада у свом животу није био спортски учитељ или плаћени тренер”.² Сваки следећи Конгрес Међународног олимпијског комитета доносио је нове дефиниције спортисте аматера. Оне су изазивале бројне спорове у „спортском свету”, при чему су се јасно разликовале две струје: једна је била за доследно поштовање изворних принципа аматеризма, док је друга била за либералније становиште и стално је тражила проширивање круга лица којима треба допустити учествовање на Олимпијским играма.

Конгрес МОК-а, одржан у Москви, 1962. године, усвојио је у члану 26. Олимпијских правила компромисну дефиницију: „Аматер је особа која се спортом бави и увек се бавила из наклоности (љубави), без било какве материјалне користи. То није случај: а) ако он нема редован посао који му обезбеђује садашњу и будућу животну егзистенцију; б) ако добија или је добијао новчану надокнаду за бављење спортом; в) ако не испуњава услове из правила међународне спортске федерације којој припада и службеног тумачења овог правила бр. 26”.³ Од тада, члан 26. Олимпијских правила више није мењан, али је увелико релативизован каснијим „службеним тумачењима”. Након Конгреса МОК-а у Баден-Бадену 1981. године, спортиста-аматер сме скоро неограничено да добија материјалну надокнаду за припреме или такмичење на спортским приредбама, али не без знања његовог међународног или националног спортског савеза, или НОК-а.⁴ Допуштењем да на Олимпијским играма у Барселони 1992. године учествују и спортисти-професионалци, са спортског становишта, практично је укинута разлика између професионалног и врхунског аматерског спорта.⁵ Она, међутим, још опстојава у сфери правног односа спортисте-аматера и спортисте-професионалца према свом клубу. Наиме, професионални спортисти су у радном односу са својом спортском организацијом док аматери немају тај статус.⁶ Сма-

² Isto, стр. 3.

³ Isto, стр. 6.

⁴ Видети Isto, стр. 7.

⁵ Ту првенствено мислимо на услове за учешће на неком такмичењу.

⁶ Ова разлика је особито истакнута у Статуту Фудбалског савеза СР Немачке. Према § 10. „Професионални фудбалери (играчи са лиценцом) су послопримци посебне врсте неког удружења које има лиценцу Немачког фудбалског савеза. Чланство у том удружењу је искључено за време трајања уговора (о раду — Н. Б.).“ Насупрот томе, „у фудбалу својство аматера има онај спортиста ко игра фудбал без уговорне везе“ (§ 5). Савезни суд Немачког фудбалског савеза је § 5. протумачио тако да је између фудбалера аматера и његовог клуба искључен само уговор о раду, а не и неки други уговор (Видети Goetz Eilers, »Amateur und Profi im Fussball — Rechtslage und Rechtswirklichkeit«, у: Sport als Arbeit, Исто, стр. 23). У југословенском фудбалу се најчешће закључује уговор

трамо да је за проблематику имовинске одговорности спортске организације за радње њеног члана у аматерском спорту довољно констатовати да су аматери сви они спортисти који нису у радном односу са својим клубом.

Б. Правни положај спортских организација

1. Правни статус спортских организација⁷ регулисан је у нашем праву републичким законима о физичкој култури, односно спорту, и законима о друштвеним организацијама и удружењима грађана. Сходно тим прописима, спортске организације су друштвене организације, које настају слободним удруживањем грађана, у циљу остваривања и усклађивања њихових интереса и способности у области спорта (физичке културе), као и других друштвених послова у тој делатности.⁸ Уписом у регистар друштвених организација, спортски клубови стичу својство друштвеног правног лица.⁹ Нови Закон о спорту Републике Хрватске допушта могућност да се спортска организација правно конституише и као предузеће.¹⁰

2. Делатност спортских организација у нашој земљи темељи се, по правилу, на аматерским принципима. До скоро једини изузетак представљали су фудбалски клубови Прве савезне лиге, чији чланови су могли спортску активност обављати и професионално.¹¹ Од спортске сезоне 1991/92 и кошаркашки клубови Прве савезне лиге прелазе на професионално бављење спортом. Нови Закон о спорту Републике Хрватске даје, у начелу, могућност свим спортистима да се професионално баве спортом.¹²

о стипендирању између клуба и фудбалера аматера (Видети Правилник о статусу играча Фудбалског савеза Југославије).

⁷ У даљем тексту ми ћемо појмове „спортска организација“ и „спортски клуб“ употребљавати као синониме.

⁸ Видети чл. 18, ст. 2. Закона о спорту Републике Хрватске, *Народне новине*, бр. 59/1990, стр. 1382; чл. 9, ст. 1. Закона о физичкој култури СР Босне и Херцеговине, *Службени лист*, бр. 3/1977, стр. 66; чл. 7. Закона о физичкој култури СР Србије, *Службени гласник*, бр. 18/1987, стр. 1173.

⁹ Видети нпр. чл. 10. Закона о друштвеним организацијама и удружењима грађана СР Србије, *Службени гласник*, бр. 24/1982, стр. 1193; чл. 20, ст. 2. Закона о друштвеним организацијама и удружењима грађана СР Босне и Херцеговине, *Службени лист*, бр. 5/1985, стр. 191.

¹⁰ Чл. 22.

¹¹ Видети Закључке о основним начелима самоуправног организовања у физичкој култури, донете на III Конференцији Савеза за физичку културу Југославије, *Службени лист Савеза за физичку културу Југославије*, бр. 6/1974; Смернице за регулисање статуса, права и обавеза играча, који се, у виду занимања, баве играњем фудбала (професионални фудбалери), донете на истој Конференцији и објављене у истом Службеном листу; чл. 10а Закона о физичкој култури СР Босне и Херцеговине, *Службени лист*, бр. 66/1977. и бр. 19/1984.

¹² Видети чл. 3, ст. 2. и чл. 51.

3. Спортске организације „могу стицати средства, односно одређена права на та средства и тим средствима, као друштвеним, користити се за остваривање својих циљева”.¹³ Средства могу потицати из доприноса чланова, уговора или других правних послова, привредне делатности, прихода од игара на срећу и спортских приредби, као и из друге друштвене делатности.¹⁴

4. Спортска организација може своју делатност обављати непосредним радом својих чланова, као и делатношћу радника који су засновали радни однос са њом. Правни положај лица која су у радном односу са спортском организацијом идентичан је положају радника у предузећу.¹⁵

V. Основ одговорности

I Општи преглед

Према закључку број 1, донетом на саветовању грађанских и привредних одељења Савезног суда, Врховног војног суда и Врховних судова Република и Аутономних Покрајина, одржаном 15. и 16. маја 1985. године: „За штету телесном повредом одговара учесник спортске игре који је намерно или грубим кршењем правила спортске игре нанео телесну повреду. Солидарно са њим за штету одговара и његов спортски клуб (организација), ако у припреми и у току игре није предузео одговарајуће мере да се игра одвија у спортском духу и у складу са правилима игре”.¹⁶ У образложењу закључка се каже: „Заједно са спортистом је... одговоран и спортски клуб (организација), ако не предузме одговарајуће мере да се спортска игра одвија у спортском духу и у складу са правилима спортске игре (одговорност по кривици). У оквиру својих могућности спортска организација (клуб) је дужна да утиче на своје чланове који у спортској игри непосредно учествују, да поштују правила и да своју спортску активност (покрете, брзину, силу и начин ударца, итд. у зависности од правила спортске гране односно игре) обављају у складу и у границама правила одређене спортске игре. Зато може бити на подручју одштетног права недозвољено и понашање спортске организације која је знала или која је уз одговарајућу пажњу требало да зна да њен члан, као активни учесник у спортској игри, често повређује правила спортске игре и тиме ствара ризике повреда

¹³ Члан 26. Закона о физичкој култури СР Србије, *Исто*.

¹⁴ Видети чл. 27. Закона о физичкој култури СР Србије, *Исто*; и чл. 16, ст. 3. Закона о друштвеним организацијама и удружењима грађана СР Србије, *Исто*.

¹⁵ Видети чл. 60. Закона о друштвеним организацијама и удружењима грађана Републике Србије, *Исто*.

¹⁶ Видети наведени закључак, у: *Примена неких правила материјалног и процесног грађанског права*, свеска II, Београд, 1985, стр. 89.

који прелазе оне ризике који извиру из дозвољене спортске игре која се одвија у оквиру правила одређене спортске активности, али није предузела ништа да таквог играча преваспита у играча који би поштовао правила односно границе правила спортске игре и није му онемогућила даље учествовање у спортској игри у случају да је покушај преваспитавања остао неуспешан”.¹⁷ Као што се из наведеног може видети, наши судови стоје на становишту да основ одговорности спортске организације за штету коју њен члан (спортиста) проузрокује трећем лицу лежи у њеној неуговорној кривици. Ми сматрамо да такво гледиште није у потпуности исправно. Оно не прави разлику између „пријатељских спортских приредби (утакмица)” и „лигашких такмичења” (утакмице које се играју у оквиру неког спортског савеза за титулу првака одређеног степена такмичења).

II Пријатељске спортске приредбе

Пријатељска утакмица између две или више спортских организација темељи се на њиховом посебном уговорном односу.¹⁸ Тим уговором спортски клубови заједнички утврђују међусобне обавезе, а посебно време, место и модалитете такмичења, као и питања везана за трошкове и приходе. Поред основних дужности из уговора, клубови имају и споредну обавезу узајамне обзирности. Она значи да су уговорне стране дужне да спрече недозвољено понашање својих чланова, које би могло проузроковати повреде противничких играча (обавеза заштите). Ако спортска организација прекрши обавезу заштите играча противничког клуба, право на надокнаду штете припада непосредно повређеном спортисти и то по правилима уговорне одговорности.¹⁹ Спортисти који се „боре за боје клуба” имају својство помоћника у испуњењу уговорних обавеза своје спортске организације.²⁰ Основ одговорности клуба за штету коју његов члан (спортиста) проузрокује противничком играчу није властита кривица у избору, надзору или упустивима. Битно је да постоји кривица спортисте (помоћника), док кривица клуба није уопште нужна. Спортска организација одговара за кривицу свог члана којим се послужила приликом испуњења уговорних обавеза, као за властиту кривицу.²¹ Уз-

¹⁷ Исто, стр. 91.

¹⁸ То је општеусвојени став у правној литератури (Видети Harald Franz, *Die Rechtsstellung des Amateurfussballers*, Diss., Bayreuth, 1985, стр. 114.

¹⁹ Исто, стр. 115.

²⁰ Видети Bernhard Reichert, *Grundriss des Sportrechts und des Sporthaftungsrechts*, Berlin, 1968, стр. 229; Hans Stoll, *Das Handeln auf eigene Gefahr*, Berlin, 1961, стр. 60.

²¹ Видети Karl Spiro, »Die Haftung für Erfüllungsgehilfen«, *Juristische Blätter*, бр. 11—12/1987, стр. 348; § 278. BGB.

рок штете не морају бити само оне радње спортисте којима се непосредно испуњава обавеза клуба, већ су довољне и припремне радње. Није од значаја ни да ли је штета резултат уговорне или неугворне противправне радње спортисте.²² Одговорност спортске организације не искључује и непосредну одговорност спортисте оштећеном. Он, међутим, одговара искључиво према правилима неугворне одговорности. Уколико клуб исплати оштећеног противничког играча, стиче право да захтева надокнаду од свог члана који је штету починио, уколико је овај искључиво крив за штету.

III Лигашка такмичења

Чињенична и правна ситуација код „лигашких такмичења” сасвим је друкчија. За разлику од „пријатељских утакмица”, код којих спортске организације могу слободно бирати противника и самостално уговорити време, место и модалитете борбе, „лигашко такмичење” подразумева утакмицу између противника коју је одредио спортски савез, и која се мора одиграти у тачно одређено време и на утврђеном месту. Прекрши ли спортска организација „календар такмичења”, прете јој знатне санкције, почев од губитка бодова и новчаних казни, па до враћања у нижи ранг такмичења. Клуб мора са својим играчима наступити и против таквог тима за који је познато да „негује” грубу игру, и са којим никада не би уговорио пријатељску утакмицу. Међусобни однос противничких клубова не карактерише слобода уговарања, што се нарочито види у случајевима кад нека спортска организација покуша свим средствима да спречи реализовање утврђеног плана такмичења зато јер јој не одговара, а то спортски савез уопште не узме у обзир.²³ Спортски савез не може се схватити ни као заступник спортских организација, пошто су оне његови чланови. Учествовање клуба на неком „првенственом” мечу (утакмици) темељи се на обавези из чланства у конкретном спортском савезу, а не на међусобној уговорној вези са противничком спортском организацијом.

Према томе, одговорност спортске организације за штету коју њен члан проузрокује противничком играчу може бити искључиво неугворне природе. У питању је одговорност за помоћнике у обављању делатности (спортском такмичењу). Будући да је реч о неугворној одговорности, спортска организација одговара само за властиту кривицу. Поред њене кривице, потребно је да је помоћник (спортиста) штету проузроковао противправном радњом. Кривица клуба може се састојати у непоказивању потребне пажње при избору или надзира-

²² Видети Јаков Радишић, *Облигационо право*, општи део, треће издање, Београд, 1988, стр. 241.

²³ Franz, *Исто*, стр. 117.

њу својих спортиста (такмичара), или у давању њему неодговарајућих упуштава или опреме.²⁴ Спортска организација може се ослободити одговорности уколико докаже да би штета настала и да је она била пажљива колико је требало. Али јој то неће поћи за руком, на пример, у случају кад је реч о раније познатој непоштеној и грубој игри извесног спортисте, или о увежбавању на тренингу како да се противнички играч избаци из игре „по сваку цену”. Одговорност спортске организације не искључује могућност да и спортиста који је штету проузроковао одговара паралелно са њом.

§ 2. ОДГОВОРНОСТ СПОРТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ПРОФЕСИОНАЛНОМ СПОРТУ

A. Правни положај професионалног спортисте

1. Према схватању огромне већине правника западноевропских земаља, однос професионалног спортисте и спортске организације има све одлике радног односа.²⁵ Он се темељи на уговору у раду и подлеже општим правилима радног права. Однос професионалног спортисте и његовог клуба садржи две основне претпоставке сваког радног односа: узајамна размена чинидби, и право послодавца да управља радом. Сумња која се евентуално може појавити у погледу друге претпоставке, с обзиром на знатну слободу одлучивања спортисте за време такмичења, није основана. Пре свега, слобода спортисте у игри је у многостранично ограничена упуштвима тренера у погледу тактике борбе. Осим тога, и у многим другим радним односима је препуштено раднику (послопримцу) да одлучи како ће извршити постављени задатак.

2. Особености обавеза професионалног спортисте у односу на „нормалан” радни однос других радника леже у „бићу” спортске делатности, и не утичу на његов правни положај. Суштина спорта се састоји у одмеравању снаге, такмичењу, или барем у тежњи ка постизању максималног физичког учинка. Због тога се „радна обавеза” професионалног спортисте не може свести на вршење уједначене трајне чинидбе. Штавише, спортиста најчешће мора у кратком временском размаку да постигне максимум својих спортских могућности, тј. да зарад такмичења или тренинга употреби сву своју снагу и све своје способности. И без посебног споразума са клубом, он настоји да одржава своје физичке способности и да их повећава, како би своме клубу могао у одређеном временском тренутку да

²⁴ Видети Радишић, *Исто*, стр. 242.

²⁵ Видети Lothar Börner, *Berufssportler als Arbeitnehmer*, Darmstadt, 1969, стр. 104; Thomas Sutter, *Rechtsfragen des organisierten Sports unter besonderer Berücksichtigung des Einzelarbeitsvertrages*, Bern, 1984, стр. 150; Fabio Schüchter, *Haftung für gefährliche Tätigkeit und Haftung ohne Verschulden (Das italienische Recht als Vorbild für das schweizerische?)*, Bern, 1990, стр. 204.

донесе највећу корист — победу.²⁶ Спортска организација тежи да системом премија „подржи” спортисту у таквом опредељењу. Додуше, он је обавезан само на одређену радњу не и на постизање извесног резултата. Али, то не значи да је резултат у спорту мање зависан од учинка спортисте (радника) него што је то случај код других радника.

3. Наши правници немају јединствен став о питању правног положаја професионалних спортиста. У реферату који је поднео Врховни суд Словеније на Саветовању грађанских и привредних одељења Савезног суда, Врховног војног суда и врховних судова Република и Аутономних Покрајина, одржаном 15. и 16. маја 1985. године, заступано је становиште да се професионални спортисти могу изједначити са радницима у удруженом раду, те да се на одговорност за штету који они проузрокују могу применити правила из чл. 170. и 171. Закона о облигационим односима.²⁷ За тај став дато је овакво образложење: „Професионалним спортистима спортска друштва и клубови плаћају често и изнимно висока средства да за њих наступају. Ангажовањем професионалног спортисте спортско друштво или клуб повећава изгледе за успех, а то има, по правилу, за последицу већи доходак од спортских приредби које организује. Статус таквог спортисте уређује се, додуше, уговором, али се у том уговору може запазити цели низ института који имају свој „Саедес материае” у радном праву (дужност тренирања, испуњавања других обавеза, награђивање, решавање стамбеног питања, обавезе у вези са такмичењем, могућност изрицања дисциплинских мера, дужност поштовања упуштава надређених — тренера итд.). Коначно спортска друштва која имају организовану спортску екипу имају од те екипе и приходе. Било би неправедно да спортисти који се за такав професионални клуб такмиче сносе само ризике, а да спортска друштва односно клубови убиру само корист. У професионалном спорту се не може заговарати ни теза да се неко спортом бави свакодневно само због властитог задовољства или да подноси терет тренинга и такмичења због властитог здравља и забаве. Сматрамо да у случају професионалног бављења спортом, с обзиром на то да професионално бављење спортом осим телесне активности спортисте, што је у компарацији с аматерским спортом ипак потиснуто у позадину, представља и прибављање дохотка, како за спортску организацију, тако и за поједине учеснике спортске игре, примена одредаба чл. 170. и 171. ЗОО није искључена”.²⁸ Са тим становиштем сложили су

²⁶ Видети Franz — Joachim Poschenrieder, *Sport als Arbeit — Konsequenzen aus arbeitsrechtlicher Sicht unter Einbeziehung der Grundrechte*, Diss., München, 1977, стр. 124.

²⁷ Видети наведени реферат, у: *Примена неких правила материјалног и процесног грађанског права*, Исто, стр. 19.

²⁸ Исто, стр. 18.

се представници Врховног суда Војводине²⁹ и Врховног суда Босне и Херцеговине.³⁰ Међутим, представници већине судова били су мишљења да не треба правити разлику између правног положаја спортиста аматера и професионалних спортиста, па је на Саветовању усвојен закључак (бр. 1) који смо већ навели.³¹ За такво гледиште није понуђено неко веће образложење. Разлози које су у дискусији изнеле судије Савезног суда нису правне природе: „У погледу одговорности спортске организације... ваља имати на уму да код нас нема спортског друштва које је конституисано по Закону о удруженом раду. Једино постоје спортски професионалци, али клубова и друштава има 20.000, па је због осамнаест клубова у којима има професионалаца боље одустати од поделе у погледу одговорности по том критеријуму”.³² Становиште да професионалним спортистима не треба признати својство „радника у удруженом раду”, подржавају и неки наши правни писци.³³

4. Ми сматрамо да однос спортске организације и професионалног спортисте има све одлике радног односа. Професионално бављење спортом јесте рад посебне врсте,³⁴ који спортиста „у одређеном животном добу обавља као једино занимање којим обезбеђује себи средства за живот”.³⁵ На то упућује и давно донет Друштвени договор о основама самоуправног организовања и начелима финансирања фудбалског спорта у првој савезној фудбалској лиги.³⁶ Према чл. 2. тог договора „професионални фудбалери су радни људи који се у виду занимања баве играњем фудбала, чији статус се регулише Статутом и прописима Фудбалског савеза Југославије, овим Договором, Самоуправним споразумом фудбалских клубова Прве са-

²⁹ „У погледу одговорности спортске организације ваља прихватити разликовање између професионалне и аматерске организације, како то чини реферат, јер професионалне организације могу да се уподобе радним организацијама које одговарају за штету у оквиру своје делатности. Спортиста професионалац је у радном односу...” (Исто, стр. 61).

³⁰ „Када је у питању одговорност за другог, треба прихватити став из реферата, јер у професионалном спорту организација извлачи интерес а и субординација је по принципима радног права односно уговора о делу, па се треба везати за члан 170. и 171. ЗОО” (Исто); Слично гледиште заступају иначе и неки правни писци (Видети Александар Николић, *Професија фудбалер*, Београд, 1981, стр. 105).

³¹ Исто, стр. 89.

³² Исто, стр. 60.

³³ Видети Драган Костић, *Грађанскоправна одговорност спортиста и спортских организација*, Београд, 1976, стр. 120; Зоран Ивошевић, „Радноправни положај професионалног фудбалера”, *Радни односи и самоуправљање*, бр. 2/1986, стр. 30.

³⁴ То је изричито утврђено у § 10. Статута Фудбалског савеза СР Немачке; Видети и Н. Р. Westermann, »Der Sportler als 'Arbeitnehmer besonderer Art' — Zur Durchdringung von arbeitsrechtlichen Regelungen durch vereins- und verbandsautonome Bestimmungen«, у: *Sport als Arbeit*, herausgegeben von Eike Reschke, Heidelberg, 1985, стр. 35.

³⁵ Видети одлуку Уставног суда Југославије, У бр. 246/73 и 232/74, *Службени лист СФРЈ*, бр. 9/1975.

³⁶ Видети *Збирка прописа Заједнице фудбалских клубова прве савезне лиге*, прилог бр. 1, Београд, 1977.

везне лиге, статутом и другим општим актима клуба у коме играју. Играњем фудбала у клубу професионални фудбалер остварује лични доходак и друга примања, зависно од резултата и успеха које постиже у такмичењу...". Права и обавезе професионалног фудбалера одговарају у свему правима и обавезама било којег радника према његовом предузећу. Он има право: члана клуба; да удружује своју спортску активност у оквиру посебне радне заједнице као дела клуба; да се удружује у асоцијације фудбалера професионалаца; да управља пословима клуба који су у вези са његовом спортском активношћу у заједници и клубу; да учествује у расподели средстава намењених за лични доходак и друга примања; да бира и да буде биран у органе клуба; да остварује права по основу социјалног осигурања — здравствено, пензијско и инвалидско; да буде осигуран против повреде које задобије за време своје спортске активности у клубу; да му клуб обезбеди потребне материјалне, стручно-педагошке и друге услове за његово спортско усавршавање, као и друге потребне услове за стицање квалификација за животни позив; на одређено радно време, дневни, недељни и годишњи одмор; да у оквиру фудбалске организације остварује заштиту својих права. Његове су обавезе: да редовно учествује на свим тренинзима, припремама и такмичењима клуба; да извршава све налоге тренера и других овлашћених лица у вршењу својих спортских активности и да се савесно и у потпуности залаже за постизање резултата и успеха клуба; да овлада материјом и духом Правила фудбалске игре; да се уз помоћ клуба стручно оспособљава за стални животни позив; да одговара и подлеже санкцијама надлежних органа за неизвршавање својих обавеза и кршења дисциплине у клубу; према друштвеној заједници, које је обавезан по закону да их непосредно извршава.³⁷

5. Разлог који је већину учесника наведеног Саветовања навео на закључак да професионалним спортистима не треба признати својство радника лежи, по нашем мишљењу, у начину како је у југословенском праву, све до доношења савезног Закона о основним правима из радног односа, био дефинисан радни однос. Наиме, Закон о удруженом раду дефинисао је радни однос као међусобни однос радника у удруженом раду средствима у друштвеној својини.³⁸ Радни однос могао се засновати уговором само између власника приватних радњи и радника. Друштвене организације су потпадале под режим „самоуправно удруженог рада”. Међутим, однос спортске организације и професионалног спортисте (фудбалера) није се могао уклопити у такав концепт радних односа, јер према Правилнику о статусу играча Фудбалског савеза Југославије, „професионални фудбалер заснива свој однос са клубом

³⁷ Видети нпр. чл. 18. Правилника о статусу играча, *Зборник прописа Заједнице фудбалских клубова Прве савезне лиге*, Београд, 1977, прилог бр. 2, стр. 6.

³⁸ Чл. 161, *Службени лист СФРЈ*, бр. 53/1976.

уговором". То је и разумљиво, јер сама природа спортског организовања у професионалном спорту захтева да се односи унутар клубова темеље на споразуму два субјекта — спортисте и спортске организације. Пред дилемом да ли да признају да концепт самоуправно удруженог рада „не држи воду” у сфери професионалних спортских такмичења, иако се она помажу огромним друштвеним средствима, или да „жртвују” интересе неколико стотина професионалних фудбалера, већина наших судова се приклонила другом решењу. Они су при том занемарили опште правно начело радног права да за радни однос није одлучујућа природа акта којим је неки однос заснован и назив који му је дат, него стварна садржина тог односа.³⁹ На тој идеји почива, уосталом, и учење о тзв. фактичком радном односу.

6. Сматрамо да су доношењем савезног Закона о основним правима из радног односа⁴⁰ престали „системски” разлози за непризнавање професионалним спортистима својства радника. Према чл. 1, ст. 2. Закона о основним правима из радног односа „под радним односима... подразумева се добровољни однос између радника и организације, односно послодавца ради обављања одређених послова и економски сврсисходног и одговорног коришћења средстава и остваривања права и обавеза што се стичу на раду и по основу рада”.⁴¹ Закон о основним правима из радног односа супсидијарно се примењује и на раднике у радним заједницама друштвених организација.⁴² Радник заснива радни однос даном ступања на рад, на основу одлуке организације или уговора о запошљавању.⁴³ Радни однос као добровољни правни однос између организације (послодавца) и радника може се темељити једино на узајамној сагласности изјављених воља обе стране. Одлуку организације о пријему радника треба схватити као прихват његове понуде за заснивање радног односа, учињене у форми пријаве на оглас. Без „одлуке” послодавца нема правоваљаног заснивања радног односа, али исто тако ни без сагласности радника. Закон о радним односима Републике Словеније је изричито прихватио овакво становиште прописујући да се радни однос заснива уговором између организације, односно послодавца и радника.⁴⁴

³⁹ Видети пресуду Савезног радног суда СР Немачке од 21. 1. 1966, у: Herbert Buchner, »Die Rechtsverhältnisse im deutschen Lizenzfußball«, *Recht der Arbeit*, бр. 1/1982, стр. 5; Lutz Füllgraf, *Der Lizenzfußball*, Berlin, 1981, стр. 18.

⁴⁰ Службени лист СФРЈ, бр. 60/1989. и 42/1990.

⁴¹ Закон о колективним уговорима Републике Србије (Службени гласник, бр. 6/1990. и 45/1991) не прави никакву разлику између „организације” и „послодавца”. Према члану 1. радни однос се заснива између послодавца и радника.

⁴² Чл. 2, ст. 3; Закон није подвео друштвене организације ни под појам „организација” (чл. 2, ст. 1) ни под појам „послодавац” (чл. 2, ст. 2).

⁴³ Чл. 11, ст. 1. Закона о основним правима из радног односа.

⁴⁴ Видети чл. 11. и 12. Закона о основним правима из радног односа.

Мишљења смо да уговор о професионалном бављењу спортом испуњава све услове да буде правни основ заснивања радног односа између спортске организације и спортисте. Он садржи и „одлуку” организације и „сагласност” спортисте. Закон о спорту Републике Хрватске то изричито прописује.⁴⁵

7. У погледу законске пуноважности радног односа професионалног спортисте, проблем се, једино, појављује у вези начина његовог заснивања и дужине његовог трајања. Уговор о професионалном бављењу спортом закључује се, по правилу, без посебне „процедуре”, слободним споразумом клуба и играча. То је, међутим, супротно чл. 9, ст. 2. и 3. Закона о основним правима из радног односа: „Организација, односно послодавац дужан је да организацији надлежној за послове запошљавања пријави слободна радна места и услове које радник треба да испуњава за вршење послова тог радног места. Организација надлежна за послове запошљавања дужна је да слободна радна места јавно огласи”. Поштовање такве процедуре је неспојиво са самом природом професионалног бављења спортом. Излаз из такве ситуације лежи, по нашем мишљењу, у уношењу посебне одредбе у републичке законе о физичкој култури (или неки други закон), којом би се искључила примена чл. 9. Закона о основним правима из радног односа на радне односе професионалних спортиста. Сам Закон о основним правима из радног односа даје за то могућност, јер у чл. 2, ст. 3. утврђује да се његове одредбе примењују на раднике друштвених организација ако посебним законом није друкчије одређено. Хрватска је ту могућност већ искористила и Законом о спорту прописала да спортске организације „могу засновати радни однос са спортистом или другим учесником у спортском такмичењу одређеног ранга без оглашавања и пријављивања слободног радног места организацији надлежној за запошљавање”.⁴⁶ Док се не донесу такви прописи, због непоштовања законом утврђене процедуре не би требало ни у осталим републикама доводи у питање постојање самог радног односа професионалних спортиста (тзв. фактички радни однос). Он постоји све док надлежни орган у организацији не донесе, у року од годину дана, одлуку о престанку радног односа због његовог закључења супротно одредби закона.⁴⁷ Надлежни орган не мора такву одлуку ни донети,⁴⁸ јер је једина прописана санкција новчана казна.⁴⁹

⁴⁵ „Организације из става 1. овог члана (спортска организација — Н. Б.) и спортиста, односно други учесник у спортском такмичењу одређеног ранга закључују уговор о запошљавању у писаном облику којим регулишу међусобна права, обавезе и одговорности у складу са законом, колективним уговором и актима одговарајућег спортског савеза” (чл. 51, ст. 3).

⁴⁶ Чл. 51, ст. 2.

⁴⁷ Чл. 75, ст. 1, т. 4. Закона о основним правима из радног односа.

⁴⁸ Александар Николић, *Коментар Закона о основним правима из радног односа*, друго издање, Београд, 1990, стр. 304.

⁴⁹ Чл. 90, ст. 1, т. 4. Закона о основним правима из радног односа.

Околност да се уговор о професионалном бављењу спортом закључује на одређено време може, такође, бити проблем, с обзиром на то да се радни однос заснива, по правилу, на време чије трајање није унапред одређено, осим у законом предвиђеним случајевима.⁵⁰ Професионално играње фудбала не може се подвести под случајеве предвиђене у чл. 12, ст. 2. Закона о основним правима из радног односа. Република Хрватска је тај проблем већ решила, тако што је Законом о спорту прописала да професионални спортиста може засновати радни однос како на неодређено тако и на одређено време (чл. 51, ст. 1). Сматрамо да такав пропис треба донети и у другим републикама, а док се то не учини професионално бављење спортом треба, ширим тумачењем, уврстити у категорију „вршења послова који по својој природи трају одређено време”,⁵¹ односно под реч (појам) „и др.” из чл. 12. ст. 2. Закона о основним правима из радног односа.

Б. Основ одговорности

1. Одговорност за штету коју професионални спортиста у својству радника неке спортске организације проузрокује трећим лицима потпада под одредбе Закона о облигационим односима и Закона о основним правима из радног односа.⁵² За штету коју радник у раду или у вези с радом проузрокује трећем лицу одговара организација у којој је радник радио у тренутку проузроковања штете.⁵³ Радња којом је штета проузрокована мора бити противправна и учињена у функцији рада. Организација не одговара за штету коју радник (професионални спортиста) проузрокује радњом која није предузета у циљу извршавања обавеза које за њега произилазе из његовог радног односа. Довољно је, међутим, да је та радња у вези са делокругом његових радних задатака.

2. Спортска организација одговара и за своју и за кривицу спортисте. Она се може ослободити одговорности само „ако докаже да је радник у датим околностима поступао онако како је требало”.⁵⁴ Организација се не може ослободити одговорности доказујући да није погрешила у избору спортисте (играча), у надзору над њим, у давању инструкција, или у организовању посла.⁵⁵ Према становишту наших судова, „за штету насталу телесном повредом одговара учесник спортске игре који је намерно или грубим кршењем правила спортске игре

⁵⁰ Видети чл. 12. Закона о основним правима из радног односа.

⁵¹ Чл. 17. Закона о радним односима Републике Словеније.

⁵² Видети чл. 170. и 171. Закона о облигационим односима (ЗОО) и чл. 74. Закона о основним правима из радног односа.

⁵³ Чл. 170, ст. 1. ЗОО.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Видети Јаков Радишић, *Облигационо право*, треће издање, Београд, 1988, стр. 243.

нанео телесну повреду".⁵⁶ Приликом процене одговорности организације за своје раднике мерило за кривицу није искључиво пажња која се при обављању одређених послова захтева од радника, него тзв. пажња доброг стручњака. Стога, и кад радник (спортиста) није крив за штету, може постојати кривица његове организације. Међутим, уколико је радник проузроковао штету другоме опасном ствари или опасном делатношћу, организација одговара без обзира на кривицу.⁵⁷

3. Спортиста који је проузроковао штету не одговара непосредно оштећенику, него једино својој спортској организацији која је за њега исплатила надокнаду. Оштећено лице може захтевати надокнаду штете непосредно од спортисте само у случају кад је он поступао намерно. Но, и тада, солидарно са спортистом, одговара и његова организација.⁵⁸ Кад организација исплати накнаду оштећеном, стиче право регреса од спортисте који је штету нанео намерно или крајњом непажњом.⁵⁹ Право спортске организације да од спортисте захтева надокнаду исплаћеног износа застарева у року од шест месеци од дана исплате.⁶⁰

Ненад БУРБЕВИЋ

PROPERTY RESPONSIBILITY OF SPORTS ORGANIZATIONS FOR THE DAMAGE CAUSED BY THEIR MEMBERS TO A THIRD PERSON

— Summary —

The standpoint of the Yugoslav lawyers that the basis of the property responsibility of the sports organization for the damages caused by its member to third persons lies exclusively in its non-contractual guilt, is not founded upon the reality of the sporting life in our country. On one hand, it completely neglects the essential difference in the legal position of the amateurs sportsmen and the professional sportsmen and, on the other, makes no distinction between the friendly matches and the league competitions. A friendly match between two sports organizations is based on their particular contractual relation. In addition to fundamental duties from the contract, the clubs have also a secondary obligation of mutual considerateness. The sportsmen have the quality of assistants in the execution of contractual duties of their sports organization. If the club breaks the obligation of protecting the player of the opposing team, the right to the compensation for damages belongs directly to the injured sportsman, according to the rules of contractual responsibility. The sports organization ought to be responsible for the guilt of its member whom it used in fulfilling the

⁵⁶ Видети закључак бр. 1, донет на Саветовању грађанских и привредних одељења Савезног суда, Врховног војног суда и врховних судова република и аутономних покрајина, *Исто*, стр. 89.

⁵⁷ Чл. 170, ст. 3. ЗОО.

⁵⁸ Чл. 170, ст. 2. ЗОО.

⁵⁹ Чл. 74. Закона о основним правима из радног односа.

⁶⁰ Чл. 171, ст. 3, ЗОО.

contractual duty as for its own guilt. It is different, however, in the case of the league competitions in which the mutual relation of opposing clubs is not characterized by the freedom of contracting. The responsibility of the sports organization for the damages caused by its member to a player of the opposing team during the league match can be exclusively of non-contractual character. It is a question of responsibility for the aids in performing the activity.

Particularly unacceptable is the point of view supported most by the Yugoslav jurists, that the professional sportsmen have not the property of workers. Professional engagement in sports has all the characteristics of the employment. The circumstance that sports rules name the act on which the relation between the sports organization and the sportsman is based »contract for professional practising of sports« cannot annul the fact that the rights and obligations of a professional sportsman correspond in all to rights and duties of any worker towards his business organization. For the existence of the employment is not decisive the nature of the act by which a relation is founded nor the name that was given to it, but the real contents of this relation. Therefore, for the damages caused by the professional sportsman in performing his work or in connection with the work, to a third person, ought to be responsible the sports organization whose member the sportsman was in the moment of causing damages, both for its own and for the sportsman's guilt.

ПРАВНЕ ПОСЛЕДИЦЕ НЕОПРАВДАНОГ ОДУСТАЈАЊА ОД ЈАВНОГ НАДМЕТАЊА*

UDK: 347.7

Прегледни чланак

1. Уводне напомене

Када организатор надметања поступа у складу са одређеним прописима, условима наведеним у огласу, када надметачи поднесу ваљане понуде, надметање се завршава избором најповољнијег понудиоца и, што је важно, без спорних ситуација које би могле да имају негативно дејство на извршено надметање. Међутим, у пракси није увек тако. Организатор или надметачи могу предузети радње које су супротне прописима, постојећем правном поретку. Због таквих радњи организатор, односно надметачи морају сносити одређене санкције како би се заштитили интереси како учесника у надметању, тако и друштвени интереси, и створили услови да се јавно надметање ваљано одржи.

Радње које захтевају предузимање одређених мера можемо поделити у три групе. Прву групу чине оне радње које могу довести до поништаја уговора због непоштовања прописа о обавезном јавном надметању, поступка јавног надметања или недозвољеног утицаја на вољу учесника у надметању. Друга група радњи се односи на случајеве неоправданог одустајања од надметања организатора или надметача, што може имати за последицу проузрокавање штете и обавезу да се та штета надокнади. Трећа група се односи на обавезу испоруке ствари које су биле предмет надметања и питање одговорности организатора надметања ако преда ствари које имају правне или материјалне недостатке.

* Приступно предавање, одржано 4. октобра 1990, на Правном факултету у Крагујевцу.

Предмет даљих разматрања у овом чланку биће последице које настају у случају неоправданог одустајања од надметања. Поводом тога постављају се следећа питања: по ком основу и у ком обиму ће једно лице одговарати због незакључења или неиспуњења посла; да ли учесници јавног надметања увек одговарају због незакључења посла или постоје и случајеви када се неће поставити питање одговорности јер то оправдавају одређене околности.

2. Правна природа одговорности организатора јавног надметања

За организатора и надметаче, надметање представља преговоре за закључење одређеног посла. Иако преговори не обавезују преговараче (чл. 30. ст. 1. Закона о облигационим односима, „Сл. лист СФРЈ”, бр. 29/78), они су дужни да их воде савесно и поштено. Нарушавањем принципа савесног и поштеног понашања, приликом вођења преговора, преговарачи ће одговарати за *culpa in contrahendo* која се темељи на принципу савесности и поштења.¹ То је један вид деликтне (вануговорне) одговорности.²

Према Закону о облигационим односима *culpa in contrahendo* постоји у два случаја. Прво, када једно лице води преговоре без намере да закључи уговор (чл. 30. ст. 2). Овај случај одговорности одговара схватањима која сматрају ову одговорност деликтном.³ Ради се о повреди опште обавезе да се не створи погрешан привид о постајању нечега што уствари не постоји. Лице које је имајући поверење у створени привид учинило трошкове има право на накнаду тих трошкова. Лице које нема намеру да закључи уговор не сме стварати, отпочињавањем или вођењем преговора, привид као да такав уговор жели. Уколико то учини, врши грађански деликт који

¹ Радишић, др Ј., Облигационо право, Београд, 1979, стр. 93.

² О овоме постоје и другачија схватања. По једном одговорност за штету у вези са вођењем преговора је уговорног карактера. Заснива се на прећутном споразуму који се склапа између свих лица која улазе у преговоре. По другом схватању лице које је иницирало преговоре одговора по принципу објективне одговорности, тј. није нужно да се докаже његова кривица ако преговори пропадну. Према трећем мишљењу, онај ко чини предлог за уговор, даје мандат дестинатеру овог предлога да учини све нужне радње да би се постигло закључење пројектованог уговора. Ако уговор не буде закључен, предлагач је дужан да накнади мандатару трошкове које је он учинио у циљу закључења уговора. Четврта теорија каже да се онај ко предлаже уговор једнострано прећутно обавезао да закључи пуноважан уговор. Улазак у преговоре је једнострани правни акт који ствара обавезу на дилигенцију при преговорима. Онај ко самовољно прекине преговоре, сноси за то одговорност. О овоме видети: Јанковец, др Ј., Преговори за закључење уговора, Привредно правни приручник, бр. 9/86; Драшкић, др М., Зткључење уговора о купопродаји, Београд, 1972, стр. 10 — 20.

³ Драшкић, др М., нав. дело, стр. 21.

повлачи његову одговорност за штету.⁴ Друго, када једно лице води преговоре у намери да закључи уговор па одустане од те намере без оправданог разлога и тиме другој страни проузрокује штету (чл. 30. ст. 3). Други случај одговорности одговара италијанској теорији *Fagellae*,⁵ по којој се одговорност заснива на арбитрерном одступању од преговора. Који се разлог прекида преговора сматра неоснованим? То је фактичко питање које суд цени од случаја до случаја. По извесним схватањима као неоснован сматра се сваки прекид преговора који није изазван економским разлозима.⁶ Појам прекида без основаног разлога треба тумачити рестриктивно, с обзиром на принцип, утврђен у чл. 30. ст. 1., по коме преговори који претходе закључењу уговора не обавезују и свака страна их може прекинути кад хоће.⁷

Да би надметач чија су права повређена остварио накнаду штете мора да докаже да друга страна није имала намеру да закључи уговор или да је неосновано одустала од надметања. Ово у складу са општим правилом о слободном прекиду преговора. Право сваког преговарача било би угрожено кад би он одмах након прекида морао да почне са ескулпирanjem да би избегао одговорност за евентуалну штету.⁸

У односу на изнета правила о одговорности за *culpa in contrahendo*, која се могу применити и на јавно надметање, преговоре код надметања карактеришу неке специфичности услед чега се не може увек рећи да постоји одговорност за *culpa in contrahendo* ако се повреде правила јавног надметања. Основна специфичност се састоји у томе што организатор надметања треба да закључи посао са најповољнијим понудиоцем, а код надметања без резерве он је дужан да тако поступи. Код преговора, иницијатор преговора може да закључи уговор са било којим од преговарача, па чак и са лицем које није учествовало у преговорима. Поред тога, преговарачи могу у сваком тренутку да одустану од преговора а одговарају само ако су преговоре водили несавесно и непоштено. Код јавног надметања без резерве организатор је дужан да најповољнијем понудиоцу накнади штету без обзира да ли се понашао савесно и поштено. Објављивањем јавног надметања без резерве организатор се једнострано обавезао да ће закључити уговор са најповољнијим понудиоцем. Пошто је прекршио да то обећање он треба да одговара.

⁴ Исто, стр. 22.

⁵ *Ибид.*

⁶ Коментар Закона о облигационим односима, Горњи Милановац и Крагујевац, стр. 196.

⁷ Драшкић, др М., нав. дело, стр. 22.

⁸ Барбић, др Ј., Одговорност за вођење преговора ради склапања уговора, Привреда и право, бр. 1/82, стр. 18.

3. *Случајеви у којима постоји одговорност организатора јавног надметања*

Постоји неколико случајева када ће организатор надметања одговорити зато што се није понашао сходно правилима јавног надметања.

А) Одговорност организатора ако закључи уговор са другим понудиоцем а не са најповољнијим понудиоцем. Учесник надметања, које има за предмет вршење одређених услуга, у случају да му се не повери извршење посла, има право да захтева накнаду штете од организатора јавног надметања под условом да је стварне штете било и да је за њу одговорно лице које је расписало кункурс.⁹

У овом случају организатор јавног надметања је реализовао своју намеру да закључи уговор, али је при томе повредио основно правило надметања, а то је да се уговор мора закључити са најповољнијим понудиоцем.

У правној теорији постоје различита схватања о обиму накнаде штете коју ће моћи да захтева овлашћено лице. По једном схватању, најповољнији понудилац, чија понуда није прихваћена, има право на накнаду не само просте штете, већ и изгубљене добити. Тако, према тумачењу датом од стране Државног савета Белгије, од 19. марта 1962. године, накнада штете може да се креће од накнаде трошкова око учествовања на надметању до потпуне добити коју би надметач остварио да је обавио посао.¹⁰ Према другом схватању, најповољнији понудилац има право на накнаду само просте штете што се јавио на конкурс да би преузео вршење послова, а све док са организатором не закључи уговор не може бити говора ни о каквој добити па ни о губитку исте.¹¹

Друго схватање према коме се надокнађује само обична штета, а не и измакла корист је исправније. Измакла корист не долази у обзир јер међу странкама нема уговора који би се могао извршити па не постоји ни повреда уговорних обавеза која би оправдала накнађивање позитивног уговорног интереса.¹² Измакла корист из намеравањег уговора је сувише далека и неизвесна последица прекида преговора, и зато је не треба узимати у обзир приликом одмеравања накнаде штете у вези са прекидом преговора. Поред тога, и сам закон (чл. 30. ст. 2. Закона о облигационим односима) упућује на то да накнадом штете треба обухватити само „штету насталу вођењем преговора“, а не и штету насталу због незакључења уговора у вези са којим су вођени преговори.

⁹ Пресуда Сл. 1072769, наведена у књизи Кашанин, др Р., Вељковић, Д., Судска пракса привредних судова у споровима организација удруженог рада, Београд, 1975, стр. 98.

¹⁰ Hainaut, J—P., Joliet, R., Les contrats de travaux et de fournitures de l'administration dans le marché commun, t, 2, Bruxelles, 1962, стр. 65.

¹¹ Вилдус, др ж., Уговор о грађењу, Београд, 1968, стр. 44.

¹² Барбић, др Ј., нав. дело, стр. 22.

Наша судска пракса, такође, заступа друго од изнетих схватања. Тако, радна организација која распише јавно надметање па посао не повери учеснику који је успео у јавном надметању него трећој особи, није дужна учеснику који је успео у јавном надметању, а није му уступљен посао, накнадити изгубљену добит него само трошкове које је имао због учествовања у јавном надметању.¹³ Јер, изгубљена добит, као један од облика накнаде штете, може се тражити само ако постоји повреда закљученог уговора. Не сматра се, међутим, да су странке дошле у директни уговорни однос већ самим учествовањем у поступку јавног надметања, већ тај однос заснивају тек закључењем уговора. А пошто уговор није закључен, странка не може тражити накнаду изгубљене добити из очекиваног и наданог, али незакљученог посла.¹⁴

Б) Одговорност организатора ако неоправдано искључи из поступка надметање неког од надметача. Организатор јавног надметања одговараће за причињену штету оним лицима која је без оправданих разлога искључио из поступка надметања.¹⁵ Искључена лица ће имати право на наканду негативног уговорног интереса под условом да докажу да је санкција организатора надметања неоснована и да су услед тога претрпели штету. У одређеним случајевима оштећено лице може поставити захтев и за накнаду неимовинске штете коју је претрпео услед повреде пословног угледа.¹⁶

У нашем праву оштећено лице би могло темељити свој захтев за накнаду штете позивајући се на чл. 30. ст. 3. Закона о облигационим односима, односно на арбитрарност у одлучивању организатора надметања.

У наведеном случају одступа се од правила да сем најповољнијег понудиоца друга лица немају право на накнаду штете, јер и да је процедура била регуларна они не би имали право на накнаду штете из разлога што не губе ништа — њима посао не би био додељен.¹⁷

В) Одговорност организатора јавног надметања ако одустане од закључења уговора. При решавању овог случаја треба правити разлику између јавног надметања без резерве и јавног надметања са резервом. Када се ради о надметању без резерве организатор је дужан да прихвати понуду најповољнијег понудиоца, а ако то не учини биће дужан да му накнади штету. Он не може тврдити да постоје оправдани разлози да одустане од надметања. У случају јавног надметања са резервом постоји мишљење да оглас о надметању не представља чак

¹³ Пресуда Врховног привредног суда, Сл. 654/69, наведена у књизи Босанац, М., Симић, В., Грађевинска регулатива 78, Загреб, 1980, стр. 679.

¹⁴ Јанковец, др И., Преговори за закључење уговора, Привредно правни приручник, бр. 9/86, стр. 7.

¹⁵ Prieux, H., *Traité pratique du droit des travaux publics*, t. 1, Paris, 1959, стр. 372; Quancard, M., *L' adjudication des marchés publics*, Paris, 1945, стр. 42.

¹⁶ Prieux, H., нав. дело, стр. 372.

¹⁷ Hainaut, J—P. Joliet, R. — нав. дело, т. 2, стр. 62.

ни обећање да ће се надметање заиста одржати. Према енглеском правосудју, акционар није одговоран за трошкове које су странке поднеле долазећи узалуд на аукцијску продају која није одржана.¹⁸ Ипак, енглеско правосудје не искључује у потпуности одговорност аукционара. Јер, ако из околности произилази да су огласи били преварни, а лица су деловала у поверењу у оглас и тиме претрпела трошкове, могућа је деликтна одговорност аукционара.¹⁹

На случајевима јавног надметања са резервом треба применити правила о одговорности за штету због несавесног вођења преговора. Одустајањем од надметања без оправданог разлога²⁰ организатор надметања је изневерио поверење учесника надметања, па ће најповољније понудиоцу одговарати за штету. Околност да је објавио да је надметање са резервом не даје организатору надметања право да се понаша несавесно. Неки теоретичари извлаче сличан закључак позивајући се на теорију ризика. Истиче се да организатор приступа надметању зато што од таквог начина закључења уговора очекује већу корист. Правично је да он сноси и већи ризик, који се састоји у обавези да надокнади штету учеснику надметања који је учинио трошкове оправдано верујући у озбиљност намере организатора да закључи уговор.²¹

Учесник надметања који захтева накнаду штете дужан је да доказује да је организатор надметања неоправдано одустао или прекинуо јавно надметање.

Због потребе поверења између учесника у привредном животу јавно надметање са резервом треба да постоји али само као изузетак у односу на јавно надметање без резерве. Резерви би требало дати ограничено дејство. Тако, може се прихватити резерва ако организатор огласи продају ствари, али, у међувремену, дужник накнадно испуни дуг услед чега организатор одустаје од продаје. У таквом случају било би друштвено нецелисходно да се изврши продаја.

¹⁸ Драшкић, др М., нав. дело, стр. 36.

¹⁹ Ибид.

²⁰ Правило је да страна која одустане од намере да закључи уговор без основног разлога одговара другој страни за штету (чл. 30. Закона о облигационим односима). О томе који ће се разлог сматрати неоснованим постоје различита схватања. По једном, који је разлог основан односно неоснован, фактичко је питање које ће суд ценити од случаја до случаја (нпр. да ли је то самовољно напуштање преговора које није мотивисано никаквим озбиљним разлозима, односно није ничим објашњено, или је у питању разлог који објективно спречава закључење уговора). По другом схватању као неоснован сматра се сваки прекид преговора који није изазван економским разлозима. Као оправдани економски разлози наводе се: опасност од губитка који би настао склапањем посла ако је у међувремену наступила битна промена цене, погоршање властитих прилика тако да постоји опасност да се преузете обавезе не би могле извршити, појављивање повољније могућности за закључење уговора. О овоме видети: Коментар Закона о облигационим односима, Горњи Милановац и Крагујевац, стр. 196; Барбић, др Ј., нав. чланак, стр. 21.

²¹ Драшкић, др М., нав. дело, стр. 39.

Могуће је и јавно надметање са ограниченом резервом (организатор јавног надметања одреди почетну цену испод које ствар неће продати). Ако се на надметању не постигне почетна цена, организатор неће одговарати за штету коју надметачи претрпе због учествовања на надметању на коме ни једна понуда није прихваћена.

4. Одговорност најповољнијег понудиоца

Понудилац чију је понуду организатор јавног надметања прихватио биће дужан да организатору накнади штету коју је организатор претрпео услед тога што није закључио уговор. Примера ради, код писменог надметања, сваки учесник надметања је везан својом понудом у року који је одређен огласом о надметању. Ако организатор у том року прихвати неку од понуда, а понудилац одбије да закључи уговор, такво понашање понудиоца повлачи његову одговорност за штету коју је проузроковао организатору.

У пракси се организатор обезбеђује од оваквог понашања учесника надметања захтевом да надметачи положе кауцију која организатору служи као гаранција да ће надметач, чија је понуда најповољнија, поступити у складу са преузетом обавезом.

Уколико би износ штете коју је организатор претрпео био већи од износа кауције, организатору треба признати право да захтева разлику до потпуне накнаде штете. Наиме, нема разлога да положај организатора буде неповољнији када је кауција предвиђена у односу на случај када организатор није захтевао полагање кауције.

5. Искључење одговорности организатора и учесника јавног надметања

До искључења одговорности може доћи, под одређеним условима, када се објави јавно надметање са резервом, о чему је већ било речи. Поред тога, о искључењу одговорности може се говорити у случају претходне (правне) немогућности испуњења обавезе.²²

Немогућност испуњења могу условити различите околности. Уобичајено је да се оне раздељују на фактичке (физичке) и правне. С тога се обично каже да постоје две врсте немогућности: фактичка и правна.²³ Фактичка немогућност посто-

²² Гамс, др А., Увод у грађанско право, Београд, 1974, стр. 222.

²³ Постоји мишљење да је оваква подела погрешна с обзиром да се не ради о различитим врстама немогућности. Узроци немогућности ова два случаја по врстама су различити, док је немогућност као њихва последица јединствена. О овоме видети: Коментар о облигационим односима, Горњи Милановац и Крагујевац, стр. 896.

ји када пропадне ствар која је предмет надметања. Да би се организатор ослободио одговорности потребно је да докаже да није скривио пропаст ствари. Правна немогућност извире из правног поретка одређене државе (на пример, забрана увоза или извоза, изузеће ствари из правног промета). Наведени разлози могу послужити као основ за ослобођење од одговорности за прекид преговора како за организатора надметања, тако и за надметаче. На овај начин долазимо до изузетка у вези са временом у коме су надметачи везани својим понудама. Надметаче обавезују дате понуде све до завршетка надметања, изузев ако одређени разлози не оправдавају њихово раније ослобођење од датих понуда.

О одустајању од надметања друга страна треба на време да буде обавештена. То се мора учинити без одлагања, чим се сазна за разлоге који оправдавају прекид надметања. У супротном, чак и кад постоје оправдани разлози за одустајање постојаће одговорности за штету која је другој страни учињена.²⁴ У овом случају престанак обавезе не изазива гашење укупног облигационог односа што је иначе правило.²⁵

6. Правна ситуација ако посао у вези са којим је било организовано јавно надметање не буде извршен

Ако купац не плати цену, у року одређеном условима јавног надметања, организатор надметања може, ако су испуњени одређени услови, да организује ново надметање. Трошкови надметања и разлика у цени, ако је новим надметањем остварена мања цена, падају на терет купца који није извршио своју обавезу. У Закону о извршеном поступку (чл. 166) и Закону о поморској и унутрашњој пловидби (чл. 935. и 936), садржана су правила којима се ближе прецизира положај купца ако у одређеном року не положи цену па се приступи новој продаји.

Прво, ако се на поновној продаји постигне цена која је нижа од цене постигнуте на претходној продаји, купац који је закаснио са плаћањем цене одговара јемством (кауцијом), положеним делом цене и осталим својим средствима, односно имовином за настану разлику, трошкове поновне продаје и за сваку штету узроковану његовим закашњењем. Дакле, одговорност најповољнијег понудиоца се не ограничава само на износ кауције, већ он одговара и другим својим средствима ако је износ кауције мањи него што износе трошкови нове продаје и проузрокована штета.

Јемство (кауција) најбољег понудиоца служи као залог за све обавезе које настану против њега из поступка продаје (чл. 905. Закона о поморској и унутрашњој пловидби). Сходно на-

²⁴ Барбић, др Ј., нав. чланак, стр. 21.

²⁵ Коментар Закона о облигационим односима, Горњи Милановац и Крагујевац, стр. 896.

веденом, постоји мишљење да организатор има законско заложно право на кауцији из које намирује своја будућа потраживања на основу накнаде штете или накнаде трошкова поступка. Зато је организатор дужан да по намирењу својих потраживања остатак кауције врати купцу.²⁶ Ово мишљење се тешко може прихватити ако се зна да најбољем понудиоцу пропада кауција ако не изврши преузете обавезе, а да се при томе не тражи ни одговорност полагаоца ни штета примаоца.

Друго, купац који је закаснио са плаћањем нема право на своту за коју цена постигнута на поновној продаји прелази цену постигнуту на пређашњој продаји. Разлог томе је што се продаја врши на штету и трошак купца, а не у његову корист. Осим тога, он на ствари нема право својине да би могао да располаже економским ефектима остварене продаје.

Треће, поновна продаја неће се одржати ако купац који је закаснио са плаћањем цене пре протекла рока за жалбу против дозволе поновне продаје докаже да је исплатио заосталу цену с каматом и свотом потребном за накнаду до тада настале штете.

Да би могло да се приступи поновној продаји и захтевати накнада од купца потребно је да буду испуњени следећи услови:

— суд мора решењем да огласи продају неважећом и да одреди нову продају;²⁷

— продаја се обавља према условима који су били утврђени за прву продају;

од првобитних услова продаје може се одступити само уз пристанак суда, а на основу предлога датог од овлашћене особе.

Из наведеног проистиче да за нову продају важе, уз мања одступања, правила о продаји ради покрића — једног од начина за одмеравање накнаде штете у вези са уговором о продаји. Разлика је у томе што организатор није дужан да изјави да раскида уговор да би приступио новој продаји. Сходно томе, он није дужан ни да купцу остави накнадни примерени рок за плаћање цене. Нову продају може да изврши чим истекне рок за плаћање цене одређен у огласу.²⁸ Дакле, у вези са плаћањем излицитиране цене не важе општа правила о праву продавца када купац падне у дужничку доцњу.²⁹

У погледу момента када организатору надметања припада право да захтева накнаду штете зато што купац није платио цену, услед чега је организовано ново надметање, постојала су

²⁶ Трива, др С., Белајец, В., Дика, др М., Судско извршно право, општи део, Загреб, 1984, стр. 176—279.

²⁷ Решење суда је потребно само када се продаја врши на основу одлуке суда. У другим случајевима одлука суда није потребна.

²⁸ У том смислу чл. 166. Закона о извршеном поступку; чл. 16. Одлуке о начину продаје царинске робе; Одлуке о начину продаје моторних возила.

²⁹ Јанковец, др И., Привредно право, Београда, 1989, стр. 308.

различита мишљења. Према једном, организатор може да истакне захтев за накнаду штете чим се диференција у цени покаже, без обзира што и после другог надметања купац није платио цену.³⁰ Према другом, исправном, мишљењу, захтев за накнаду штете може да се постави тек када после друге или треће продаје купац цену плати. Тек у том моменту се може утврдити да ли је и колику штету организатор претрпео. У супротном могло би се догодити да се организатор неоправдано обогати наплаћујући негативне диференције у цени између појединих продаја којих на крају нема јер је ствар на задњој продаји купљена по цени која је знатно већа у односу на цену која је постигнута на првој продаји.³¹

Миодраг МИЋОВИЋ

CONSEQUENCES JURIDIQUES DU DÉSISTEMENT INJUSTIFIÉ DE L'ADJUDICATION PUBLIQUE

— R é s u m é —

Jusqu'au choix du plus offrant et jusqu' à la conclusion de la transaction avec lui, l'adjudication publique représente un *pactum de contrahendo* spécifique. Il résulte de cela l'obligation pour l'organisateur de l'adjudication de passer le contrat ou d'effectuer le trafic d'une autre manière (adjudication publique sans réserve) resp. de procéder consciencieusement et honnêtement (adjudication publique avec réserve). Dans le cas contraire, il sera responsable du dommage causé au plus offrant. La même sanction sera appliquée aussi contre le plus offrant s'il renonce à conclure le traité.

L'organisateur de l'adjudication et le plus offrant seront responsables uniquement au cas où il n'existe pas la raison qui exclut leur responsabilité. La responsabilité peut être exclue, sous les conditions déterminées, si l'on proclame l'adjudication publique avec réserve (l'organisateur par l'annonce de l'adjudication exclut l'obligation de vendre la chose ou de confier l'exécution d'un travail au plus offrant) ou dans le cas d'impossibilité (juridique) préalable d'accomplir l'obligation (perte de la chose qui est l'objet de l'adjudication, exclusion de la chose du trafic juridique, prohibition de l'importation ou de l'exportation).

³⁰ Тадић, М., О одговорности купца за накнаду штете код јавних продаја, Архив за правне и друштвене науке, књига прва, бр. 2, 1906, стр. 143.

³¹ Стојановић, М., Јавна продаја непокретности и обавеза купца на њој који цену не положи, Архив за правне и друштвене науке, књига прва, бр. 5, 1906, стр. 431.

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОДАЈОМ ПРЕДУЗЕЋА ИЛИ ЊЕГОВОГ ДЕЛА

UDK: 347.7

Стручни чланак

1. Уводне напомене

Продајом дела или целог предузећа може се, поред других начина предвиђених законом, извршити трансформација друштвеног у мешовито или приватно предузеће, под условима и на начин утврђен законом. Ако се под трансформацијом подразумева промена форме организовања, при чему правни субјективитет остаје непроменљив,¹ то значи да оваква промена не доводи до престанка постојећег правног субјекта. Али, ако се продајом појединих средстава предузећа врши ликвидација предузећа (чл. 30. Закона о условима и поступку претварања друштвене својине у дуге облике својине,² „Сл. гласник Републике Србије”, бр. 48/91), што доводи до престанка предузећа, у том случају се не ради о трансформацији,³ већ о претварању друштвене својине у друге облике својине.

Да би предузеће могло да се трансформише потребно је да се донесе одлука. О томе одлуку доноси орган управљања предузећа (чл. 7. ст. 2. ЗУПДС).

Поводом трансформације предузећа продајом отвара се низ питања која треба претходно решити да би уопште могло да дође до измене статуса предузећа. Када се ради о продаји предузећа јавном лицитацијом, како то закон прописује, та питања се нарочито тичу: процене вредности предузећа, објављивања огласа, закључења уговора, поступања у случају неуспе-

¹ Merle, Ph., Droit commercial, Paris, 1988, стр. 100.

² У даљем тексту ЗУПДС.

³ Барбић, др Ј., Улагање капитала на корпоративној основи након доношења Закона о промету и располагању друштвеним капиталом, Привреда и право, бр. 1—2/90, стр. 8.

ха лицитације, последица које настају у случају не придржавања правила јавне лицитације.

Израз „јавна лицитација”, усвојен у Закону, није најсрећније одабран. Уместо јавна лицитација боље је рећи јавно надметање јер је то наш израз. Поред тога, лицитација потиче од латинске речи лицитирано што значи јавна продаја надметањем, јавна продаја коју врше органи власти,⁴ односно јавна продаја чега или давања у закуп радова и сл. путем јавног надметања.⁵ С обзиром на наведено значење речи лицитација не-потребно је рећи за лицитацију да је јавна.

Лицитација је уведена у циљу заштите друштвеног капитала⁶ који се продаје. Извесно је да се њоме спречава распродаја капитала до чега би могло доћи ако би се продаја вршила на други начин. Међутим, поједини аутори доводе у сумњу оправданост лицитације. Истиче се да предузеће није обична роба која би се продавала тако да је може купити широк круг лица. Треба настојати да се успостави контакт са особом која би након испитивања стања предузећа донела одлуку да га купи.⁷ Изузетно лицитација би могла да се спроведе када постоји више заинтересованих купаца, односно када је одлука о продаји донета а нема купаца.⁸

2. *Процена вредности предузећа*

Предузеће је дужно да утврди вредност друштвеног капитала и да о томе обавести Агенцију с обзиром да она врши контролу поступка и начина процене вредности друштвеног капитала и о томе издаје потврду ради уписа предузећа у судски регистар (Чл. 3. ст. 1. тач. 1. Закона о републичкој агенцији за процену вредности друштвеног капитала, „Сл. гласник Републике Србије”, бр. 45/91) Ако Агенција утврди да вредност друштвеног капитала није утврђена у складу са законом одредиће рок у коме је предузеће дужно да поступи у складу са законом (чл. 8. ст. 3. ЗУПДС).

О начину одређивања вредности капитала садржане су одредбе у одељку којим се регулише издавање и продаја деоница ради продаје друштвеног капитала. Те одредбе треба применити и на одређивање вредности у случају трансформације продајом. Ипак, да би ситуација у том погледу била јасна у закон треба унети став који би упућивао на њихову примену и када се ради о продаји предузећа.

⁴ Вујаклија, М., Лексикон страних речи и изрази, Београд, 1975, стр. 523.

⁵ Речник српскохрватског књижевног језика, Нови Сад — Загреб, 1967, стр. 220.

⁶ Васиљевић, др М., Контроверзе Закона о промету и располагању друштвеним капиталом, Право теорија и пракса, бр. 5/90, стр. 15.

⁷ Барбић, др Ј., нав. чланак, стр. 27.

⁸ Исто, стр. 27.

Вредност друштвеног капитала одређује се на основу књиговодствене вредности друштвеног капитала према билансу стања на дан доношења одлуке (чл. 13. ст. 1) о продаји предузећа. Изузетно вредност пословних зграда и других непокретности утврђује се проценом (чл. 13. ст. 3).

Утврђивање вредности друштвеног капитала има за циљ заштиту друштвених интереса од могуће распродаје капитала. Законом треба прецизирати какав је значај овако утврђене вредности друштвеног капитала. Да ли то значи да је тиме аутоматски одређена почетна цена испод које се предузеће не може продати? Или да се од тако утврђене вредности полази при фиксирању почетне цене, која може да буде већа или мања од наведене вредности. Закон наводи да услове продаје одређује Фонд за развој (чл. 28. ст. 4. ЗУПДС), али не одређује, што је потребно, каква су при томе овлашћења Фонда.

3. Објава огласа

Објављивањем огласа започиње поступак лицитације. Од његове садржине, од тога како ће се и где објавити у доброј мери зависи крајњи исход лицитације. Поред тога, ваљан оглас елиминира могуће спорове до којих може доћи у случају његовог манљивог састављања.

Оглас треба да садржи следеће податке:

1. Означење ко организује лицитацију — фирма и седиште организатора.

2. Предмет лицитације.

3. Услови лицитације — почетна цена, висина и начин полагања кауције, услови плаћања куповне цене. Ако организатор жели да резервише за себе право да не прихвати понуду најопвољнијег понудиоца, у огласу се наводи да се продаја врши са резервом.

4. Место, дан и час лицитације.

5. Време, место и начин упознавања са предметом продаје, односно документацијом на основу чега ће заинтересована лица донети одлуку о учешћу у лицитацији са одговарајућом понудом.

6. Рок за достављање понуда.

7. Рок до када ће учесници бити обавештени о резултатима лицитације.

С обзиром да продаја предузећа лицитацијом доводи до модификације његовог статуса, као и на значај продаје са становишта друштвених интереса, оглас би требало објавити у службеним новинама, а поред тога и у дневној штампи. На тај начин предузеће је иначе дужно да поступи када се објављује одлука о издавању деоница и о организовању предузећа као друштва (чл. 7. ст. 4. ЗУПДС).

Објављивањем огласа организатор упућује заинтересованим лицима позив да доставе понуду. Позив даје право пону

диоцу да прецизира оно што није садржано или одређено у позиву односно огласу.⁹ Упућивањем позива за организатора настаје обавеза да се понаша на одређени начин. Код лицитације без резерве организатор је дужан да закључи уговор са најповољнијим понудиоцем, јер ће иначе одговарати за штету.¹⁰ Када се ради о лицитацији са резервом таква обавеза не постоји, али то не значи да објављивање огласа у овом случају не ствара никакве обавезе за организатора. Он је дужан да се понаша савесно и поштено. Зато, ако не спроведе лицитацију, или од ње одустане без основаног разлога, организатор ће одговарати за штету чак и кад је у питању лицитација са резервом.

У огласу морају бити наведени сви потребни и истинити подаци да би заинтересовано лице поднело одговарајућу понуду. Свако пропуштање у том смислу може повући одговорност организатора лицитације.

4. Закључење уговора лицитацијом

Уговор о продаји предузећа или његовог дела¹¹ закључује се са лицем које је поднело најповољнију понуду. Поводом одређивања најповољнијег понудиоца изражен је став да то не мора бити увек онај ко нуди највећу цену. Истиче се да је циљ лицитације да се организатору омогући да закључи уговор са најповољнијим понудиоцем, посматрано са становишта организаторових интереса. Зато нема разлога зашто се организатору лицитације не би дозволило да те своје интересе изрази кроз услове лицитације, које је јавно објавио, и зашто онда ти интереси не би били меродавни приликом оцене чија је понуда за организатора лицитације најповољнија.¹² Тако, на пример, могло би се утврдити да ће висина понуђене цене, начин плаћања, динамика плаћања, гаранција да ће цена бити уредно плаћена учествовати са одређеним процентом у оцени најповољније понуде. Тиме се одређује пондер сваког елемента. Препоручује се да продавац у условима резервише право за себе да у одређеном распону слободно одлучује о томе ко је најповољнији понудилац с тим да по прописаним критеријумима дође до оног најужег избора понудилаца између којих ће одлучити с ким ће да склопи уговор.¹³ У судској пракси, слично наведеном, заузет је став да је онај ко расписује конкурс овлашћен

⁹ Aubert, J—L., *Notions et roles de l' offre et de l' acceptation dans la formation du contrat*, Paris, 1970, стр. 20.

¹⁰ Јанковец, др И., *Закључење уговора јавним надметањем*, Привредно правни приручник, бр. 11/86, стр. 23.

¹¹ Продајом дела предузећа сматра се продаја погона, пословних јединица, профитних центара, као и средстава веће вредности која чине техничко-технолошку целину — чл. 31. ЗУПДС.

¹² Јанковец, др И., нав. чланак, стр. 25.

¹³ Барбић, др Ј., нав. чланак, стр. 26.

да сам и по свом нахођењу цени која је понуда за њега стварно најповољнија.¹⁴

Тешко је прихватити став да организатор има пуну слободу у одлучивању ко је најповољнији понудилац јер би то могло довести до повреде друштвених интереса, а поставило би се и питање оправданости лицитације. Што се тиче пондерисања појединих елемената може се видети да прост збир процената не мора дати најповољнијег понудиоца због чега се долази на терен слободног одлучивања, а што није најприхватљивије. Чини се да би цена требала да буде одлучујући, ако не и једини фактор при одлучивању. На тај начин губи се простор за субјективну и дискрециону процену ко је најбољи понудилац.¹⁵ Поред тога, објективизирањем мерила за избор најбољег понудиоца избегавају се у великој мери могући спорови који могу да наступе управо као последице дискреционе процене која је понуда најповољнија.

Уговор о продаји предузећа закључују Фонд за развој и купац, а уговор о продаји дела предузећа закључује и предузеће (чл. 28. ст. 5. ЗУПДС). Да ли то значи да се Фонд искључиво појављује као продавац предузећа? То није могуће јер одлуку о продаји и организовању лицитације доноси орган управљања предузећа. Из тога јасно проистиче да предузеће има улогу продавца. Треба прописати да уговор о продаји предузећа закључује са купцем као продавац предузеће заједно са Фондом. Улога Фонда код закључења уговора се очитује у следећем: купац по извршеној продаји постаје власник предузећа, што отвара питање коме да се обрати за остварење својих права која проистичу из уговора (на пример, због одговорности за материјалне и правне недостатке предмета продаје). С обзиром да Фонду припадају новчана средства остварена продајом он треба да се појави на страни продавца и да предузме права и обавезе које он има из склопљеног уговора.¹⁶ На тај начин купац може да остварује права из уговора према Фонду. Када Фонд не би преузео обавезе из уговора, купац према њему не би могао да остварује никаква права осим приговором против захтева који би Фонд поставио, као лице у чију је корист уговор закључен (чл. 151. Закона о облигационим односима). Сходно томе могло би се предвидети да Фонд учествује у састављању услова за лицитацију, у избору најповољнијег понудиоца, али и да одговара према учесницима лицитације.

Новчана средства остварена продајом предузећа или његовог дела купац уплаћује на рачун фондова (Фонду за развој 60 одсто, пензијском фонду 30 одсто и Фонду за запошљавање 10 одсто), односно холдинг предузећу, у року од 30 дана. Сред-

¹⁴ Кашанин, др Р., Вељковић, Д., Судска пракса привредних судова у споровима организација удруженог рада, Београд, 1975, стр. 98.

¹⁵ Hainaut, J—P., Joliet, R., Les contrats de travaux et de fournitures de l'administration dans le marché commun, t. 1, Bruxelles, 1962, стр. 58.

¹⁶ Васиљевић, др М., нав. чланак, стр. 16.

ства остварена продајом дела предузећа који се организује као ново правно лице уносе се у пословни фонд предузећа (чл. 29. ЗУПДС).

5. Продаја предузећа у случају неуспеха лицитације

Ако лицитација не успе, продаја предузећа или његовог дела врши се прикупљањем понуда (чл. 28. ст. 3. ЗУПДС). Ова одредба привлачи пажњу из два основна разлога. Прво, треба утврдити шта карактерише прикупљање понуда и када се уобичајено примењује овај начин закључења уговора. Друго, каква су решења присутна у другим прописима који предвиђају како ће се поступити ако лицитација не успе.

Закључење уговора прикупљањем понуда је у великој мери слично са закључењем уговора лицитацијом. Основна Разлика је у томе што на лицитацији могу да учествују сва заинтересована лица, а код прикупљања понуда учествују само она лица која је организатор поступка позвао да поднесу понуду. Због сличности између прикупљања понуда и лицитације обично законодавац прописује да уговор који се закључује лицитацијом може да се закључи и на основу прикупљања понуда. При том, у неким случајевима организатору се оставља могућност слободног избора да ли ће уговор закључити лицитацијом или прикупљањем понуда (на пример, код увоза робе, уступања изградње инвестиционог објекта страном извођачу). У неким другим случајевима организатор закључује уговор лицитацијом, а прикупљањем понуда само изузетно. Тако, уступање градње објекта врши се прикупљањем понуда само када се уступају специфични радови за чије је извођење подобан мали број извођача (чл. 58. ст. 2. Закона о изградњи објеката, „Сл. лист СРС”, бр. 10/84, 37/88, 41/88).

Ако прва лицитација не успе (зато што продаја није могла да се изврши по цени коју је одредио организатор или због недовољног броја надметача) правило је да се организује нова лицитација. Она се врши под истим условима као и прва лицитација, ако није нешто друго прописано. На пример, може се дозволити да почетна цена на новој лицитацији буде нижа од оне која је била одређена за прву лицитацију.

На основу изложеног намеће се закључак да одредба ЗУПДС-а о продаји прикупљањем понуда, ако лицитација не успе, представља изузетак у односу на друге прописе, а без правог разлога. Очито је да овај закон прописује обавезну лицитацију за продају предузећа. Ако је то тако, онда и за другу продају треба предвидети да се врши лицитацијом. У случају да друга лицитација не успе онда би се могла извршити продаја непосредном погодбом. Иначе, прикупљање понуда, с обзиром да у суштини представља ограничено надметање, не даје веће изгледе да ће продаја бити реализована. Зато би било боље да је предвиђена нова лицитација уз нижу почетну цену.

6. Последице повреде правила лицитације

Када се поступак лицитације спроведе на одговарајући начин, када се организатор и учесници лицитације понашају у складу са условима наведеним у огласу, лицитација се завршава избором најповољнијег понудиоца са којим се закључује уговор. Међутим, у пракси не мора бити увек тако. Могу настати спорови поводом којих се поставља питање одговорности ако:

а) организатор закључи уговор са лицем које није најповољнији понудилац,

б) организатор одустане од закључења уговора,

в) најповољнији понудилац не закључи уговор,

г) предмет продаје има правне и материјалне недостатке.

а) Према постојећој пракси, најповољнији понудилац има право да тражи накнаду штете од организатора лицитације ако је поступајући супротно условима наведеним у огласу закључио уговор са лицем чија понуда није била најповољнија. У случају да новчана средства остварена продајом предузећа или његовог дела припадају Фонду онда ће он одговорати за накнаду штете.

У погледу обима накнаде штете изражен је став да најповољнији понудилац има право на накнаду обичне штете (трошкови поводом учешћа у лицитацији), а не и измакле користи. Међу странкама нема уговора који би се могао извршити па не постоји ни повреда уговорних обавеза која би оправдала накнађивање позитивног уговорног интереса.¹⁷

б) Када организатор одустане од закључења уговора одговара најповољнијем понудиоцу за штету и то: без обзира на разлоге одустајања када се ради о лицитацији без резерве; код лицитације са резервом ако без оправданог разлога одустане од закључења уговора.

в) Ако најповољнији понудилац не закључи уговор биће дужан да организатору накнади штету. У пракси се организатор обезбеђује од оваквог понашања учесника лицитације захтевом да учесници положи кауцију која служи као гаранција да ће лице чија је понуда најповољнија поступити у складу са преузетом обавезом.

Уколико би износ штете коју организатор претрпи био већи од износа кауције, организатор би могао да захтева разлику до потпуне накнаде штете. Нема разлога да положај организатора буде неповољнији када је кауција предвиђена у односу на случај када организатор није захтевао полагање кауције.

г) Организатор одговара за правне недостатке предмета продаје и биће дужан да купцу накнади штету коју му је евикцијом проузроковао. О одговорности за правне недостатке

¹⁷ Барбић, др Ј., Одговорност за вођење преговора ради склапања уговора, Привреда и право, бр. 1/82, стр. 22.

може бити речи само када се ради о непокретностима, јер у случају продаје покретних ствари купац који је савестан постаје сопственик ствари без обзира што продавац није био власник ствари. Иначе, у појединим правима (аустријско, немачко, швајцарско) нема евикције ни када се ради о продаји непокретних ствари. Учесник лицитације мора да буде сигуран да оно што bona fide прибави на лицитацији остаје његово па и када је продато добро било туђе.¹⁸

Када се ради о материјалним недостацима ствари купац који је благовремено и уредно обавестио организатора о недостатку ствари могао би да сходно чл. 488. Закона о облигационим односима захтева снижење цене или да се раскине уговор, с тим што би имао и право на накнаду штете. Захтев да се недостатак уклони или да се преда друга ствар без недостатка, а што предвиђа чл. 488. Закона о облигационим односима не би било објективно могуће истаћи због природе предмета продаје.

Одговорност организатора за материјалне недостатке може се искључити ако се објави да се продаја врши без гаранција. Ипак, организатор се не може позивати на клаузулу о својој неодговорности, ако купац утврди да је организатор знао за недостатке у време када је објавио услове продаје.

7. Упис продаје предузећа у судски регистар

У нацрту ЗУПДС-а било је предвиђено да Фонд извештава регистарски суд ради брисања предузећа из судског регистра и доставља примерак уговора о продаји средстава (чл. 35). Таква одредба се више не налази у ЗУПДС-у и на упис продаје у судски регистар треба применити чл. 31. Уредбе о упису у судски регистар предузећа и других правних лица која обављају привредну делатност („Сл. лист СФРЈ“, бр. 74/90).

Ако предузеће у друштвеној својини донесе одлуку о продаји целине или дела предузећа и организује се као деоничко друштво, односно друштво са ограниченом одговорношћу, у мешовитој, односно приватној својини подноси пријаву за упис у судски регистар за промену статуса (чл. 31. ст. 1).

Уз пријаву прилажу се:

- одлука о продаји целине или дела предузећа;
- одлука о промени статуса;
- одлука о именовању директора, ако се тај орган мења;
- оверен потпис лица овлашћеног за заступање ако се заступник мења.

У року од 60 дана од дана уписа промене статуса у судски регистар регистарском суду треба доставити статут (чл. 31. ст. 2. и 3. Уредбе).

Миодраг МИЋОВИЋ

¹⁸ Перић, др Ж., О уговору о продаји и куповини, Београд, 1986, стр. 297—304.

TRANSFORMATION PAR LA VENTE DE L'ENTREPRISE OU D'UNE PARTIE DE CELLE-CI

— R é s u m é —

Par la vente de l'entreprise ou d'une partie de celle-ci, sous les conditions et de la manière établies par la loi sur les conditions et la procédure de transformation de la propriété sociale en autres formes de propriété, peut être effectuée la transformation de l'entreprise sociale en entreprise mixte ou privée.

La loi prescrit qu'on fait cela par la vente aux enchères publique et si la vente ne réussit pas, alors en rassemblant les offres. Il serait mieux et plus adéquat aux autres prescriptions qui prévoient la conclusion du contrat par la vente aux enchères s'il était déterminé de répéter la vente aux enchères après l'insuccès de la première et si celle-ci reste aussi sans résultat de procéder à la vente par la négociation directe.

Sur toute une série de questions qui se posent en rapport avec la conclusion, la loi ne renferme aucune disposition. A quelques unes de ces questions peuvent être appliquées les règles générales du droit contractuel (par ex. aux questions se rapportant à la violation des règles de la vente aux enchères), mais certaines devraient être réglées par la loi. En rapport avec cela il faudrait préciser que l'évaluation de l'entreprise est faite de la façon comme on le fait au cas de l'émission et de la vente des actions en vue de la vente du capital social. Il faut déterminer dans la loi qui sera considéré le meilleur soumissionnaire. Est-ce que cela sera la personne qui offre le plus haut prix ou bien prendra-t-on en considération aussi les autres éléments? A ce qu'il semble, le prix devrait être le facteur décisif lors du choix du meilleur soumissionnaire, car c'est de cette façon qu'on perd l'espace pour une évaluation subjective lors de la prise de décision.

НОВИ РАСПОРЕД ЗНАЊА, КАПИТАЛА И РАДА НА СВЕТСКОМ ФИНАНСИЈСКОМ ТРЖИШТУ*

UDK: 347.73

Прегледни чланак

Према подацима Scientific Consulting-а из прошле, 1989. године, на „светској пијаци“ научних и технолошких информација на неприкосновеном првом месту налазиле су се САД са 57,7% од свих светских новости. На другом месту налази се Јапан са 14,2%, на трећем Француска са 9,0%, на доста високом четвртом СР Немачка са половином јапанског учешћа (6,7%), Швајцарска (2,8%) и Велика Британија (2,1%) заузимају следећа места, док ову листу значајних иноватора завршава Италија са округло једним процентом учешћа у светској »High-Tech« расподели. „Остала Европа“, укључујући и Совјетски Савез, дала је светској науци и технологији свега 5,5% информација које су биле одлучујуће у смислу да су се могле корисно употребити. Свакако, није потребно посебно наглашавати да се у групи земаља у којој је СССР налази и Југославија, која, у последње време, и поред својих политичких и економских потешкоћа, наглашава спремност и заинтересованост за укључење у одређене токове интеграционих процеса у Европи.

Conditio sine qua non тзв. „Уједињене Европе“, али и савременог међународног глобалног тржишта, јесте примена информатике и технологије високог степена развоја. Другим речима, на глобалној „светској пијаци“ знање је постало круцијални елеменат у процесу стварања профита, потиснувши у други план два следећа сегмента сваког бруто или нето националног производа: рад и капитал. Тако се, за свега двадесетак година, светска финансијска ситуација из основа изменила.

* Текст који следи настао је за време ауторовог боравка у СР Немачкој, омогућеног од стране »Aleksander von Humbolt« фондације.

Оног тренутка када су и у науци државе подељене на капиталистичке, социјалистичке, на неразвијене и оне у развоју, појавила се потреба за објашњавањем структуре капиталистичког, социјалистичког и „мешовитог“ система привређивања. Са јачањем самодржавља у социјалистичким земљама, капиталистички системи бивају (али само пропагандно) све слабији, док за капиталистичке државе социјализам постаје интересантан једино ради компарације у своју корист. Седамдесетих година овога века, међутим, лојални режимски аутори у социјалистичком лагеру упозоравају државни врх да се нешто догађа са функционисањем марксизма, јер из непознатих разлога капитализам „из сваке кризе излази ојачан, без показаних трендова ка распаду система“.

У том, за финансијску теорију и праксу, недалеком периоду, на привредне системе сва три типа (тржишног, планског и мешовитог) посебан утицај почињу да врше информације тзв. »High Tech«-а, које у светску науку уводе амерички и јапански научници. Насупрот њима, из жеље политичког врха да се не заостане, релативно брзо се са својим иновацијама појављују и совјетски научници. Седамдесете године тако постају „златно доба привредне шпијунаже“, улога знања у процесу цивилизацијског прогреса потенцирана је на начин који не дозвољава да се та улога пренебрегне.

У социјалистичким земљама тих година, у просеку, учешће знања, капитала и рада у структури бруто националног производа било је следеће: рад 50%, капитал 40%, знање 10%; па као логична последица произилази да су „социјалистичке“ инвестиције у развоју радно-интензивног типа (са политекономског аспекта). „Капиталистичке“ инвестиције тога доба биле су, пак, капитал-интензивне, што значи одговарајуће следећој подели: капитал 50%, рад 30 и знање 20%. Прогнозе аутора различитих школа мишљења за осамдесете године биле су у великој мери сагласне: у социјалистичким системима повећаваће се учешће рада на рачун капитала, у капиталистичким- учешће знања на рачун рада. Оне су се заснивале највише од свих показатеља, на константном паду индустријске производње у социјалистичким земљама, као и константном порасту учешћа терцијарних делатности у привредама капиталистичких земаља. Прогнозе су се показале тачним, с тим што је од њих драстично одступио Јапан, праћен тзв. „малим змајевима“ са азијског тржишта (Хонконг, Сингапур, Јужна Кореја, Тајван), јер је у њиховим привредама учешће знања показивало пораст не само на уштрб рада него и капитала, у чему је већ виђен тренд деведесетих за системе тржишних економија.

Искуства социјализма у привредном развоју почела су да бивају непријатна. Теоријски наговештене предности колективизма практично нису искоришћене, тако да је и сама идеја доведена у питање. Знатни ресурси нису могли бити експлоатисани само уз помоћ рада, недостајали су знање и капитал. У многим индустријским гранама дошло је до стихијног сиро-

машења управо због рабаћења радног кадра и неисплативости радно-интензивних инвестиција. У погледу егзистенцијалног минимума, вољна незапосленост „на Западу“ показала се као много рационалнији избор од „пуне запослености на Истоку“. Настао је парадокс: модел проф. Ј. М. Кејнес-а, толико дискутован у грађанској теорији, на мах је, задовољењем дневнополитичких потреба, постао стваран у централно-планској пракси. Но, за кратко, јер је иста дневна политика изненађујуће брзо успела да уклони свог бастарда (реал-соцејализам) са јавне сцене и умногоме са светског тржишта.

Деведесете године, дакле, светско тржиште дочекује са јединим прагматично признатим начином привређивања: тржишним, јер се више не могу чути чак ни стидљиве препоруке да се у обзир узму и понеки аспекти планског привређивања. У просеку посматрано, осамдесетих година се распоред три поменутог елемента ВНР у социјалистичким системима променио: рад је повећао учешће на 70%, капитал кога у домаћим изворима хронично нема а са стране је врло скуп — преполовио је своје учешће на 20%, знање је остало и даље на 10%, јер у њега није улагано, да би се, колико-толико, интензивирао рад. Са друге стране, капиталистички ВНР у својој структури повећао је учешће знања на 50%, учешће капитала смањио на 30 а учешће рада свео на 20%. Сва разлика је, дакле, у томе, што је на капиталистичким тржиштима било довољно слободног капитала за инвестиције у исплативо знање. Тако је круг затворен: богати су се богатали, сиромашни постајали још сиромашнији.

У савременом окружењу стручна информација постала је одлучујући „фактор производње“, незаменљива „сировина“ производног процеса. Њен значај је у томе што њен квалитет може унапредити или уназадити производњу готово без обзира на то какав је квалитет „оруђа за рад“, „производних снага“ и сировина. Сигурна и ефикасна информација данас је компаративна предност не само у још увек различитим системима привређивања, већ и у оквиру истих система.

Технолошка револуција, започета изградњом „силиконске долине“ у Калифорнији пре двадесет и више година захватила је у мањем или већем обиму готово све државе света. Чак и у онима које се традиционално сматрају најсиромашнијим, сазрела је ако не друштвена а оно делом, бар, управљачка свест о потреби модернизације (читај: компјутеризације и аутоматизације) водећих производних процеса, наравно уколико то дозвољава природа односног процеса производње. Те земље посебно, али и оне које се одређују као земље у развоју, подложне су једном новом концепту колонизације: увоз или лиценца производња информационих система појачаће већ врло очигледну поделу на богати Север и сиромашни Југ глобуса.

Богати су се већ и издвојили у ексклузиван, могло би се рећи, клуб лифераната високе технологије. »High-Tech«-ом данас се у свету сматрају следеће области високоразвијене и ин-

дустријске производње: микроелектроника, компјутери, ваздушни и свемирски саобраћај, инструменти за експерименте и прецизна механика, биологија и медицина, органска хемија, роботика и телекомуникације. Клуб је малобројан, три стална члана (САД, Јапан, Немачка) тек у по некој од набројаних области имају конкуренцију из других земаља света. Према најновијим подацима, учешће тих држава у појединим гранама »High Tech«-а процентуално је распоређено на следећи начин.¹

За област микроелектронике индустријску робу високог степена технологије извозе (од укупног светског извоза): Јапан 22,7%, САД 13,6% и Сингапур 7,7%; у компјутерској производњи: САД 24,6%, Јапан 17,4% и СР Немачкој 8,5%; ваздушни и свемирски саобраћај: САД 45,2%, Велика Британија 16,2% и СР Немачка 9,5%; огледни и инструменти прецизне механике: САД 21,8%, СР Немачка 20,5% и Јапан 11,3%; медицина и биологија: СР Немачка 16,6%, Швајцарска 13,4% и Велика Британија 11,2%; органска хемија: СР Немачка 18,5%, САД 11,7% и Француска 10,4%; у области роботике и аутоматизоване производње: СР Немачка 22,3%, Јапан 20,9% и САД 11,7%; и у телекомуникацијама: Јапан 29,5%, СР Немачка 11,2% и САД 8,3%. У просеку узетом за све гране, на пример, СР Немачка контролише 15,3% производа високе технологије, Јапан 20,3% и САД 19,5%, дакле укупно знатно више од половине онога што се сматра врхунским производима, што упућује на закључак да светском тржишту информација прети опасност од монопола на линији САД — Јапан — СР Немачка.

Немилосрдни услови међународне тржишне утакмице врло ефикасно су пресудили расправама о молраној оправданости лиценцих послова, и то у том смислу да се, рецимо, у савременој немачкој теорији готово и не могу наћи писани трагови те садржине. Једноставно, знање се сматра предношћу, оно је скупо, не поклања се већ се продаје, па је логика поново неумољива: онај који не зна, а има из чега да производи, мора или да продаје сировину или да купи лиценцу. Оне земље које су, мада релативно ретке, уз куповину лиценци инвестирале и у тзв. „освајање лиценце производње“ могу рачунати на извесне повластице у будућем пословању са члановима ексклузивног клуба којег смо напред апострофирали. Дакле, на модерном светском тржишту алтруизам апсолутно не постоји (ако постоји акцептира се као нонсенс), оно је преплављено потпуним прагматизмом. Зато нама и изгледа да је Магх-ова идеја о асоцијацији асоцијаната данас више но икад удаљена чак и од наговештаја свога остварења.

Самим тим постала је излишна примена марксистичких метода у процесу размене информација (тзв. „пешачка метода“ или предаја информација „из најближе руке“). Некадашњи

¹ Извор: Globus, Nr. 8474, Natech, 3/1990, Rendsburg, W. Germany. Подаци важе за 1989. годину, што значи да је СР Немачка увећала по-
стотак свог учешћа у овој расподели.

централно-плански системи, или бар системи који покушавају да не буду више „командни“, били су устројени, и у свом информатичком делу, по принципу строге субординације, тако да промене нису били могуће све док се не добије наређење „одозго“. Није потребно доказивати да се на тај начин губило у квалитету и у времену, дакле у новцу. Произведена роба или услуга на тржишту стога није била курентна, у промету није остваривана зарада, а пошто су предузећа морала да измире прво обавезе према јавној каси она су то и чинила, пунећи буџет који је тај исти новац трансферирао даље или у сличне непродуктивне инвестиције или кроз субвенције сличним предузећима (сличним по непродуктивном пословању). Тако је инфлуенца унутрашње привреде захватила „социјалистичку“ робу и на међународном тржишту, те је она зато јефтина и као таква могла се продавати на „западу“ једино уз дампинг-цене или „Трећем свету“ који никада није био (нити ће бити) довољно богат да купује јефтине ствари. Изостанак реакције на прва закашњења у преносу и коришћењу нових информација индустрија је дефинитивно кашњење система у целини са исто тако дефинитивном последицом раубовања до руинирања привредног система у зависности од степена закашњења (готово школски примери Румуније и Пољске).

Привреде (срећом не све) у таквом стању, разуме се, нису у могућности да производе и продају фабрикате високе технолошке вредности, већ је основа њихових експортних послова — извоз сировина. Давно су још Рикардо и Смит указали на чињеницу да су такви послови, са политекономског становишта, најсигурнији пут ка потпуном осиромашењу, чему се нема шта додати ни са финансијског аспекта. На крају крајева, еклатантни примери Румуније (која је иностране кредите исплатила исцрпљивањем својих енергетских потенцијала), Пољске (која је своју тешку индустрију форсирала лиценцом изградњом заосталих мастодонтских постројења која више упропашћују сировину него што је моделирају), Куба (оријентација на извоз шећера, кафе и меласе — несигурна због атмосферских прилика), Вијетнам (улагање искључиво у ратну индустрију) итд., могу се сматрати доказима, а не изузецима који потврђују правило. За разлику од његових трабаната, СССР је извукао потребне поуке из познате „свемирске трке“ са САД шездесетих и почетком седамдесетих година. Прескупа утакмица коштала је совјетску индустрију не само напора које финансијски није могла поднети, већ и изостанка инвестиција у сектор животног стандарда. Када су у „трку“ ушле и земље ЕЕЗ, СССР се, увиђајући да у свемиру идеологија не доноси предност већ технологија, доста чистог образа — повукао.

Са друге стране, сектор јавних, државних, финансија земаља грађанске економије појачавао је свој потенцијал, док је потенцијал истог сектора централно-планских система слабио. Последица таквих трендова јесте стварање „двотрећинских друштава“ постиндустријске (»High-Tech«, високотехнолошке)

епохе у капиталистичким земљама и продубљавање „равнотеже беде“ у социјалистичким земљама (приметан недостатак хране у СССР-у, Куби, Румунији, Бугарској, донедавно у Пољској). Појам „двотрећинског друштва“, да подсетимо, недавно је уведен у теорију од стране француских урбаних социолога, а темељи се на истраживањима у пет најразвијенијих земаља ЕЕЗ. Резултати тог истраживања показали су да садашња решења друштвених односа у тим високоразвијеним државама воде ка сталном богаћењу две трећине и сразмерном сиромашењу једне трећине становништва. Ове податке, на пример, већ користи дневна политика за своје циљеве у СР Немачкој (пред изборе за савезни парламент који следе у децембру 1990. године, водеће странке, SPD и CDU користе ове податке свака према својим потребама). У социјалистичким државама, или бар онима које се још увек тако могу називати, може се, можда, говорити још само о члановима познате „номенклатуре“ који се богате, док код „огромне већине“ која сиромаша већ расту социјалне тензије, а из историје нам многи примери говоре да су управо такви притисци изазвали промене носилаца власти. У државама мешовитог система, у које убрајамо и Југославију, појављује се, као и при првобитној акумулацији капитала, једна сасвим посебна класа, боље речено слој економских и културних скоројевића, који свакако нису друштвени аутсајдери и који имају довољно снаге да се боре за друштвени утицај и будућу деобу власти. У сваком случају, на овој другој социјалистичкој и ех-социјалистичкој, страни дошло је до поремећаја економске равнотеже са друштвеним реперкусијама које се не дају егзактно ни описивати ни предвиђати.

Осим у Јапану, СР Немачкој и донекле САД, ситуација је таква да се могу назрети индикатори кризе сличне оној из 1929. године. Довољним унутрашњим капиталом располажу једино Јапан и СР Немачка (уједначени пораст буџетског суфицита у последњих десетак година, који наводи на размишљање о напуштању модела дефицитарног финансирања), тако да се и тзв. „локомитива развоја“, САД, услед доста тешког буџетског дефицита и високог јавног дуга налази у кризи (мада, како изгледа, пролазној). Савремени свет обликован је, у овом моменту, као апсурдан парадокс: четрдесетпет година после највећег разарања које је цивилизација запамтила, управо две поражене и у сваком погледу под контролу стављене некадашње велике силе — данас су то, са допуштењем и благонаклоношћу победника, поново постале. Да ли је у свему томе било довољно опреза остаје да се види у блиској будућности. Јер, од понашања Јапана и СР Немачке зависи много тога у разним сегментима светског тржишта. Свакако, не би требало занемарити ни претежну одговорност управо САД за новонасталу ситуацију.

У оваквом окружењу и односима између богатих и сиромашних информације, уопште узевши, имају веома важну улогу. Онај ко их има у право време (под условом да су корис-

не) — увек ће остваривати одлучујући утицај у оној области живота на коју се информације односе. С тога су богати са капитал-интензивног инвестирања прешли већим делом на научно-истраживачко инвестирање, за разлику од сиромашних где радно-интензивне инвестиције и даље преовлађују. Илустрације ради, недавно је индијска влада скоро сасвим отворено признала да је приморана да помаже отварање фабрика са готово амортизованом машинском опремом, како би отворила што више радних места. Дакле, и у Трећем свету почиње да се ствара свест о томе да аутоматизација производње, уколико није снабдевена пратећом високом технологијом и обученим кадровима, може да сасвим директно утиче на стварање неповољних социјалних консеквенци.

Истраживања, без обзира на научну област, која су се ослањала искључиво на људски фактор и традиционални инструментаријум нису више применљива, и изгубила су на савремености. Мада потенцијално најквалитетнији, „људски материјал“ је истовремено и најподложнији из техничких наука познатом „замору материјала“, тако да се он данас, у савременим информационим системима користи као врхунски супервизор, као својеврстан контролно-коректурни субјект. То је један од круцијалних разлога зашто се у последњих две-три године више и не говори о „бегу мозга“ са сиромашног Југа на богати Север, јер је, такође, очигледно да сиромашне земље не могу понудити адекватну материјалну стимулацију стручњацима који се издвајају по квалитету. Инаугурисано је, дакле, правило (са ретким изузецима) да се између патриотизма и адекватне новчане накнаде за стечено знање које се може добити у иностранству — бира ово друго.

Колико је у модерној информатици (конкретно примењеном људском знању) важна заштита сопственог научно-истраживачког потенцијала најбоље, можда, говори пример уједињене немачке државе. Према најновијим подацима,² од непуних 80 милиона становника око пет милиона директно је или индиректно укључено у послове високе технологије и информатике, у односу 4:1 између „запада и истока“ државе. Чак 60% пријављених патената сматра се апсолутним иновацијама, било у погледу идеје, било у погледу начина њеног остварења. Истраживања се поверавају истакнутим појединцима у врло ретким случајевима, а иначе је то ствар искусних тимова чија је то стална а не *ad hoc* делатност. Већ око 40% укупног научно-истраживачког кадра поред свог редовног посла на универзитетима ангажовано је стално у неком од тих тимова, са тенденцијом повећања тог броја чим се изврши технолошко прилагођавање источнонемачких потенцијала западнонемачким приликама. У настојању да тај процес убрза, немачка влада намерава да до 1994. године у модернизацију постојећих и от-

² Из излагања министра за истраживање и технологију СР Немачке Dr. Heinz-a Riesenhuber-a на седници владе од 9. августа 1990.

варање нових банака података (Datenbanken) — како би читаву територију покрила њиховом мрежом — уложи нових две милијарде марака. Рачуна се да ће приватне инвестиције подићи ову суму бар за два пута. Па ипак, влада сматра да се електронски извори информација још увек премало користе.

Конвенционални начини откривања и преношења информација, без употребе високе технологије, своје недостатке показују посебно у терцијарним делатностима (разне врсте услуга, банкарство, берзанске активности и др.) у којима развијене земље остварују око две трећине укупног промета. Као одлучујући чинилац појављује се време, што није ништа ново ако се има у виду чињеница да скраћивање потребног времена за обрт новчане јединице доноси повећање профита. Зато развијенији, западни, део немачке државе настоји да у што краћем периоду реструктурира привреду источног дела земље према својим, односно захтевима тржишта. Тако ће, у наредне две године, бити затворено: 880 хиљада радних места у индустријској производњи, 580 хиљада у пољопривреди и 190 хиљада у саобраћају, а биће отворено: 40 хиљада радних места у поштанско-телефонском саобраћају, 230 хиљада у трговини и 1.380.000 у сектору услуга.³ Овај процес олакшан је врло чврстим ставом парламента да се не дозволи било какво експериментисање које би одузело на временском темпу и тако угрозило водећи положај СР Немачке у европској привреди. Једноставно, у немачким оквирима, „западни“ модел је тако добро функционисао да „источни“ једино може да му буде прилагођен.

Рачуна се да ће око 80% од 1.650.000 нових радних места у источнонемачким покрајинама бити отворено приватним инвестирањем. Наиме, западнонемачке покрајине настоје да сиромашнијим „сестрама на истоку“ у свим областима предоче предности тржишног начина привређивања, који подразумева приватну иницијативу и државни интервенционизам. Како се некадашња ДР Немачка сасвим изненада нашла у оквиру ЕЕЗ, њен начин привређивања одмах је подвргнут „терапији“ приватне иницијативе, како би се излечила социјалистичко-лагерска „аверзија“ према приватним предузећима. Тако је, на пример, приватна иницијатива „на истоку“ у односу на просечних „западних“ 70—80%, износила: у СССР-у 2,5%, у Румунији исто толико, Чешко-Словачкој Федеративној Републици 3,1%, ДР Немачкој 3,5%, Бугарској 8,9%, Мађарској 14,6% и Пољској 14,7%.

Савремена економска кретања и управо претежна приватна иницијатива увеле су „западне индустријске земље“ у постиндустријско друштво. Његово основно привредно обележје више није масовна већ аутоматизована индустријска производња, која посредством знања ослобађа људски рад у индустрији и упућује га на област пружања услуга, чија је природа таква да не могу бити потпуно аутоматизоване. Западна теорија,

³ Извор: Globus, Nr. 8468.

истина, не говори више тако одушевљено о „држави благостања“, како је то некада чинила,⁴ јер је очигледно да је остваривање благостања за све — врло скупо, па су „ефекти благостања“ могући само повремено и то, обично, за мањину. У тим државама се, дакле, данас *gro* промета одвија у терцијарном сектору, у коме су и најкраћи новчани обрти, па је и *gro* капитала упућен на тај сектор. Из њега, сразмерно највише новца притиче и у државну касу, тако да је сектор јавних финансија развијених држава заинтересован да ту и интервенише уколико се укаже потреба. У промету услуга лакше је и опорезовати, примењивати оне пореске облике који су најиздашнији, најправичнији и најугоднији за плаћање. Ново место знања у структури BNP-а утиче, дакле, повољно и на државне финансије.

Развијене земље, такође, улажу све више новца у модернизацију својих универзитета. Тај новац не долази само из државне касе, већ и из разних државних или приватних фондација основаних са циљем популаризације научних истраживања. Такве су инвестиције ослобођене пореза, али се кроз обиље нових информација створених истраживањима (које постају основом за модернизацију и иновирање укупне производње) индиректно сразмерно много више новца слива у државни буџет. Тако, на пример, највећа немачка научно-истраживачка фондација, Volkswagen-Stiftung, основана 1961. године удруженим новцем савезних власти и власти покрајине Niedersachsen, намерава да у својој наредној буџетској години, календарској 1990/91, издвоји 15 милиона марака за куповину 700 комјутера за потребе модернизације источнонемачких универзитета. Најугледнија државно-приватна фондација, Alexander von Humboldt-Stiftung, коју финансира савезна влада преко буџетских кредита свог Министарства иностраних послова са око 70% новца (остало су учешћа других фондација и појединаца), и поред проблема који су настали уједињењем, за сада не намерава да сузи обим стипендија које се одобравају ради популаризације немачке науке у свету. Слична је, или идентична, ситуација са америчким и јапанским институцијама такве врсте. Развијени свет се потпуно окренуо експлоатацији, марксистички речено, сложеног, апстрактног, дакле, *мисаоног* рада, а не простог. Можда управо у тој чињеници можемо пронаћи основ за тврдњу да се развијени, ипак, великом брзином удаљавају од неразвијених и оних у развоју.

Ове две друге категорије, заузете су, бар за сада, решавањем основних егзистенцијалних проблема: несташница хране и отплата кредита богатим инвеститорима. Створен је нови монопол, монопол знања, који је још опаснији од монопола капитала, јер се често не да квантификовати. Уз доста непријатну констатацију да је адекватнија финансијска понуда на

⁴ Упоредити: Galbreith, K. J: Нова индустријска држава, Стварност, Загреб 1976.

тржишту знања развијених земаља оставила и оставља неразвијене и земље у развоју без преко потребног кадра. Распад социјализма као друштвеног, државног и система размишљања пореметио је досадашњу какву-такву равнотежу. Остаје да се види да ли ће бити довољно стрпљења да се поново достигне нека „срдења мера“ у светским оквирима.

Преструктурирање основних елемената ВНР-а (капитала, рада и знања — а сада знања, капитала и рада) спроведено је врло брзо и неуједначено. Брзо у државама које функционишу тако да „трпе“ промене брзог темпа, неуједначено због тога што се промена догодила у сразмерно малом броју развијених земаља, које су и раније располагале довољним потенцијалима за обезбеђење бољег животног стандарда својим грађанима. У питању су државе које је проф. Ловчевић сврставао у ред оних са „добро уређеним финансијама“, а које су данас практично препознатљиве по великом броју азијанаца што на њиховој територији желе да осете „ефекте благостања“.

Summa summarum, тржиште капитала постало је узрочно-последично везано са тржиштем научно-истраживачких информација. Сама по себи, ова тврдња нити је нова нити изворна, пре се може рећи да је очекивана синтеза многих анализа грађанских теоретичара финансијско-економске провенијенције. Она, међутим, упућује на многа размишљања и отвара неколико нових питања. Ми ћемо их на овом месту само назначити, јер је наша намера и била да их, за потребе овог рада, ако се тако може рећи, фиксирамо у нашој, домаћој, теорији.

Најпре, важећи инструментаријум Јавних финансија утемељен је, у грађанској теорији, на економским основама капитал-односа. У промењеним околностима, када промет не значи односе између људи само поводом роба или услуга већ много више него што је то раније био случај — односе поводом знања, поставља се питање: могу ли институције Јавних финансија остати онакве какве су биле или ће претрпети промене? Какво ће место у систему финансијске привреде заузимати њен фискални сегмент? Своди ли се мноштво пореских облика на само неколико? Расте ли значај јавног кредита и хоће ли доминантније бити његов унутрашњи или инострани облик? Како опорезовати инвестиције у знање? На који начин финансирати социјалне издатке? Где је место парафискалитета у таквим системима? Како и колико опорезовати интелектуални и физички рад? Ова и из њих изведена питања постају примарна у теоретским разматрањима грађанскоправних система.

При свему томе само је једно сасвим сигурно: промене у свету све су брже и захтевају, такође, брзо прилагођавање. При деловању закона опадајућих приноса, државни финансијски системи постају најизложеније тачке на којима ваља амортизовати растуће социјалне тензије, посебно у мноштву оних држава које своје укупне привредне системе нису реструктурирале и прилагодили на време захтевима ефикасног (рентабилног) привређивања. Оне које су те услове диктирале и још их диктирају (неке од примера већ смо навели), финансијски

су строго рационалне, учећи остале да сентименталности у финансијама нема, да, једноставно, постоје увек само два субјекта: онај који плаћа и онај који наплаћује. Како тренутно стоје ствари, знање није постало опште добро и није успело да минимизира значај државних граница. До њега се долази теже него до капитала, па ће због тога бити убудуће још боље чувано. Његово вредновање, и материјално и морално, већ је донело готово недостижне предности развијеним земљама. С тог његово место број један у структури BNP-а и јесте са намером да на том месту и остане, малтене као школски пример још недовољно развијеним системима како би требало организовати и привреду уопште и ону коју зовемо финансијском. Да ли је то или ће бити довољно угледан пример јесте за елаборацију неком другом приликом, јер свакако прелази оквире наше теме.

Предраг Ч. СТОЈАНОВИЋ

NEW DISPOSITION OF KNOWLEDGE, CAPITAL AND WORK ON THE FINANCIAL MARKET OF THE WORLD

— S u m m a r y —

It is possible to express each gross national product in percent through the participation of three elements: knowledge, capital and work. These three elements were disposed in different ways in the systems of market, central and »mixed« economies. The most unproductive, work-intensive investments, as opposed to capital-intensive investments, are characteristic of the developing and underdeveloped countries, for the most part ex-socialist ones. The last few years are characterized in the so-called western industrial countries by the powerful development of technology, in which are to be perceived the beginnings of the post-industrial society. But, it is still a »two-thirds« society, i.e. in such systems a third of citizens is becoming more and more poor. This is the part, which is dependent on work only, because in the countries with the most developed technology (USA, Japan, FR of Germany), the part of the knowledge in the gross national product is on an average 50%, that of capital 30% and of work 20%, in contrast to the »commanding« systems, in which this disposition is precisely inverse. Thus the circle becomes closed, for the rich ones are becoming richer and have no intention, at least for the time being, to make knowledge a common good which does not recognize the State frontiers. It has become the most expensive comparative advantage and bears in it the latent danger of a new »High-Tech« — colonialism. In this way, in the domain of public, State finances are being opened many questions, both these of principle and those which are concretely connected with particular institutions. In the modern surrounding, the importance of the rationalism has become greater, so that in the finances, too, everything is reduced to two subjects: the one who pays and the other who collects the payment, but also to the occurrence of the problems that cannot be any more isolated as purely financial ones. For the time being, the application of knowledge and production of useful pieces of information, bring profit but to a small number only of countries, well equipped with personnel and material which ought to be changed to the profit of the global civilization.

ОСНОВЕ НЕМАЧКОГ СИСТЕМА КОМУНАЛНИХ ФИНАНСИЈА*

UDK: 336(430)

Стручни чланак

I Општи преглед

У прошлој години, „години уједињења“, бруто национални производ ех-Западне Немачке достигао је висину од које осталим европским економијама „застаје дах“: 1350 милијарди марака. То је био сасвим солидан основ на коме је нова немачка држава почела са убрзаним формирањем заједничког економског система. У Европи се, у почетку доста стидљиво а сада све отвореније, модерирају варијације на једну исту тему: да ли се Европа ујединила са Немачком или Немачка са Европом?

Обим произведених роба и услуга у СР Немачкој у прошлој години, а посебно њихова вредност цифарски изражена, заиста застрашујуће делују, поготово ако се има у виду чињеница да је, уједињењем, потенцијал ВНР-а увећан за више од једне трећине (претпоставља се да је ВНР ех-Источне Немачке у 1990. године достигао између 400 и 500 милијарди марака, мерено „капиталистичким“ ценама). Са потенцијалних 2 хиљаде милијарди марака у следећих пет година, Немачка се налази на најбољем путу да постане не само прва европска већ и прва светска привредна сила.

Раст немачке привредне моћи није могуће, у овом тренутку, обележавати епитетима попут „привредног чуда“, који су били карактеристични за Немачку и Јапан шездесетих година овога века. Немачко богатство и привредни потенцијал

* Овај текст је резултат ауторовог истраживања током коришћења стипендије »Aleksander von Humboldt« фондације, из Бона, СР Немачка.

результат су брижљивог избора метода њиховог увећавања, несклоности ка привредном експериментисању и стабилне политике у области јавних финансија. Функционишући без изненађења, донедавна „западна“ немачка федерација, у основи врло чврста и централизована, успела је да готово у потпуности амортизује све оне разноврсне утицаје на поједине њене подсистеме, а које је, по природи ствари, неминовно донело уједињење са државом етнички исте подлоге али зато дијаметрално различитог општег система.

Од првог немачког уједињења (пре сотинутридесет година) па до овог прошлогодишњег, немачка држава грађена је и врло мало модификована према пруским принципима: демократија кроз рад, ред и дисциплину. Ови принципи постали су свакодневица, дотакли су се свих поља друштвеног ангажмана, па су свој траг оставили и у јавним финансијама државе коју је проф. Ловчевић сврстао у ред оних са „традиционално добро уређеним финансијама“. Са шеснаест федералних јединица данашња СР Немачка представља високо модернизовану државу чија је јавна привреда чврсто и јединствено организована. Проналазећи праву меру између приватне иницијативе у привреди уопште и функционалних јавних финансија, СР Немачка се нашла у врло малој групи земаља које не познају чак ни стагнацију, већ само „лагани, али стални просперитет“.

Важни стубови оваквог привредног успеха, са аспекта Науке о финансијама, издвајају се као неспорни квалитети: јединствен порески систем и институт финансијског аранжмана (финансијског изравнања). Стабилно вођеном финансијском политиком, уз, пре свега, методично комбиновање дејства ова два института, остављан је и прошириван простор за укупну привредну иницијативу и на домаћем и на иностраном тржишту. Уз државни интервенционизам акцелераторно-мултипликаторног модела, кога се немачка држава није одрицала још од времена „Маршаловог плана“, стигло се до оне тачке развоја са које би, да сада не постоји потреба за улагањима у тзв. „новим земљама“, експанзионизам био неминован. Поред свега тога, иако изразито декларисана као правна, немачка је држава успела да афирмише и сва, или готово сва, обележја социјалне државе. То показује њен буџет.

II Немачки буџет последњих година

Мада установа јавног зајма (кредита) у немачком буџету заузима истакнуто место и у последњих тридесет година никада није била, ни практично ни теоретски, табу-тема, главни извор касених прихода су, свакако, класична фискална давања, међу којима су порези, по издашности, без конкуренције. Зато ћемо се у овој краткој анализи задржати посебно на овом фискалном облику.

У периоду 1970—1990. године, порески приходи су упестручени.¹ У структури немачког буџета четири су главне пореске позиције: (а) заједнички порези, (б) савезни порези, (в) земаљски (тј. покрајински) и (г) општински порези, са свим својим подврстама. У СР Немачкој данас је у „свакодневној употреби“ око двадесетпет појединачних пореских облика, али свега пет пореза (порез на приход, порез на друштва капитала, порез на промет, порез на минерална уља и трговачки порез), својом прилагодљивошћу пуне државну касу са око четири петине укупних пореских прихода.

Пораст прихода од пореза у последње две деценије нарочито се запажа код заједничких и општинских пореза. У 1970. години, на име заједничких пореза, разним државним благајнама уплаћено је 99,9 милијарди марака, 1980. године 267,3 милијарде, 1986. године 333,7, а 1990. године (процењује се) око 500 милијарди марака. Мада знатно нижи по износу, општински порези у истом периоду расли су готово истим темпом: 1970 — 15,7 милијарди, 1980 — 35,7 милијарди, 1986 — 41,2 милијарде и 1990 — (око) 50 милијарди марака. Порези „међунивоа“, савезни и земаљски (покрајински), за последњих двадесет година су удвостручени, односно утростручени: савезни са 27,4 милијарде марака у 1970. години на око 62 милијарде марака у 1990, а покрајински са 9,5 милијарди пре двадесет година на близу 30 милијарди марака прошле године.

Фискални приходи у СР Немачкој, деле се, дакле, на три нивоа: савезном, покрајинском (земаљском) и општинском. Заједнички порези (на доходак, на промет и на друштва капитала), од којих притиче сразмерно највише прихода у фискус, процентуално су, према „кључу“ који се одређује споразумом, подељени између федерације и земаља. Један део пореза на доходак припада и општинама. Са друге стране, општине су обавезне да одређени део трговачког пореза уплате у федералну касу. Такође, један део пореза на промет припада благајни Скупштине Европске економске заједнице. Код пореза на лични приход грађана примењује се комбиновани прогресивно-пропорционални систем пореских стопа, тако да се на најнижу пореску основицу примењује стопа од 22% која расте до највише пореске основице, која се опорезује стопом од 56%. На тај начин, сматра се међу већином савремених немачких фискалних ауторитета, СР Немачка је успела да постави основе једном од најефикаснијих пореских система у свету.

Ипак, носилац финансијског суверенитета несумњиво је федерација. Овај факт установљен је Основним законом (Уставом) из 1949. године, и сматра се позитивним атавизмом пруског централизма. Јединствене финансије могуће је организова-ти само у јединственој држави — од тог свог, апсолутно ау-

¹ Све цифарске податке у тексту аутор је сумирао из различитих статистичких анализа немачког и баден-виртембершког министарства финансија.

торизованог начела, Немци нити су одустајали нити намеравају да одустану. Такав лајтмотив лако је препознатљив не само код савремених аутора, већ и код неспорних немачких финансијских бардова (Хекел, Нојмарк, Пагенкопф, на пример).

Савезна држава сразмерно се највише и задужује по основу јавног зајма (кредита), а једина је и овлашћена да се појављује као зајмодавац, односно кредитор, у иностранству. Земљама и општинама није дозвољено да улазе у кредитне аранжмане са ино-партнерима истог ранга. Данас, процењује се, уједињена Немачка дугује око 1000 милијарди марака, или нешто више од дванаест хиљада марака по глави становника. У односу на бруто-национални производ који је два пута већи, ово задужење, пет пута мање од северноамеричког, само упућује на чињеницу да је немачка привреда здрава, ефикасна и стабилна. Задужење од нових 70 милијарди марака у новој, 1991, фискалној години, неће битно променити ове пропорције, и већином ће бити употребљено за инвестиције у „новим земљама“.

Мада се о тим подацима врло тешко могу наћи писани трагови, савремени немачки буџет је, највероватније још од 1985. године ушао у период сталних суфицита. Суфицит је видљив једино из детаљног салдирања прихода и расхода, тако да се и он јавља као ноторни факт немачких јавних финансија. За 1991. годину расходи су планирани у висини од 411 милијарди марака, од чега ће једна петина бити употребљена за санирање социјализмом руинираних „нових земаља“, око 55 милијарди марака предвиђено је за војне потребе, 12 за привредну иницијативу, око 30 милијарди за санацију повећане незапослености, 40 за интензивирање научног и школског истраживачког процеса, итд. Евентуално повећање пореских стопа предвиђа се у износу до 8% и то само код оних пореских облика који „погађају све слојеве становништва“ (највероватније је да ће се покушати најпре са порезом на минерална уља). Тако је финансијски круг, и поред повећаних издатака, још једанпут успешно затворен.

III Задовољавање јавних потреба

Савремена немачка држава прихватила је подизање многих приватних потреба у ранг јавних, одређујући својим финансијама функционалну и социјалну карактеристику. Ове активности коштале су фискус 1984. године (на савезном, покрајинском и општинском нивоу) 583,4 милијарде марака, док се цена задовољавања потреба у 1991. години процењује на око 700 милијарди марака. Од тога, процентуално највише биће инвестирано у „новим земљама“, употребљено за социјално осигурање, унапређивање школства, универзитета и истраживања, за војне потребе, поспешивање привредне иницијативе, унапређење становања и просторног уређења, здравствену заштиту и

спорт, јавну сигурност и правну заштиту, унапређење саобраћаја и веза. Свакако, ове потребе без класичне теоријске поделе на три нивоа (у федералној држави) тешко да би и практично биле квалификовано задовољене. У немачкој пракси врло ретко може доћи до дуплирања капацитета: сваком нивоу власти егзактно је одређен ниво потреба који се има задовољити. Заједничке, су, пак, у процесу задовољавања потреба, само особине уједначеног квалитета и тачности.

Тим начином вођена, финансијска политика СР Немачке добила је првенствено економски и социјално стимулативна обележја. Њен основни циљ, барем политички прокламован, јесте подизање животног стандарда појединца на ниво, у грађанској теорији добро познате, „државе благостања“. Наиме, у последње време упадљиво је приметно заобилажење овог појма од стране његових творца — америчких аутора, али и његово актуелизовање у Европи, где се СР Немачка сматра моделом, додуше још непотпуно дефинисаним.

Три нивоа немачке јавне државе консеквентно су повезана прецизном легислативом, изведеном из Основног закона (Устава) од 1949. године. Решења правног система ех-Западне Немачке аутоматски су примењена на територији ех-Источне Немачке, јер је постојао занемарљиво мали број гласова који су у јавности постављали питање његове ваљаности. Тако се добило и на времену и на квалитету: основна полуга немачког финансијског инструментаријума, финансијски аранжман, добила је само већи простор за своје деловање.

IV Финансијски аранжман (изравнање)

Будући да га је у својој историји, посматрано од уједињења под вођством Пруске у прошлом веку, највише и користила с обзиром на своје централистичко а потом федеративно уређење — овај институт постављен је, данас, као основ комуналних самоуправа у СР Немачкој.

Савремена немачка финансијска теорија види у оваквој реалности излаз из, како се у литератури може прочитати, „све проблематичнијег задовољавања јавних потреба од седамдесетих година наовамо“. И заиста, захтев за побољшањем стандарда грађана у СР Немачкој расте управо пропорционално са порастом друштвеног богатства. Упоредо, све чешће се чују захтеви за смањивањем ионако врло реалних пореза, јер је, у неким слојевима становништва, већ створена илузија о пребогатој државној каси. Када се зна да у савременом свету нити један фискус не може бити увек суфицитаран, онда је могуће сагледати проблеме немачких јавних финансија у овоме тренутку, када се од „стarih земаља“ са правом очекује да помогну развој „нових“. Међутим, колики су обим и квалитет ове помоћи остаје да се види. Наиме, постоје разне процене о томе колика је укупна сума финансијске солидарности потреб-

на да би „нове земље“ достигле просек развијености „стarih земаља“. Мада не драстично изражен, и у СР Немачкој постоји проблем разлике Север—Југ, само што је он овде обрнут: привредно најјаче федералне јединице, Баварска и Баден-Виртемберг налазе се на југу земље, а привредно најслабије, рецимо Шлезвиг-Холштајн, Макленбург-Ворпомерн и Бранденбург на северу и североистоку. У укупној суми, међутим, процене су сагласне: у следећем петогодишњем циклусу, за инвестиционе интервенције како у привреди тако и у јавним финансијама „нових земаља“ — биће потребан износ једногодишњег немачког савезног буџета. Да би се, за ову фискалну годину, обезбедила недостајућа средства, савезне финансијске власти одлучиће се, највероватније, за лагано повећање пореских стопа код групе директних пореза, ограничено на годину или годину и по дана. Свакако, услед природних разлика у густини насељености, ресурсима, поднебља, па, према томе и различитој репродуктивној способности, оваквим субвенционирањем из централног фиска неће бити апсолутно апсолвирана обавеза финансијски способнијих федералних јединица да партиципирају у развоју финансијски слабијих.

Уопште посматрано, највећи терет јавних задатака пада на савезни ниво власти. У финансијском гро-плану су, на овом нивоу, две групе потреба: за социјалним осигурањем и одбрањом земље. После ових највећих, на ред долазе издаци за: мрежу саобраћајница са посебним нагласком на ауто-путеве, мрежу пруга и модернизацију железнице, за постројења и осавремењивање поштанске службе, авио-саобраћај, за изградњу и образовање, за науку и истраживања, енергетику и интервенције у најважнијим привредним гранама, пољопривреду, изградњу станова, интервенције у градској инфраструктури, као и издвајања за здравствено осигурање, очување човекове околине, унутрашње послове и помоћ земљама у развоју.

Тзв. „средњи ниво власти“, федералне јединице, земље односно покрајине, ограничен је на задовољавање знатно ужег круга потреба: културне потребе, потребе основног, средњег и високог образовања, јавна здравствена заштита, као и полицијски послови.

Основа немачке демократије јесте трећи, општински ниво власти. Око 8.500 општина и општинских савеза у „западним“ и, процењује се, око 3.000 у „источним покрајинама“, са припадајућим службама, стара се о тзв. „месним приликама“. Општине су, дакле, ту да би се задовољиле „основне јавне потребе грађана“: вишестране активности у вези са снабдевањем водом, различитим енергетским изворима, са одржавањем чистоће, са функционисањем јавног превоза, школства и културе.

Уопште посматрано у оквирима СР Немачке, где заједничка анализа показује завидан просек, „пореска снага“ федералних јединица се, ипак, због различитих природних услова и привредне структуре, разликује. Те разлике ублажавају се деловањем хоризонталног финансијског аранжмана кроз ди-

ференцирану поделу пореза на промет (богатији добијају мање, сиромашнији више), али и кроз директна плаћања финансијски бољестојећих федералних јединица. Са друге стране, федерација такође помаже финансијски мање способне покрајине.

Вертикални финансијски аранжман закључује се између покрајина и припадајућих општина, односно градова. У питању су делом субвенције а делом дотације, на које су упућене општине са умањеном пореском снагом. На оваквом, комуналном финансијском изравнању почива примена демократије у систему немачких јавних финансија. Но, иако је у многоме обележена радом, редом и дисциплином, у свом практичном деловању она доказује теоријске ставове проф. Мазгрејва о интелигентном управљању државом помоћу рационалног располагања јавним средствима.

V Немачке комуналне финансије

Наше уверење да су рационалне комуналне финансије један од витално важних основа савременог немачког схватања демократије темељи се на финансијско-психолошком крокију просечног немачког грађанина. Наиме, и „финансијска“ страна његовог живота подељена је у две сфере: приватну и јавну. Приватна је заштићена, кроз уставну категорију апсолутне заштите тзв. „основних права“ и одељена од јавне утолико што је јавна сфера заједничка грађанима и држави онолико колико то захтева друштвени интерес. Другим речима, просечан немачки грађанин бива, деловањем одговарајућих институција, стално подсећан на то које потребе су личне, а које могу бити (или су већ) подигнуте на колективни односно општенародни ниво. Тако комуне и активност грађана у комуналним нивоима задовољавања потреба, поред контакта са државном влашћу, значе и сасвим одређену школу демократског понашања у циљу адекватног збрињавања заједнице.

1. Историјски осврт

Ововековну финансијску историју немачких комуналних финансија могуће је поделити на четири периода: први се протеже од уједињења све до 1918. године, други до краја I светског рата па до краја Другог можемо назвати Вајмарским, трећи период обележен је послератним развојем ех-Западне Немачке, док је четврти период започео поновним немачким уједињењем — 03. 10. 1990.

Време од уједињења под Пруском све до двадесетих година овога века уопште се може одредити као време либералног капитализма. Но, јавна немачка привреда није организована према принципу »laissez faire — laissez passer«, она у прак-

си није неутрална колико су то желели да, кроз своје текстове, покажу оновремени ауторитети. Тадашња немачка држава јача кроз јачање основних територијалних јединица — општина. Уједно, то је и време у коме се зачиње неједнаки положај „сиромашних“ и „богатих“ општина. Јер, општине (укључујући њихове савезе и градове) располажу са сопственим приходима: од имања и предузећа, од сопствених пореза (трговачког и пореза на пиво, најчешће), од приреза на савезни порез на укупан приход. Дакле, систем врло сличан тадашњем француском, централистичком.

Вајмарски период обележен је настојањем социјал-демократа да се отклоне разлике у приходима општина, али и општом оскудицом у фискусу федерације. Систем је промењен. Општине су задржале сопствене приходе од имања и предузећа, али зато у фискалној политици постају директно зависне од највише власти, јер је за сваки порески облик неопходна дозвола. Мада под оскудицом, појављују се основе институције финансијског аранжмана, тог специјалитета немачког финансијског федерализма. Немачка финансијска теорија тога времена претежно се бави инаугурацијом овог института и постављањем оквира у његовом изучавању (посебно кроз теоријске репере проф. Попица). Угрожена Великом економском кризом, обавезом плаћања репарација и експериментима социјал-демократских влада, тадашња Немачка врло дисциплиновано прилази решавању својих проблема и кроз национал-социјалистичке рецепте, који су се сводили на готово заборављени институт јавних радова. Но, општине од њих нису имале никакве користи, јер је прирез на порез од укупног прихода био укинут.

У послератном периоду долази до рестаурације. Геостратешки и политички положај Немачке у Европи постаје од пресудног значаја за западне савезнике, који помажу обнову земље. Познати „Маршалов план“, који и у Немачкој има присталице и противнике, коначно уобличије Немачку у класичну грађанску привреду. У вези са тим, држава добија квалитативно нове задатке, јавне финансије постају функционалне. Поред сопствених прихода, општине добијају и право убирања пореза на занате и дела трговачког пореза, све у сврху активирања привредних потенцијала како би се помогла приватна иницијатива. Долази до продубљивања разлика између богатих, претежно индустријских и трговачких, и сиромашних, пољопривредних, општина. Са комуналног аспекта, дажбинске реформе из 1969. и 1987. године значајне су само по томе што је прва инаугурисала а друга потврдила постојаност институције вертикалног финансијског аранжмана.

Савремени период карактеристичан је по несметаном функционисању усвојеног модела у „старим земљама“ и прилагођавању „нових земаља“ том моделу. Иако је легислативна страна проблема апсолвирана готово аутоматски, промтном применом западнонемачких прописа, квалитативна разлика у

фактичком систему задовољавања јавних потреба постала је јасно уочљива. Дуго стицане навике у источним покрајинама споро се мењају, а и читав тамошњи систем тражи репаратуру и иновирање. Углавном, политика дотација замењена је политиком субвенција, подлога за инвестирање обезбеђена је и у СР Немачкој али и у оквиру „Европске дванаесторице“, тако да се инфраструктурни опоравак „источне“ јавне привреде предвиђа у скорој будућности, јер је систему омогућено да јединствено функционише.

2. Основи данашњег система комуналних финансија

Комунални подсистем немачког јавног финансијског система почива на трима стубовима: приходима од пореза, приходима од такса и приходима из финансијског аранжмана (по правилу су у питању субвенције, дотације само као изузетак који потврђује правило). У општинске пореске приходе убрајају се: занатски порез, део трговачког пореза, прирез на порез на приход, основни порез на земљиште и припадајуће објекте, тзв. „мали порез“ (којему је основа развој живота у односној комуналној заједници, а дели се на групу А (за инвестиције) и групу Б (за одржавање)). Таксе су класична дажбина која нити је, нити ће, по свој прилици, претрпети иновације, па се сви приходи од услуга које пружају надлежни општински органи сливају у општинску касу. Приходи из вертикалног финансијског аранжмана зависе од привредне способности појединих општина или градова, али и од привредне ситуације покрајине којој општина или град припада. Хоризонтални финансијски аранжман је само изузетак на комуналном нивоу, па се и врло ретко примењује: код савеза општина ради остваривања одређеног циља.

При посматрању са стране, најуочљивији су готово стални захтеви за побољшањем материјалног положаја немачких општина и градова. У последње време ови захтеви потенцирани су стварним финансијским неприликама у којима су се нашле „нове земље“. Међутим, укупно посматрано, финансијска ситуација немачких општина веома је далеко од угрожености, тако да у овом тренутку, а не постоје супротни знаци ни за будућност, њима није потребна санација. Поготово због тога што је савез, ради санације глобалне ситуације, одмах посегао за својим овлашћењима: уговорио је знатне субвенције „новим земљама“ по основу вертикалног аранжмана из савезне касе, а, истовремено, обезбедио, у оквиру „Европске дванаесторице“, врло исплатив јавни кредит у исту сврху.

Овакав став темељимо на чињеници да су касе немачких општина врло успешно амортизовале и „удар“ издвајања за незапослене, а на шта нису биле обавезне по савезним прописима. Наиме, на седници парламента на којој је прокламовано поновно уједињење, донете су и потребне одлуке у вези са

овим проблемом. На тај начин полицентрично развијени, и може се рећи, богати немачки градови помогли су прве кораке у процесу преструктурирања источнонемачке привреде, практично издвајајући за одређене облике социјалне помоћи. У Немачкој се сматра да ова врста индиректне солидарности неће утицати на смањење стопе вољне незапослености у „новим земљама”.

Број округа и савеза општина разликује се по федералним јединицама, и у немачким оквирима они су организовани по принципу регионалне развијености. Луке Хамбург, Бремен и Росток на северу земље су, управо због свог садржаја, изузетак на, иначе сиромашнијем, немачком Северу. Немачки Југ (Баден-Виртемберг, Бајерн и Рајнланд-Пфалц), смањио је, у односу на прошлу годину, стопу незапослености у просеку за 5% тако да су његови градови располагали суфицитом у инвестирању. Сводно речено, окрузи и савези општина располажу сопственим средствима (мањи део директних пореза и уговорени део вертикалног аранжмана).

3. Проблеми комуналног нивоа

А. Недовољност прихода: мањак прихода не доводи у питање егзистенцију општина, али зато драстично утиче на смањење инвестиција. Ако се узме у обзир факт да комуне носе половину јавних инвестиција, проблем је очигледан и хитан за решавање. Савезне финансијске власти реаговале су повећањем стопа неких директних пореза, како би на другој, општинској страни, смањиле притисак.

Б. Државна интервенција: свакако ограничава комуналну аутономију. Према федералној легислативи, савезна држава је овлашћена да се умеша у општинске послове када то захтева јавни интерес, а слично овлашћење имају и федералне јединице. Финансијски уплив виших нивоа власти врши се путем вертикалног аранжмана, по правилу субвенцијама, тако да због растућих издатака за незапослене у садашњим и годину-две дана убудуће савременом немачком интерном окружењу — степен самоуправе комуналних власти бива још више суужен. Са друге стране, традиција не дозвољава угрожавање самосталности општина, што проблем чини интересантним и са теоријске и са практичне стране.

В. Демократија на комуналном нивоу и вршење службе расхода у општинама: не своди се искључиво на хреиологију и јавне финансије. Разлог је једноставан: на комуналном нивоу хреиолошки круг завршава се поделом надлежности између градоначелника и градског већа (савета, скупштине). Практично, тамо где је градоначелничка позиција јача (у богатијим покрајинама) израженија је штедљивост, јер је одређени степен развоја већ постигнут. Насупрот томе, у сиромашнијим покрајинама, готово по правилу, превагу у одлучивању о при-

оритету потреба има „колективна памет“, градско веће, па је чак и тренутно расипништво могуће. Чисто теоријски посматрано, морамо нагласити да је оваква теза дискутабилна, али би свакако било исплативо продубити је и тако довести у везу остваривање демократије у општинским самоуправама са одговорном финансијском привредом по моделу проф. Мазгрејва.

VI Уместо закључка

Генерална оцена успешности устројства савремених немачких комуналних финансија никако не може бити негативна. Традиционално добро уређене немачке финансије оставиле су видног трага и у управљању општинским самоуправама. У избору, кога је још Хегел задао, између *Sein und Sollen*, најпре је одабрано „требати“ у смислу потребе за рационалним управљањем јавним средствима, а када је циљ постигнут — остало је само „бити“, заправо оно што се тренутно догађа у том систему: остваривање највишег животног стандарда, макар у европским оквирима.

Свакако, било би нерационално запоставити проблеме које је поставило уједињење две немачке државе. Поготово због тога што су, тим чином, на пробу биле „позване“ све институције капиталистичког система некадашње Западне Немачке, а међу њима, посебно, институције финансијског и управног подсистема. Како се показало, са краткотрајним (до године и по дана) и готово фасадним променама у фискалном систему, немачке јавне финансије успеле су да амортизују како очекиване (незапосленост) тако и неочекиване (промене у глобалном, светском окружењу) последице уједињења. Немачка држава поново је на оном месту у свету на коме се налазила и пре вола века.

Примена западнонемачких искустава у источнонемачким приликама обавезна је јер је и у овој области закон налаже. Истовремено, она је од скоро непроцењиве теоријске важности, због тога што ће, у релативно врло кратком временском раздобљу, бити примењен у основи исти (али модификован према источнонемачким потребама) рецепт у управљању, уопште речено, јавним добрима. Вредност овог поновљеног експеримента увећава и чињеница да копирање система почиње на комуналном нивоу, што ће заинтересованим теоретичарима омогућити да уоче све његове карактеристике (свакако највише позитивне, у чије се дејство у пракси не сумња).

Ипак, у управљању немачким комунама и градовима посебно се издваја полицентризам као основна карактеристика развоја урбаних средина. Форсирајући полицентаризам насупрот честом градском моноцентризму у Европи, Немачка је успела да развије мрежу уједначено насељених комуна, тако да се број становника у највећим немачким градовима (Берлина сем Хамбурга и Франкфурта, што је за њихову садржину ра-

зумљиво) креће око једног и по милиона. На тај начин створен је природан демографски основ за примену уједначених критеријума како на пољу опште тако и на плану финансијске управе. Овакво просторно планирање у комбинацији са применом већ поменутих финансијских инструмената обележило је садашњи степен развика немачког друштва сталним напретком. Ако би се та искуства применила и у срединама које су напустиле или напуштају централистичка планирања и у овој области, резултати би чак могли бити прогнозировани са високим степеном извесности. Но, за разматрање таквог искуственог основа потребна су и нова и другачија запажања, чије елаборирање прелази оквири овога текста, али и упућује на потребу даљег и интензивнијег проучавања ове проблематике.

Предраг Ч. СТОЈАНОВИЋ

BASES DU SYSTEME ALLEMAND DES FINANCES COMMUNALES

— R é s u m é —

Dans son texte l'auteur passe en revue, d'une manière concise, les bases du système financier communal qui passe pour le mieux organisé en Europe. En analysant les causes d'une telle situation en ce moment, il les voit dans le degré et la manière d'organisation de l'économie globale allemande. Les finances communales représentent, donc, un sous-système des finances publiques, introduit sans expérimentation. L'unification de l'Allemagne, effectuée sur les bases économiques solides, n'a pas produit des conséquences qui pourraient conditionner le changement de l'organisation des finances au niveau communal. Tout simplement, il a été appliqué le système de l'Allemagne ex-Occidentale. Le sous-système des finances communales allemand est déduit, en pratique et en théorie, à l'opinion de l'auteur: du budget d'État, du système de satisfaction des besoins publics et de l'institution qui, en Allemagne, a un rôle spécifique et très important-arrangement (règlement) financier. Il est, tout de même, possible de distinguer les problèmes actuels du système des finances communales: insuffisance momentanée des revenus, intervention de la part de l'État (fédération et unités fédérales) et exercice du service des dépenses. En choisissant *Sein* à un temps ou nombreux autres se décident en faveur de *Sollen*, les responsables des finances allemandes, même communales — ne les ont pas fait sortir des cadres, depuis longtemps établis, des États à »finances traditionnellement bien organisées«.

НОВА УЛОГА БАНАКА И ЗНАЧАЈ БЕРЗИ

UDK: 338.22

Стручни чланак

Новац, кредит, каматна стопа, девизни курс, банкарски и монетарни систем и политика спадају у комплекс монетарних и финансијских питања која, како унутар националних економија тако и у међународним односима, чине сплет врло комплексних, сложених и суптилних односа. Многи познати економисти сврставају их, не без разлога, у најсложеније и најделикатније економске и друштвене проблеме.

Ако се економија посматра као живи организам (сложен и динамичан), за новац и финансије се може рећи да представљају нервни систем и крвоток тог система. Велики је број дефиниција, пословица и изрека које томе иду у прилог. Навешћемо само неке од њих. Почев од оне „Новац је нерв послова”; „Новац је као јеж и много га је лакше ухватити него држати” (Моржек); „Новац је као жена: да би га сачувао, треба да се бавиш њиме, иначе ће да усрећи другог”; по Аристотелу је зарађивање новца „природна перверзија”; за Ј. Д. Рокфелера „божански дар”; за Самуелсона новац је „озбиљан посао”, итд.

Новац без сумње изражава и садржи у себи одлике и карактеристике датог система економских и друштвених односа. Многи грађански економисти, посебно Рикардо, сматрају да је „стално обртање новца најважнији услов раста националног богатства”, што је по Рикарду могуће само на бази златног стандарда, а што не претпоставља и обртање златне монете.¹

Данас је ситуација сасвим другачија. Није реч о томе да се у промету златна монета мора заменити папирним новцем, већ о чињеници да данас ни једна валута у свету није конвертибилна у злато. Ликвидиран је како „златни стандард” тако и

¹ Д. Рикардо: Три пијсма о цене злата в редакцији »The morning chronicle« — август-ноябрь 1809, Москва 1955, Сочинения II.

„златно-полужни” и „златно-девизни”, односно доларско-златни стандард.

Преглед економских доктрина показује да постоје бројне теорије о новцу. Оне се обично сврставају у две велике групе, и то: *квантитативно-статичке теорије* које стављају акценат на суштину и функције новца и *квантитативно-динамичке теорије* које у први план истичу вредност новца и узроке промене те вредности.

Квантитативна теорија новца сматра да је *вредност новца зависна само од његове количине у оптицају*, односно да су количина и вредност новца обрнуто пропорционалне величине. Теорија је доживела и одређено усавршавање уношењем и других елемената осим количине новца, рецимо, трошкове производње новца и роба, брзину обрта новца, банкарски депозит и његово кретање, количину роба купљених новцем итд.

Статистичко мерење (*праћење вредности новца*) практикује различите начине. Углавном се то мери индексом потрошачких цена (најважнијих добара и услуга у потрошачком буџету), индексом цена на мало (цене корпе добара једног домаћинства), индексом цена на велико (цене сировина и репроматеријала у односу на базну годину) и индексом цена и пореза (пored промене цена прате се и порези који утичу на куповну моћ).

Проблеми кредитно-монетарне политике нису само у новцу и не треба их само на новац сводити. Они су знатно шири и практично су повезани са целокупним процесом друштвене репродукције. Питање куповне моћи новца, инфлација, дефлација, девизни курс, кредитна експанзија и контракција и сви инструменти са тим повезани, су све својеврсне манифестације односа новца и процеса репродукције, а не само новца као таквог.²

Утицај кредитно-монетарне политике на привредни развој и одвијање процеса репродукције је основно питање економске политике сваке државе. Перишин и Шокман су та различита схватања сврстали у *три различите доктрине*, почев од оних које новцу приписују доминантну моћ (*монетарна схватања*), преко оних који новац сматрају условом привредног развоја али никако главним (*комплексна схватања*) до оних који новац и остале монетарне факторе сматрају само последицом реалних привредних кретања (*немонетарна концепција*).³

Монетарна политика се може посматрати као скуп мера којима држава, односно влада регулише укупно трошење и издатке утичући првенствено на *ликвидност и кредите* у једној привреди. Монетарно-кредитна политика заједно с инструменти-ма и мерама државног буџета игра одлучујућу улогу како у регулисању цикличног кретања процеса репродукције тако и у расподели и прерасподели националног дохотка.

² Проф. др Иво Перишин: Монетарно-кредитна политика, Загреб 1972, стр. 12.

³ Др Иво Перишин — Др Антун Шокман: Монетарно-кредитна политика, Загреб 1985, стр. 95.

Савремени капитализам за регулисање процеса друштвене репродукције нуди разне „финансијске теорије” од којих ми подсећамо на три теорије државних финансија, и то:

- 1) антициклична теорија финансија,
- 2) теорија компензаторног финансирања и
- 3) теорија дефицитног финансирања.

1) *Антициклична теорија финансија* позната и под називом „теорија стабилизатора” полази од тога да је стабилизација економије (антициклична усмереност) једна од основних функција буџета. Буџет је тај који по мишљењу многих грађанских економиста, представља главни механизам за спречавање крајњих фаза циклуса, односно кризе и нездравог бума.

2) За разлику од „теорије стабилизатора” која има за циљ да предупреди и спречи како кризу тако и нежељени бум, *теорија компензаторног финансирања препоручује лекове за отклањање већ настале рецесије и кризе, односно нежељеног бума*. У борбу за стабилизацију по овој теорији, треба избацити сва расположива средства, а не само буџет. Поред инструмената и мера буџета, препоручују се кредитно-монетарни инструменти, мере за регулисање цена, спољно-трговинске и девизне рестрикције, итд. Главни акценат се ставља на државна капитална улагања.

По мишљењу Рихарда Мусгравса основна логика компензаторног финансирања се може сажети у неколико правила:

а) Ако превладава нежељена незапосленост, треба подићи ниво тражње, тако да се агрегатни расходи ускладе са вредношћу производње при пуној запослености;

б) Ако превладава инфлација, треба смањити ниво тражње, тако да се смањи агрегатна потражња по вредности производње мерене по текућим, а не растућим ценама;

в) Ако превладава пуна запосленост и стабилност нивоа цена, агрегатни ниво новчаних расхода треба одржати, како би се спречила незапосленост и инфлација.⁴

Но, независно од тога што је основна логика „компензаторног финансирања” доста једноставна и што су јој правила позната много је непознаница и тешкоћа око њене ефикасне примене.

3) По теорији дефицитарног финансирања се сматра да је примена класичног принципа „златног правила буџета”, по коме државни расходи морају бити покривени текућим приходима, нереална и штетна за савремену економију капиталистичких земаља. Уместо тога се предлаже, када је то неопходно, *увећање државних расхода без обзира да ли ће бити покривени текућим приходима или зајмовима или неће*. За присталице ове теорије буџетски дефицит је више техничко него економско-социјално питање. Не треба сумњати у то да хроничан буџетски

⁴ Р. Мусгравс: Теорија јавних финансија — студија из области јавне привреде, Београд 1973, стр. 18.

дефицит у платном билансу води инфлацији и девалвацији са свим штетним последицама које из тога произилазе.

У свету су присутни различити банкарски системи и монетарно-кредитна политика и пракса. Поред битне разлике између капиталистичких и социјалистичких земаља, последњих година у неким земљама се шири „исламско банкарство”. Основна карактеристика исламског банкарства је *забрана зарачувања камате*. Ислам стоји на становишту да зајмодавци чији се фондови користе за капиталне инвестиције треба да добију *припадајући део профита а не камату*. Одсуство камате није једино обележје овог банкарства. Банке у исламском систему се суочавају са мањим ризиком ликвидности и солвентности него банке у традиционалним системима јер је омогућено финансирање предузимача на бази јасних правила деобе профита. Најчешћи видови аранжмана су МУДАРАБАХ (аранжман између једног или више партнера где банка обезбеђује финансијски капитал, а други партнери радну снагу) и МУШАРАКАХ (аранжман у коме су укључени бројни партнери који удружују своје финансијске ресурсе да би обезбедили капитал довољан за предузимање комерцијалних или производних активности). У оба случаја финансијски ризик носе власници капитала а не предузимачи.

Банкарски систем савремених капиталистичких земаља је тако организован да поред централне банке постоји широка мрежа комерцијалних и других специјализованих банака, које по правилу обављају све врсте банкарских послова, то јест организују се као универзалне банке. Путем банака се прикупљају и каналишу „слободна” новчана средства која постају банкарски капитал, односно преовлађујући облик зајмовног капитала којег одобравају банке. Код тог кретања присутан је само новац (Н) или неки други новчани знак. Овај Н је само за зајмопримца, али не и за зајмодавца, односно за банку. За њих је $H + n$, тј. враћа се увећан за камату (n).

Последњих десетак година у развијеним капиталистичким земљама, посебно у САД је дошло до *повећања свакодневних активности берзи* (тако је нпр. број дневно продатих акција на њујоршкој берзи порастао са 19 милиона у 1975. на преко 110 милиона крајем 80-их година). Берза као тржиште акција је за најупућеније постала велика загонетка, јер поред чисто мерљивих утицаја кретања привреде и измене вредности новца, реакције берзе су често психолошке и емотивне. „Висина улога у берзанском рулету — милиони који се губе или добијају због једног јединог секунда закашњења или правовремености у куповини или продаји — навела је берзанске трговце да одлучивање о купопродаји повере компјутерима. Рачунске машине су програмиране да самоиницијативно пријављују продају и куповину, дању и ноћу, чим одређени показатељи (као сигнали) доспеју до одређених нивоа вредности”.⁵

⁵ Др Вујо Вукмирица: Капитал и социјализам, Quo vadis? „Научна књига”, Београд 1991, стр. 177.

У савременој економској теорији се често среће питање да ли државу треба избацити са „монетарног поља” или јој у области кредитно-монетарне политике дати још већу функцију него што је данас има. Заступници класичних либералистичких принципа и поборници „новог либерализма” су за смањење улоге државе, сматрајући да Кејнсови „рецепти” нису обезбедили очекивану запосленост. Представници и присталице новог монетаризма нису против сваког државног мешања у економске токове и монетарну политику. Стварни живот у највећем броју земаља у свету не одвија се у складу са виђењем доктрине „новог либерализма”. Све више јача улога државне интервенције у кредитно-монетарној области и све је строжа контрола над банкама и њиховим пословањем. Чак штавише ни саме банке нису више против већег присуства државе која стоји *изнад банке, у банци али и иза банке* у случајевима критичних тачака (неликвидности, несолвентности и др).

С тим у вези и независност централне (емисионе) банке је више него релативна. Подвлачи се „независност у односу на директиве владе”, али и обавеза да подржава „општу привредну политику владе”. Централна банка обавља низ функција које су троструког карактера и то: *функције повезане с регулисањем платног промета и његовом ликвидношћу* (брига о напајању привреде одговарајућом масом новца и одговорност за њену ликвидност); *функције повезане с регулисањем пословања кредитног система*; *функције повезане с међународним платним прометом* (брига за међународну ликвидност земље). Централне банке имају посебне односе с државом и посебан положај и улогу у односу на остале банке и монетарно-финансијске институције. Примена селективне кредитне политике као инструмента кредитно-монетарне политике је само још један доказ све јачег државног интервенционизма у монетарној области и слабљења класичних „начела монетарне политике”, према којима спонтани процеси на економски најјефикаснији начин врше алокацију расположивих средстава.

Свето ПУРИЋ

NEW ROLE OF THE BANKS AND IMPORTANCE OF THE EXCHANGES

— Summary —

In the present paper is given a brief historical survey of the origin and development of the banks in individual countries and systems. In shortest traits are given the essential characteristics of the English banking, bank system of the U.S.A. and some forms of Islamic banking. After that is defined the exchange as share market and at the same time has been analyzed the increase of its role under the modern

conditions of the economy. The height of the stakes in the exchange roulette — millions which are lost or gained on account of a single second of delay or the right time in buying or selling — induced the exchange merchants to confide the decision on the buying and selling to the computers. At the end is analyzed the part played by the Central Bank in general and in the credit and monetary policy of individual countries.

Право индустријске својине

РЕПРОДУКЦИЈА ПРОНАЛАСКА У ПАТЕНТНОЈ ПРИЈАВИ

— Технички садржај и правни значај —

UDK: 347.77

Изворни научни рад

1. УВОД

Једно од универзалних правила патентног права је да проналазак мора да буде репродукован у патентној пријави.¹ Од-

Скраћенице:

BGH = Bundesgerichtshof (Савезни суд СР Немачке)

CCPA = Court of Customs and Patent Appeals (прва судска инстанца у управном спору поводом одлука Завода за патенте САД)

GRUR = Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht (часопис у СР Немачкој)

GRUR INT = Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht—Internationaler Teil (часопис у СР Немачкој)

Mitt = Mitteilungen deutscher Patentanwaelte (часопис у СР Немачкој)

USPQ = United States Patents Quaterly (часопис у САД)

¹ У недостатку одговарајућег термина у нашем језику, који би одговарао енглеском термину »disclosure« или немачком термину »Offenbarung« (који својим значењем погађају суштину ствари), у нашој стручној литератури се говори о „објављивању“ или „излагању“ или „откривању“ проналаска у патентној пријави. Међутим, термин „објављивање“, у овом контексту, није сасвим прецизан. Наиме, ако пођемо од тога да се тачно значење тог термина може дефинисати као „чињење“ приступачним јавности“, онда то значење не одговара нашој потреби. Суштина поменутог правила је да проналазак, у тренутку подношења патентне пријаве, мора бити репродукован у тој пријави, која се, пре њеног објављивања, чува у заводу за патенте као службена тајна. Овај услов постоји, дакле, независно од чињења патентне пријаве приступачном јавности. Термини „излагање“ и „откривање“ су такође неодговарајући јер асоцирају на појмове који у патентном праву имају сасвим другу функцију и значај. „Излагање проналаска“ асоцира на објављивање проналаска излагањем нпр. на изложби (сајму), што има за последицу губитак новости проналаска, одн. његов „улазак“ у познато стање технике, или што може бити основ за заснивање изложбеног при-

редба која садржи то правило се обично налази у оном делу закона, међународне конвенције или другог формалног извора патентног права, у којем се говори о садржини патентне пријаве као поднеска којим се започиње поступак патентирања.² На основу тога би се дало закључити да је реч о једном процедуралном правилу. Међутим, поменуто правило има двоструку правну природу: материјалноправну (која је доминантна) и процесноправну.

Материјалноправна природа правила о обавезности репродуковања проналаска у патентној пријави произлази из филозофије патентног система. Наиме, равнотежа приватног и јавног интереса, на којој почива патентни систем, подразумева да проналазач, одн. његов правни следбеник, открије у чему се састоји проналазак, и да, *на основу тога*, добије патент као временски ограничено апсолутно право привредног искоришћавања проналаска. Репродукујући свој проналазак у патентној пријави, проналазач, одн. његов правни следбеник открива проналазак прво заводу за патенте, а затим, посредством завода за патенте, јавности. Тиме, корист коју носилац патента има од свог права налази своју противтежу у користи коју има јавност од упознавања са новим проналасцима (та корист се очигује у убрзању технолошког развоја).³ Из реченог произилази да предмет патентне заштите може бити само онај проналазак који је репродукован у патентној пријави.

Процесноправни аспект правила да проналазак мора бити репродукован у патентној пријави садржан је у чињеници

оритета уколико је реч о изложби међународног карактера (види чл. 74 Закона о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања СФРЈ — Сл. л. СФРЈ 34/81, 3/90 и 20/90). „Откривање“ или „откриће проналаска“ асоцира на појам открића који, у патентном праву, означава духовну творевину која се не може патентирати. Закон о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања СФРЈ у чл. 78, ст. 2 решава поменуто тешкоћу тако што не именује појам о којем говоримо, већ одмах даје његову (непрецизну) дефиницију. Из те дефиниције се, као поента, може узети да проналазак мора бити „описан“ у патентној пријави. Овај израз може да наведе на погрешан закључак да проналазак мора бити репродукован само у опису проналаска, као формалном елементу патентне пријаве (види чл. 78, ст. 1 истог закона). Из свих наведених разлога смо се определили за израз „репродукција проналаска“, одн. „репродуковање проналаска“ у патентној пријави, сматрајући да је тај израз довољно неутралан, односно неоптерећен другим значењима која би била у колизији са значењем који му ми придајемо.

² Види нпр. чл. 78, ст. 1 Закона о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања СФРЈ; чл. 35, ст. 2 Патентног закона СР Немачке; чл. 83 Конвенције о издавању европских патената; чл. 111 Патентног закона САД; чл. 5 Уговора о сарадњи у области патената.

³ О односу између приватног и јавног интереса, који су заступљени у систему патентне заштите проналазака, постоје разне теорије. Карактеристичне су: теорија награде, теорија подстицаја и теорија друштвеног уговора. Види у F. Machlup: Die wirtschaftlichen Grundlagen des Patentrechts (GRUR INT 1961, стр. 377).

да патентна пријава, као поднесак којим се покреће управни поступак признавања патентне заштите, има прописану форму. Међу елементима те форме посебан значај имају они елементи који садрже репродукцију проналаска. Наиме, посматрано из угла завода за патенте, тежиште поступка патентирања се налази на тзв. претходном (формалном) и потпуном (садржинском) испитивању управо оних елемената патентне пријаве, у којима је репродукован проналазак. Репродукција проналаска је, дакле, претпоставка за проверу новости, инвентивне висине и привредне применљивости проналаска, као услова патентбилности.

2. ПРАВНИ ЗНАЧАЈ РЕПРОДУКОВАЊА ПРОНАЛАСКА У ПАТЕНТНОЈ ПРИЈАВИ

Као што је познато, у случају да више лица, независно једно од другог, желе патент за исти проналазак, право на патент ће имати оно лице које је прво поднело патенту пријаву. Реч је, дакле, о примени принципа временског приоритета приликом заснивања права (*prior tempore — potior iure*). Будући да тај принцип има за критеријум датум подношења прве патентне пријаве за одређени проналазак,⁴ репродуковање проналаска у првој патентној пријави има конститутивни значај за заснивање приоритета пријаве. То значи да евентуални патент може имати за предмет само онај и онакав проналазак, који је и какав је репродукован у првој патентној пријави (приоритетној пријави) на дан њеног подношења заводу за патенте (датум приоритета). Свако накнадно проширење предмета заштите изван садржинског оквира првобитне репродукције проналаска у приоритетној пријави представља основ за улагање приговора на евентуално признат патент, одн. за подизање тужбе или улагање захтева за поништај патента у оном делу у којем се он односи на „проширени“ предмет за заштите.

Забрана „проширења“ предмета заштите у току поступка патентирања има свој разлог у чињеници да се управо датум приоритета пријаве узима као релевантан временски пресек за оцену испуњености материјалноправних услова патентбилности проналаска.

Логична импликација примене принципа приоритета у патентном праву је следећа: Патентна пријава која садржи репродукцију проналаска, од датума приоритета нема само конститутивно дејство за права пријавиоца, већ има и „спречавајуће“ дејство за настанак права подносиоца каснијих пријава ко-

⁴ Са изузетком САД, овај принцип је универзално прихваћен. У конвенцији о издавању европских патената, он је формулисан у чл. 60, ст. 2: „Уколико два или више лица створе проналазак независно једно од другог, право на европски патент припада лицу чија европска патентна пријава има најранији датум подношења“. У САД, међутим, важи принцип да приоритет припада првом и правом проналазачу, чак и ако његова патентна пријава није прва пријава за тај проналазак.

је се односе на исти проналазак. То „спречавајуће“ дејство траје у периоду који почиње са датумом приоритета и завршава се са датумом објављивања пријаве од стране завода за патенте. У том периоду, приоритетна пријава има статус старијег права које спречава настанак права другог пријавиоца на основу неке касније пријаве за исти проналазак; тај ефекат је, међутим, условљен њеним каснијим објављивањем од стране завода за патенте.⁵ Од датума објављивања приоритетне пријаве, па надаље, проналазак који је репродукован у тој пријави улази у тзв. (познато) стање технике, одн. у фонд јавности познатих техничких знања, чиме је, из разлога недостатка новост, спречено патентирање истоветних проналазака на основу каснијих пријава.

Видимо, дакле, да је приоритетна пријава у свом конститутивном и у свом „спречавајућем“ дејству одређена са два фактора: предметом (репродукцијом проналаска) и тренутком подношења. Предмет приоритетне пријаве одређује обим њених поменутих правних дејстава, а датум приоритета одређује временски почетак тих дејстава.

3. ОДНОС ИЗМЕЂУ РЕПРОДУКЦИЈЕ ПРОНАЛАСКА И ДРУГОГ ТЕХНИЧКОГ САДРЖАЈА ПАТЕНТНЕ ПРИЈАВЕ

Репродукција проналаска у патентној пријави није једини технички садржај патентне пријаве. Патентна пријава садржи и друге техничке информације, као што су подаци о познатом стању технике, докази за техничку ефикасност проналаска и сл. Неки од тих података представљају обавезни, најчешће подзаконским актом прописани, садржај патентне пријаве. Међутим, за разлику од репродукције проналаска, ти подаци немају конститутивни значај за приоритет патентне пријаве, што значи да могу бити достављени заводу за патенте накнадно, у току поступка патентирања. У пракси, међутим, није увек могуће прецизно разграничити који конкретан технички податак спада у репродукцију проналаска, а који не, што може имати кобне последице за обим дејстава приоритетне пријаве. Као што ћемо касније видети, ни у теорији нема увек јединственог става о томе. У том смислу, једно од питања на које ћемо се у овом раду, на погодним местима, освртати, јесте питање разграничења репродукције проналаска од осталог техничког садржаја патентне пријаве.

Технички садржај се налази у следећим формалним елементима патентне пријаве: наслову проналаска, патентним зах-

⁵ Пун текст одредбе о приоритету у чл. 60, ст. 2 Конвенције о издавању европских патената гласи: „Уколико два или више лица створе проналазак независно једно од другог, право на европски патент припада лицу чија европска патентна пријава има најранији датум подношења; ова одредба се примењује само уколико је та прва пријава објављена у складу са чланом 93, и има дејство у државама чланицама које су назначене у тој објављеној пријави“.

тевима, опису проналаска, нацртима и апстракту. За конституисање приоритета патентне пријаве релевантна је само репродукција проналаска која се налази у патентним захтевима, опису проналаска и нацртима. Другим речима, иако назив проналаска и апстракт представљају обавезни елеменат уредне патентне пријаве, њихов садржај нема материјалноправно дејство.⁶

Основна вештина састављања патентне пријаве лежи у распоређивању података који су од значаја за репродукцију проналаска, у патентне захтеве, опис проналаска и нацрте. Од тога, наиме, зависе одлучујуће последице за тумачење конкретног садржаја и обима заштите која произлази из пријаве, одн. из патента. За нашу тему, међутим, те последице немају значај, јер су, за конституисање приоритета патентне пријаве, садржај патентних захтева, описа проналаска и нацрта подједнако релевантни.⁷

4. КВАЛИТАТИВНИ АСПЕКТ РЕПРОДУКЦИЈЕ ПРОНАЛАСКА У ПАТЕНТНОЈ ПРИЈАВИ

4.1. Изводљивост проналаска на основу информација у репродукцији проналаска

У патентном праву се постављају одређени захтеви у погледу квалитета репродукције проналаска у патентној пријави. Ти захтеви, међу собом, нису истог правног ранга и значаја.

Суштински, материјалноправни захтев је да *репродукција проналаска мора пружити стручњаку информације на основу којих он може да изведе (материјализује, понови) проналазак*. У даљем тексту ћемо о овом захтеву скраћено говорити као о „захтеву изводљивости проналаска“. При том, морамо стално имати на уму да је реч о квалитету који се односи на репродукцију проналаска у патентној пријави, а не о квалитету који се односи на сам проналазак.⁸

Остали захтеви који се постављају на репродукцију проналаска у патентној пријави имају формалноправни карактер, мада су у функцији поменутог материјалноправног захтева изводљивости проналаска. Њихова сврха је да обезбеде прегледну, разумљиву, јасну и рационалну репродукцију проналаска, како би испитивачи у заводу за патенте, а затим и заинтересо-

⁶ О апстракту види детаљно у Straus: Muenchener Gemeinschaftskommentar, Art. 85, стр. 3—13.

⁷ Изричито Bernhardt/Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 457 и 458; Schaefers: Benkard — Patentgesetzkommentar, Muenchen 1988, стр. 752 и 753, оквирни број 30, са резервом у погледу карактеристичних елемената проналаска који су репродуковани само у нацртима, без ослоња на текст патентних захтева или описа проналаска.

⁸ Неизводљивост проналаска може бити објективно условљена немогућношћу функционисања проналаска који је супротан природним законима (нпр. perpetuum mobile). Нас, међутим, сада занима искључиво неизводљивост проналаска као последица његове дефектне репродукције у патентној пријави.

вана јавност, могли, свако за своје потребе и послове, лакше да рукују пријавом, одн. информацијама у њој. Формалноправни захтеви у погледу репродукције проналаска, дакле, сами за себе, немају конститутивни значај за приоритет пријаве.

Вратимо се изводљивости проналаска. Образложење за постојање захтева изводљивости проналаска се намеће само по себи. Репродукција проналаска која не омогућује изводљивост проналаска нема за јавност ону употребну вредност која је претпоставка за настанак патента. Патент који би био признат на основу такве пријаве не би имао друштвено оправдање.

При разматрању питања које су то информације које репродукција проналаска у патентној пријави мора садржати да би био испуњен захтев изводљивости проналаска, мора се поћи од самог појма проналаска. Проналазак се најчешће дефинише као техничко решење одређеног техничког проблема. Реч је, заправо, о једном упутству, одн. учењу о томе којим средствима и на који начин се решава одређен технички проблем. Начин и средства морају имати карактер објективног узрока за наступање оних последица које се сматрају решењем одређеног проблема. То значи да, у сваком конкретном случају, решење проблема мора *необходно* наступити увек кад се, на одређен начин, примене одређена средства (природни каузалитет). Међутим, као што је познато, психички процес стварања проналаска (као, уосталом, и сваку другу сврховиту духовну активност) карактерише обрнути каузални редослед: прво у свести човека настаје представа о жељеним последицама, а за њом, логички и временски, следи представа о узроцима који доводе до тих последица (финални каузалитет). У патентној пријави се проналазак репродукује у смислу финалног каузалитета: дефинише се технички проблем (задатак), па се изложи решење тог проблема.

У људском деловању је честа ситуација да се жељени циљ и оно што је објективно постигнуто не поклапају. Стога се, за потребе патентног права, под техничким проблемом (задатком) не подразумевају субјективна представа и воља проналазача, већ „жељени и *објективно постигнути* (подвукао С. М.) технички ефекат, али посматран из времена пре завршетка проналаска“.⁹ Питање објективног одређења техничког проблема је, заправо, питање адекватности пронађених техничких средстава и начина да се реши проблем који је дефинисан у патентној пријави.¹⁰ При том, не доводи се у питање могућност

⁹ Bruchhausen: Benkard-Patentgesetzkomentar, Muenchen 1988, стр. 156, оквирни број 57, са упућивањем на примере из немачке правне праксе.

¹⁰ Пример из немачке судске праксе за необјективно формулисан технички проблем у светлу решења за тај проблем (закључак BGH од 24. 3. 1987. у предмету »Mittelohrprothese«): Проналазак се односио на протезу за слухне кости. Технички проблем је дефинисан на следећи начин: „Пронаћи имплантат који се интраоперативно не мора обрађивати, или, ако је то ипак потребно, који се може обрадити са високом

да, у конкретном случају необјективно формулисани, проблем представља засебан и решавања вредан проблем, као ни могућност да решење техничког проблема, како је формулисано у патентној пријави, заиста буде решење неког (другог) техничког проблема.

У вези са питањем репродукције техничког проблема и његовог решења у патентној пријави, у немачкој правној пракси и теорији је, до недавно, било актуелно још једно занимљиво питање. Признавано је, наиме, постојање једне посебне врсте проналазака — проналазака техничког проблема (нем. — *Aufgabenerfindung*), чија специфичност је у томе да инвентивно језгро проналаска не лежи у решењу проблема, већ у постављању проблема, при чему се, за стручњака, решење проблема намеће само од себе на основу познатог стања технике.¹¹ Реч је, у суштини, о проналасцима нове примене познатих техничких средстава.¹² За разлику од Европског завода за патенте, немачки завод за патенте и немачки судови од 1983. не признају постојање „проналазака техничког проблема“ као посебне врсте проналазака.¹³ Новија немачка теорија сматра да је својевремене разлог за признавање постојања проналазака техничког проблема био у недовољно прецизном логичком разграничењу између проблема и решења, одн. у недовољној објективизацији проблема у односу на решење. Ако се проблем и решење логички и, у конкретном случају, објективно разграниче, одн. ако се „сви подаци за решење проблема, или упутства која указују на решење једног техничког проблема елиминишу из задатка који лежи у основи проналаска, и урачунају у решење техничког проблема, онда нема више потребе за проналаском

прецизношћу и, при том, са сигурношћу задржати форму коју је добио обрадом; такође, тај имплантат мора бити направљен од бијонизованог материјала.“ Решење техничког проблема, које је формулисано у првом патентном захтеву, је: „Протеза слушне кости, направљена од једног комада у облику плоче са држаљом, карактерисана тиме да плоча на страни супротној од стране на којој се налази држаља, има најмање један канал“. Без обзира на даља четири патентна захтева који, у неким елементима, одговарају постављеном задатку, испитивач у заводу за патенте је нашао да решење техничког проблема, садржано у првом патентном захтеву, и технички проблем, онакав како га је дефинисао сам пријавилац, не кореспондирају објективно, већ, можда, само у свести проналазака.

¹¹ Пример из Смерница за испитивање патентних пријава Европског завода за патенте (С IV 9. 4(и)): Технички проблем је да се возачу моторног возила, ноћу, средишна линија пута учини видљивом посредством светла са самог возила. Тако инвентивно дефинисан проблем намеће стручњаку решење које се састоји у коришћењу предмета или материјала које рефлектују светлост, за обележавање средишне линије пута.

¹² Bernhardt/Krasser: *Lehrbuch des Patentrechts*, Muenchen 1986, стр. 176.

¹³ Тенор одлуке BGH од 15. 11. 1983. у предмету »Kreiselegge« гласи: „Задатак (технички проблем — прим. С. М.) није проналазак; проналазак може бити само решење задатка“ (GRUR 1984, стр. 194).

проблема”¹⁴. Тиме се жели истаћи да, у патентном праву, нема проналазака који се састоје само од техничког проблема. Међутим, тиме се не негира постојање категорије „проналазака примене“, где се ради о проналаску нове примене познатог техничког средства. Такав проналазак се у патентној пријави репродукује уз помоћ навођења сврхе, одн. циља проналаска. Навођење сврхе проналаска може бити неопходно из два, често повезана, разлога. Један је да решење техничког проблема постаје јасно тек с обзиром на сврху проналаска. Други могући разлог је да је инвентивно језгро проналаска неодвојиво везано са сврхом проналаска. То су једини случајеви у којима навођење сврхе проналаска представља обавезни и конститутивни део репродукције проналаска.¹⁵ У свим осталим случајевима, навод сврхе проналаска, уколико то већ није јасно из саме природе проналаска, представља обавезни садржај патентне пријаве, али не представља део репродукције самог проналаска, одн. нема конститутивни значај за приоритет патентне пријаве.¹⁶

Враћајући се на основну тему — изводљивост проналаска, можемо, дакле, констатовати да репродукција техничког проблема и решења тог проблема, уз навод сврхе проналаска, уколико је реч о „проналаску примене“, морају садржати информације на основу којих стручњак може да изведе тај проналазак.

Да би извео проналазак, стручњак мора бити у стању да, на основу информација из патентне пријаве, створи услове и прибави средства која су неопходна за извођење проналаска. На пример, ако је реч о проналаску неког производа, репродукција проналаска мора садржати, између осталог, податке о начину производње тог проналаска, и материјалима који се користе у производњи. Ако је реч о проналаску поступка производње, стручњак мора из репродукције проналаска сазнати полазне материјале и све техничке услове под којима се поступак изводи. Сви материјали за обраду, на које указује репродукција проналаска, морају бити доступни (приступачни) стручњаку на дан приоритета пријаве. Доступност постоји онда кад се ти мате-

¹⁴ Bruchhausen: Benkard-Patentgesetzkomentar, Muenchen 1988, стр. 158, оквирни број 58, са позивом на одлуку BGH од 22. 11. 1984. у предмету »Koerperstativ«, објављену у GRUR 1985, стр. 369.

¹⁵ Пример: Упутство да се полиетилен (позната материја) употреби за израду уложака за ципеле, добија квалитет проналаска тек уз навођење сврхе (разлога) за то: спречавање знојења ногу (одлука BGH од 22. 10. 1962. у предмету »Einlegesohle«, GRUR 1962, стр. 83).

Лекови су „проналасци примене“, те репродукција проналаска лека у патентној пријави подразумева обавезно навођење медицинске индикације, као сврхе проналаска, и то на датум приоритета пријаве. Види Bernhardt/ Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 334.

¹⁶ Bernhardt/ Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 333, 334; Schaefers: Benkard—Patentgesetzkomentar, Muenchen 1988, стр. 749, 750, оквирни број 17.

ријали могу наћи у редовном промету, или произвести или прибавити на други начин без тешкоћа. Ово питање је до пре неког времена било посебно актуелно у вези са тзв. микробиолошким проналасцима.

Патентирање микробиолошких и других проналазака у којима се користи тзв. жива материја тангира, пре свега, проблематику изводљивости (поновљивости) проналаска као таквог, па тек онда проблематику квалитета репродукције проналаска у патентној пријави. Реч је о две, у пракси често повезане, врсте проналазака: Проналасцима у којима се користе микроорганизми као живи материјал за обраду, и проналасцима у којима је микроорганизам резултат обраде. У првом случају, изводљивост једног таквог проналаска непосредно зависи од доступности микроорганизма у питању. Сматра се да микроорганизам није доступан ако се не може рутинским поступком једноставно изоловати или произвести, или се не може набавити у комерцијалном промету. У другом случају, изводљивост проналаска зависи од тога да ли понављање свих радњи које су проналазача једном довеле до стварања одређеног микроорганизма, обезбеђује увек исти резултат.

Како савремени степен развоја науке и технике у области живе материје (још увек) карактерише релативна непредвидивост резултата не само класичних метода оплемењавања организама (селекција, хибридизација, мутација), већ и генетско-инжењерских метода, то је изводљивост поменутих врста проналазака обезбеђена тек ако и кад је конкретни микроорганизам, од стране проналазача, одн. подносиоца патентне пријаве, депонован у надлежну депозитну установу (под претпоставком наравно, да се ради о микроорганизму који се може репродуковати из депонованог узорка). Материјалноправно посматрано, ради се о једном, теоријски врло тешко објашњивом, изузетку у патентном праву, по коме се упутство о средствима и начину решавања одређеног техничког проблема замењује *материјализованим решењем* тог проблема.

За репродукцију таквог проналаска у патентној пријави то значи да она, на дан приоритета, мора садржати наводе о имену и адреси депозитне установе, броју и датуму под којима је депозит одређеног микроорганизма заведен.¹⁷

¹⁷ Пракса депоновања недоступних микроорганизама ради поступка патентирања микробиолошких проналазака, као и обавеза навођења у репродукцији проналаска имена и места депозитне установе у којој је микроорганизам депонован (најкасније до тренутка подношења патентне пријаве) започела је у САД још 1950. године (види Pechmann: *Hinterlegung und Freigabe neuer Mikroorganismen / Mitteilungen deutscher Patentanwalte* 1977, стр. 41.). Прва судска потврда такве праксе у САД уследила је тек 1970. у предмету *In re Argoudelis* (168, USPQ, стр. 99).

Данас, у већини савремених патентних система, укључујући и југословенски, уведена је обавеза депоновања микроорганизма у прописану депозитну установу, као саставни део обавезе репродуковања проналаска у патентној пријави. Наравно, таква обавеза постоји само у случају кад микроорганизам у питању није на други начин доступан јав-

Најтеже питање у вези са квалитетом репродукције проналаска је колико детаљне морају бити информације на основу којих стручњак треба да изведе проналазак.

У упоредном праву је опште прихваћено мишљење да репродукција проналаска не обезбеђује његову изводљивост уколико стручњаку даје само правац и принцип решавања техничког проблема, и тиме га ставља у ситуацију да он мора сам да доврши проналазак. Исто тако, није довољно да стручњак, на основу информација из патентне пријаве, мора да изведе низ покушаја, одн. експеримената не би ли, захваљујући случају или статистичкој вероватноћи, успео да изведе проналазак.¹⁸ Проналазак, дакле, мора бити *практично* изводљив за стручњака на основу информација садржаних у пријави. Истовремено, тај захтев за практичном изводљивошћу проналаска не обавезује подносиоца пријаве да у пријави даје научно објашњење деловања конкретних природних законитости.¹⁹ Међутим, суштинска напомена у вези са овим питањем је следећа: Репродукција проналаска у патентној пријави се не обраћа лаику, већ стручњаку. Према томе, подразумева се да он може, у појединим случајевима, својим стручним знањем да надопуни недостајуће информације у патентној пријави. Конкретно, на пример, неодређени подаци о мерним вредностима не морају бити препрека за изводљивост проналаска, уколико стручњак може из репродукције проналаска да сазна принцип помоћу кога ће он сам бити у стању да, без већих тешкоћа, одреди те вредности.²⁰ Такође, неопходност експериментисања од стране

ности. Међународно признање депоновања микроорганизама у поступку патентирања микробиолошких проналазака, уређено је Конвенцијом о међународном признању депозита микроорганизама за потребе поступка патентирања, која је закључена у Будимпешти 1977. Поступак њене ратификације од стране Југославије је у току.

¹⁸ In re Gardner (ССРА, 1970.): За патентирање је пријављен поступак коришћења одређених супстанци ради изазивања антидепресивног дејства код људи или животиња. Наведено је да дневна доза може износити од 10 до 450 мг. Недостатак ближих података о проналаску пријавилац је објаснио тиме да стручњак може одредити тачну дозу за људе на основу експериментисања са животињама и упоређујући те резултате са релативним дејством познатих антидепресивних лекова. ССРА је, потврђујући одлуку Завода за патенте којом је пријава одбијена, између осталог рекао: „Ми сматрамо да (ова пријава — прим. С. М.) припада категорији позива на експериментисање у циљу утврђивања начина како да се употреби наводни проналазак антидепресивног деловања...“ (166 USPQ, стр. 138, ССРА 1970.).

¹⁹ Патентно право се задовољава одговором на питање како нешто функционише, док одговор на питање зашто то функционише препушта науци (Klauer/Moehring: Patentrechtskommentar, стр. 72, Muenchen 1971).

²⁰ На пример, ВГН је, у својој одлуци од 14. 6. 1966. у предмету »Gasheizplatte« оценио да изрази „што је могуће мањи“, „што је могуће већи“ и „сразмерно танак“, којима су означени поједини делови проналаска грејног уређаја на гас, нису, у конкретном случају, неодређени, јер је стручњаку у репродукцији проналаска објашњено зашто ти делови морају бити такви и каква је функционална међузависност тих делова и целине проналаска. На основу тих података и *свог стручног*

стручњака није доказ за непостојање изводљивости проналаска на основу информација из пријаве, уколико су ти експерименти у разумним оквирима²¹ и/или усмерени на оптимализовање жељених резултата, а не на изналагање решења за технички проблем.²²

Релативно либералан начин на који се у СР Немачкој третира захтев изводљивости проналаска, објашњава се увиђањем положаја у којем се налази подносилац пријаве. Он, наиме, жури са подношењем пријаве, како би резервисао патентноправни приоритет, те често нема времена да испита све детаље проналаска или да начини оптималну репродукцију проналаска у патентној пријави. Претерана увиђавност завода за патенте, међутим, доводи до ризика од признавања патената за недовршене проналаске или за проналаске чије детаље је пријавилац свесно изоставио у патентној пријави.²³ Упркос наговештају нешто оштријег курса,²⁴ сви су изгледи да ће се остати при бенеvolentном односу према пријавиоцу, јер је „очекивање да струч-

знања, стручњак је у стању да изведе проналазак (GRUR 1967, стр. 56 и даље). Слично, BGH у својој одлуци од 21. 12. 1967. у предмету »Garmachverfahren« (GRUR 1968, стр. 311).

²¹ Предмет из судске праксе САД Lever bros. Co. v. Proctor & Gamble MFG. Co. из 1943: Покренут је поступак за поништај патента за проналазак поступка производње сапуна, јер су у патентној пријави биле наведене само оквирне вредности температуре, притиска и влажности, од којих зависи квалитет сапуна. Суд није поништио патент, дајући, између осталог, следеће образложење: „Ниједан произвођач сапуна није посведочио да има било какве тешкоће са разумевањем или применом поступка који је описан у пријави. Експериментисање, у оквиру патента, није неопходно ради тога да би се утврдило у чему се поступак састоји или да би се поступак извео или да би се оценило да ли је поступак изводљив или није; експериментисање је неопходно да би се, у оквиру изводљивог поступка, тај поступак прилагодио одређеним материјалима, жељама и потребама (подвукао С. М.) индивидуалног произвођача сапуна, који примењује тај поступак.“ (Наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 7—35.)

Посебно занимљив је предмет »Brillengestelle« из праксе BGH (одлука од 27. 11. 1975): Тужилац је уложио за поништај патента за проналазак поступка израде оквира за наочаре, тврдећи да репродукција проналаска у патентној пријави, одн. патентном спису не обезбеђује изводљивост проналаска. Ту тврдњу је тужилац поткрепио наводом да је тек после шест година експериментисања у којем су учествовали доказани стручњаци, и уз утрошак од преко 700.000 долара, успео да одреди један састојак (утврђивач) који је неопходан да би се проналазак практично извео. Суд је, међутим, стао на становиште да ти наводи нису доказ за неизводљивост проналаска, јер је комисија судских вештака установила да стручњак за пластичне масе може, на основу познатог стања технике (које, додуше, није било наведено у патентној пријави) и уз прихватљив утрошак времена на експериментисање, практично извести проналазак из нападнутог патента (GRUR 1976, стр. 213, 215).

²² Teschemacher: Muenchener Gemeinschaftskommentar, Art. 83 EPU, стр. 27.

²³ Bernhardt/Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 331.

²⁴ Став BGH у одлуци од 4. 10. 1979. у предмету »Doppelachsaggregat« је да један предлог, који просечан стручњак може остварити само

њак, коме су саопштена битна сазнања проналазача, допуни својим знањем детаље који су потребни за извођење проналаска, у принципу, оправдано”.²⁵

За изводљивост проналаска није увек довољно да изведени проналазак функционише било како. У случају кад се патентбилност, нарочито инвентивна висина, проналаска заснивају на одређеним техничким предностима које проналазак има у односу на познато стање технике, онда изводљивост проналаска подразумева наступање тих предности приликом реализације проналаска. У супротном, упркос функционисању проналаска, не може се сматрати да је он изводљив у смислу патентног права.

Генерално питање које се поставља у вези са техничким предностима проналаска је да ли оне морају бити укључене у репродукцију проналаска већ у тренутку заснивања приоритета пријаве, или то може уследити и касније. Правило је да техничке предности проналаска, иако могу бити од значаја за патентбилност, нарочито за инвентивну висину, проналаска, не спадају у само техничко учење, те стога не представљају део репродукције проналаска у пријави, нити имају конститутивни значај за заснивање приоритета патентне пријаве. Те предности, под условом да су познате пријавиоцу, представљају саставни део осталог техничког садржаја патентне пријаве, и могу бити достављене заводу за патенте у току поступка патентирања. Изузетак од тог правила представљају релативно ретки случајеви у којима одређена техничка предност карактерише проналазак и даје му технички смисао.²⁶ У том случају, техничка предност представља саставни део проналаска и мора бити укључена у репродукцију проналаска на датум приоритета патентне пријаве.²⁷

Битно је да су сви захтеви које патентно право поставља у погледу исцрпности репродукције проналаска искључиво усмерени на техничку страну његове изводљивости и функционисања. Према томе, није дужност подносиоца патентне пријаве да у пријави изнесе податке који су потребни да би се нпр. производ (на који се проналазак односи) пласирао на тржиште. То значи да се од подносиоца патентне пријаве не очекује да у пријави пружи информације својим привредним кон-

уз велике тешкоће и претходне неуспехе, не представља техничко учење које је изводљиво на основу репродукције проналаска (види GRUR 1980, стр. 166).

²⁵ Bernhardt/Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 331.

²⁶ На пример, у одлуци BGH од 29. 4. 1960. у предмету »Flugzeugbetankung«, став суда је био да, уколико одређена техничка предност представља суштину проналаска, а искоришћавање те предности даје техничком учењу прави смисао, онда та предност мора бити, као саставни део репродукције проналаска, укључена у патентну пријаву већ на дан њеног приоритета. Види GRUR 1960, стр. 542.

²⁷ Schaefers: Benkard-Patentgesetzkommentar, Muenchen 1988, стр. 753, оквирни број 33.

курентима како да експлоатишу проналазак на рентабилан и безбедан начин.²⁸

Имајући у виду изложена правила и њихова ограничења, јасно је да скоро сваки конкретан случај репродукције проналаска има своје техничке посебности чије правно тумачење може дати различите резултате. Да би се сузио простор за интерпретацију појма изводљивости проналаска, у патентном праву постоји правило да патентна пријава мора да садржи бар један начин извођења проналаска, као пример. Међутим, патентно право САД, традиционално, иде и даље: оно тражи да се у патентној пријави, поред описа проналаска, наведе и најбољи, проналазачу/пријавиоцу познати начин за извођење проналаска (енгл. — *best mode requirement*).²⁹ Због конформности са америчким правом, таква одредба се, у виду могуће обавезе подносиоца пријаве, појављује и у Правилнику за спровођење Уговора о сарадњи у области патената (правило 5. 1 (a) (v)).

Упркос сасвим разумљиве и оправдане интенције такве одредбе, она има велике недостатке који доводе у питање њену вредност. Први недостатак се састоји у томе што, у тренутку састављања патентне пријаве, ни сам пријавилац често нема знања о објективно добром, да ни не говоримо о најбољем, начину извођења проналаска. Дакле, објективна вредност такве информације је ограничена. Други недостатак је тешкоћа (често и немогућност) да се у току поступка патентирања или после издавања патента (нпр. у поступку за поништај патента) утврди да ли је начин за извођење проналаска, који је пријавилац навео у пријави, најбољи за који је он знао у тренутку подношења пријаве.³⁰ И сама америчка правна пракса је, због изло-

²⁸ Teschemacher: Muenchener Gemeinschaftskommentar, Art. 83 EPU, стр. 29; Bernhardt/Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 332.

²⁹ Члан 112, ст. 1 Патентног закона САД. Исто правило је, традиционално, постојало и у Патентном закону Велике Британије (чл. 4.3(б) закона из 1949) све до ревизије патентног права 1977. Слична одредба постојала је и у Закону о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања СФРЈ из 1981. (чл. 78, ст. 3). Ревизијом овог закона од априла 1990, та одредба је брисана.

³⁰ Судски предмет *Benger Laboratories, Ltd. v. R. K. Laros Co.* из 1962: (из образложења) „Главна упориште тужениковог става је у чињеници да је тужилац од самог почетка користио у својој комерцијалној производњи поступак који, у неким деловима, одступа од поступка који је изложен у патентној пријави, и да је био упадљиво успешан у пласирању тог производа на светском тржишту. Наравно, може постојати много разлога због којих је тужилац усвојио овај поступак, а није неки други; ја не сматрам чињеницу да титулар патента усваја одређени поступак за своју комерцијалну производњу, као довољну за закључак да је то и најбољи поступак, мада се то мора размотрити. Иакође, увек постоји питање шта се подразумева под „најбољим“ поступком. Сасвим су могући случајеви у којима би разлози економичности, или друге потребе, изискивали коришћење извесног поступка за производњу широких размера, иако би много бољи производ могао да се направи уколико би се желеле мање количине.“ (135 USPQ, стр. 11 / наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 7—65.)

жених разлога, овај захтев свела на скромну и разумну меру. Наиме, није нужно да пријавилац дефинише проналазак путем навођења тачних величина и мерних вредности, фиксирајући се за конкретну материјализацију проналаска, одн. радни пример (енгл. — *embodiment*). Другим речима, непостојање радног примера у патентној пријави не значи истовремено да је репродукција проналаска некомплетна.³¹ Штавише, сматра се да је захтев америчког патентног права, о коме говоримо, испуњен и онда кад извођење проналаска изискује и разумну меру експериментисања, под условом да се не докаже да је пријавилац „утајио“, одн. „прећутао“ најбољи начин за извођење проналаска, за који је знао у тренутку подношења патентне пријаве.³²

Посебно питање је какав је значај тзв. радног примера за обим дејстава приоритетне пријаве. Другим речима, да ли радни пример представља део репродукције проналаска у патентној пријави. Радни пример се увек налази у опису проналаска, као формалном елементу пријаве. Стога, он може бити део репродукције проналаска, уколико садржи техничке податке који представљају део решења за одређени технички проблем, и који нису наведени на неком другом месту у пријави. Уколико је то случај, подаци из радног примера имају конститутивни значај за приоритет пријаве, одн. одређују обим њеног дејства. У пракси, међутим, то је врло редак случај, што је и логично, будући да је смисао радног примера да конкретизује оно што је већ садржано у репродукцији проналаска.

Питање које је у теорији и пракси патентног права отворено, јесте да ли навод области у којој се проналазак може применити, одн. навод начина за привредно искоришћавање

³¹ P. D. Rosenberg: *Patent Law Fundamentals*, New York 1975, стр. 197 и 198.

³² Америчка управна и судска пракса су веома богате на ову тему. Наводимо, као илустрацију, један једноставан пример из праксе ССРА из 1962. *In re Gay*: Проналазак који је пријављен за патентирање је описан као „перфорирана посуда напуњена некуваним пиринчем“, карактерисана тиме да има рупе чији су број и величина довољни да пропуштају воду и раствор скроба приликом кувања у води у којој је та посуда потопљена, а да при том не пропуштају зрна пиринча. Завод за патенте САД је оспорио да пријава за овај проналазак садржи најбољи, пријавиоцу познати, начин за извођење проналаска, јер у њој није назначен ни један конкретан пример извођења, већ је дефинисање броја рупа и њихове величине препуштена лицу које изводи проналазак. ССРА је имао став супротан од става Завода за патенте. Наиме, пошавши од тога да је смисао одредбе о најбољем, пријавиоцу познатом, начину извођења проналаска да спречи прећуткивање најбољег начина извођења за који пријавилац зна, ССРА сматра да пријава садржи довољно елемената који омогућују извођење проналаска; сходно томе, таква пријава, одн. патент не може се напасти све док се не докаже да је пријавилац, у тренутку подношења пријаве, знао за начин извођења, који није изложио у пријави (135 USPQ, стр. 311).

проналаска представља део репродукције проналаска.³³ У немачкој пракси, која се у том погледу формирала на основу одлука ВГН у предметима који су се тicali проналазака тзв. аналогних хемијских поступака и проналазака материје, постоји правило да навод области у којој се проналазак може применити представља део репродукције проналаска, те да мора бити садржан у патентној пријави већ на датум њеног приоритета.³⁴ То важи, наравно, само под условом да стручњаку, на основу других података из пријаве, није јасно како се проналазак може применити.

У једном делу теорије која подржава овакву праксу, тај став се објашњава неопходношћу да се из патентне заштите искључе проналасци који, осим можда за научне и експерименталне сврхе, немају другу практичну примену (на пример, проналасци материје која нема практичну сврху).³⁵ У другом делу теорије, исти став се објашњава тиме да навод начина примене, одн. области примене проналаска има за циљ да одреди технички профил стручњака за кога проналазак мора бити изводљив (на пример, проналазак одређене пољопривредне машине мора бити изводљив за стручњака у области машинства, а не у области пољопривреде). У том смислу, тај податак је битан за изводљивост проналаска и мора, стога, бити у патентној пријави на датум њеног приоритета.³⁶ Такође, постоје аутори који наводе начина примене проналаска одричу конститутивни значај за обим дејства приоритетне пријаве.³⁷

Чини се да различитост мишљења о овом питању произлази из неспоразума, одн. недовољно прецизног разликовања одређених патентноправних појмова и њиховог правног значаја. Наиме, једно је питање да ли навод начина искоришћавања представља део репродукције проналаска, а друго је питање да ли, и какав значај тај навод има за патентбилност проналаска. Прво питање је везано за проблематику тзв. „проналазака примене” (на пример, проналазака лекова, хербицида, инсектицида, аромата и сл.), о чему смо већ говорили: ако начин примене једног проналаска (нпр. лечење, уништавање корова, инсеката) представља део учења о решењу одређеног техничког проблема, онда тај навод представља део репродукције проналаска и

³³ Правилник за спровођење Конвенције о издавању европских патената, у правилу бр. 27.1 (г), као и Правилник за спровођење Уговора о сарадњи у области патената, у правилу бр. 5.1 (ви) предвиђају обавезу навођења, у опису проналаска, начина за привредно искоришћавање проналаска, уколико то није очигледно из његове природе.

³⁴ Види у Bernhardt / Krasser: Lehrbuch des Patentrechts, Muenchen 1986, стр. 335 и 336, са упућивањем на одлуке ВГН.

³⁵ Bruchhausen: Benkart-Patentgesetzkomentar, Muenchen 1988, стр. 176, оквирни број 89.

³⁶ Hesse: Anwendungsgebiet und Offenbarung des Erfindungsgedankens (Mitt. 1983, стр. 109).

³⁷ Види упућивање на бројне изворе у Hesse: Anwendungsgebiet und Offenbarung des Erfindungsgedankens (Mitt. 1983, стр. 107, фуснота бр. 9).

мора бити садржан у пријави на датум приоритета, јер има конститутивни значај за обим дејства приоритетне пријаве. Друго питање је везано за друге врсте проналазака (најчешће за проналаске материје *per se*). У том случају, навод начина примене једне материје може бити од значаја за патентбилност проналаска, али он не представља део репродукције проналаска, те се може доставити заводу за патенте у току поступка патентирања.

Подпитање које се, даље, поставља, и које, додуше, излази из оквира теме овог рада, јесте да ли се навод начина, одн. области примене једног проналаска може узети као релевантан за оцену његове привредне применљивости, као једног од услова патентбилности проналаска. За америчко право, одговор је потврдан; за немачко и европско право, одговор је одречан. У праву САД, пандан услову привредне применљивости проналаска је услов корисности (енгл. — *utility*), садржан у чл. 101 Патентног закона САД. Њиме су, према америчкој теорији и пракси, „покривена” три услова: 1. објективна изводљивост проналаска, 2. постизање одређене минималне људске сврхе, 3. та сврха не сме бити противзаконита, неморална или противна јавном поретку.³⁸ Америчка патентноправна пракса је на становишту да проналазак, чија сврха није позната, не задовољава услов корисности, те се не може патентирати.³⁹ Став новије немачке теорије,⁴⁰ као и став Европског завода за патенте⁴¹ је да

³⁸ Види детаљно у D. Chisum: *Patents*, Vol. I, New York 1980, стр. 4—2.

³⁹ Нпр. у одлуци ССРА у предмету *In re Kirk* из 1967. порекнута је употребљивост — корисност нове класе једињења стереоида, за коју је у пријави стајало да „често поседује високу биолошку активност”. Из образложења: „Небулозни изрази „биолошка активност” или „биолошка својства” који се појављују у опису проналаска не дају експлицитан навод о корисности једињења и начину њиховог коришћења...” (135 USPQ, стр. 48).

У САД је, са становишта *utility*, пракса колебљива у погледу хемијских проналазака који имају примену на лабораторијским животињама (*In re Krimmel* / 130 USPQ, стр. 215; *In re Bergel* / 130 USPQ, стр. 206), затим у погледу тзв. хемијских међупроизвода (*Reiners v. Mehleretter* / 111 USPQ, стр. 97; *In re Joly* / 135 USPQ, стр. 45).

⁴⁰ „Функција разграничења, коју је законодавац одредио појму „привредна искористивост” прешла је у пракси на појам „технике”. Овај је, као написана карактеристика, непосредно приписан појму проналаска, са последицом да је „привредна искористивост” постала секундарни, услов патентбилности проналазака, који служи у сврхе разграничења само још у изузетним случајевима.” (F. K. Beier: *Zukunftsprobleme des Patentrechts*, GRUR 1972, стр. 216); Bernhardt / Krasser: *Lehrbuch des Patentrechts*, Muenchen 1986, стр. 336, 337.

⁴¹ Постоји тенденција, посебно у пракси Европског патентног завода, да се тај појам одреди, одн. консумира помоћу три патентноправна појма: технике, изводљивости и техничке употребљивости. У том смислу навод о начину привредног искоришћавања проналаска најчешће је консумиран техничком природом проналаска и описом начина на који се проналазак (који се односи на ствар) може произвести. Види код Pagenberg: *Muenchener Gemeinschaftskommentar*, Art. 75 EPU, стр. 17—24; Teschemacher: *Muenchener Gemeinschaftskommentar*, Art. 83 EPU, стр. 23 и 24.

је проналазак, који се односи на материју или ствар, привредно употребљив самом чињеницом да се може *произвести*, будући да производња представља вид привредне примене проналаска.

4.1.1. Патентноправни појам стручњака

Као што смо из досадашњих излагања видели, јасноћа описа и могућност извођења проналаска се мере према једном правном стандарду који је оличен у тзв. *просечном стручњаку, одн. стручњаку из одговарајуће техничке области*.⁴² Правилно схватање и разумевање патентноправног појма „стручњака“ је претпоставка за исправно сагледавање вредности техничке информације која је садржана у патентној пријави.⁴³ Увођење овог института у патентно право има за циљ да објективизује критеријуме којима се конкретни људи, као нпр. испитивачи у заводу за патенте, судије, стручњаци у фабрикама и предузећима, служе кад оцењују да ли је репродукција одређеног проналаска у патентној пријави јасна и да ли се проналазак може извести. Међутим, и та објективизација је само приближна. Наиме, извесно је само да патентна пријава није намењена лаицима, одн. широкој публици. Међутим, отворено је питање конкретизације имагинарног субјекта — стручњака коме је она намењена. Утврђивање садржине овог правног стандарда представља стални предмет интересовања правне праксе и теорије.

Појам стручњака се у патентном праву појављује у вези са два различита проблемска круга: Један се тиче оцене инвентивне висине проналаска, а други се тиче наше теме — изводљивости проналаска на основу његове репродукције у патентној пријави. Без обзира на то што налази примену у контексту два раздвојена питања, појам стручњака је у патентном праву

⁴² У патентном праву СР Немачке до Закона о патентима из 1981. год., коришћен је термин „просечни стручњак“ (нем. — *Durchschnittsfachmann*). У страсбуршком Споразуму о унификацији неких материјалних појмова патентног права из 1963, затим у Уговору о сарадњи у области патената из 1971, Конвенцији о европском патенту из 1973, као и у земљама чланицама Конвенције о европском патенту користи се термин „стручњак“ (нем. — *Fachmann* / енгл. — *person skilled in the art*). Исти термин се користи и у америчком патентном праву (*person skilled in the art*). Наше право је од ревизије Закона о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања у априлу 1990, такође одустало од „просечног стручњака“ и усвојило термин „стручњак у одређеној области“. Истичемо, међутим, да се, без обзира на термин, ради о истом правном стандарду.

⁴³ Један од најчешћих неспоразума између патентног система и публике је у томе што лица која, не разумевајући патентноправни појам стручњака, сматрају да проналазак није репродукован у патентној пријави на одговарајући начин, ако они не могу да га разумеју или изведу на основу описа у пријави.

јединствен.⁴⁴ Ова констатација је битна, будући да су правна пракса и литература дефинисале појам „стручњака” претежно на питању испитивања инвентивне висине проналаска, што је, свакако, знатно деликатнији чин од оцене разумљивости и изводљивости проналаска на основу његове репродукције у патентној пријави.

Правна пракса нагиње томе да у „стручњаку” види претежно дипломираног инжењера, понекад и техничара са дугогодишњим радним искуством. Битно је да је „стручњак” одређен као лице практичног стручног усмерења, и да се само изузетно, зависно од технолошке области којој припада конкретан проналазак, тражи да то буде лице са одговарајућим научним степеном или са искуством у истраживачко-развојном раду.⁴⁵ Кад је реч о проналаску који припада технолошкој области у којој се прелама више научно-техничких дисциплина, посебно ако се у њој одвијају интензивни развојни процеси, патентно-правни појам стручњака може се односити на више људи који делују као тим. Слично важи и онда кад технички проблем, опи-

⁴⁴ Стручност „стручњака” који је оличен у испитивачу завода за патенте или вештаку у поступку за поништај патента, и који оцењује инвентивну висину проналаска је обрнуто пропорционална изгледима да проналазак буде патентиран, одн. да се патент одржи; истовремено, стручност „стручњака” који треба да разуме и изведе проналазак на основу информација у пријави је пропорционална изгледима да проналазак буде патентиран, одн. да се патент одржи. Имајући то у виду, уравнотежен патентни систем мора имати јединствен критеријум стручности „стручњака”, јер би, у супротном, било скоро немогуће патентирати неки проналазак, или би, у другој крајности, скоро сваки проналазак могао да се патентира (види Pagenberg: Muenchener Gemeinschaftskommentar, Art. 75 EPU стр. 21, посебно фуснота бр. 58). Да постизање ове равнотеже није једноставно, можемо илустровати на примеру два, делимично противречна, исказа из образложења две, по значају за ово питање, водеће одлуке судова у САД: „...трећа група људи састоји се од обичних радника (workmen — прим. С. М.) који користе ону количину умећа и разумевања која се од њих може очекивати. Радник није површан човек, већ је пажљив човек који, међутим, не поседује научно знање и инвентивност који би му омогућили да, без туђе помоћи, допуни непотпуни опис или исправи погрешан опис. Како ја разумем закон, да би био задовољавајући, опис проналаска мора бити разумљив за трећу групу људи коју сам поменуо... Опис проналаска треба да каже раднику како да изведе проналазак, али није неопходно да му каже сваки детаљ.” (Plimpton v. Malcolmson из 1876 / наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 7—19). „Све напомене заступника у вези са значењем речи „стручњак” су илустрације и примери, а не прецеденти. Оне често пре илуструју личност њиховог пуномоћника, него нешто друго. Ми смо мишљења да је корисно сетити се, прво, колико је лако не чинити ништа, и како је мали корак од нечињења до изјаве да се нешто не може учинити...” (A. B. Dirk v. Barnett из 1923 / наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 7—20).

⁴⁵ „Да обимна теоријска знања често доводе до погрешних процена инвентивне висине проналаска, показује се на бројним одлукама Савезног суда СР Немачке у споровима за поништај патента, у којима је потврђено постојање инвентивне висине, насупрот ставу судских вештака” (Pagenberg: Muenchener Gemeinschaftskommentar, Art. 56 EPU, стр. 22, фуснота бр. 61).

сан у пријави, указује стручњаку да се решење тог проблема налази у (још) некој другој техничкој области. Тада појам стручњака укључује бар два имагинарна лица.⁴⁶

Садржинско одређење патентноправног појма стручњака подразумева неопходност да се одреди: област технике коју стручњак познаје, мера његовог познавања те области технике и мера његове укупне стручне способности да, на основу свог знања, решава техничке проблеме.

4.1.2. Релевантна техничка област

Област технике коју стручњак мора познавати (тзв. релевантна област) је она област у којој се налази проналазак (нем. — einschlaegiger Stand der Technik/ енгл. — pertinent art). Негативно формулисана, ова констатација значи да стручњак, у патентноправном смислу, није свезнајући субјект,⁴⁷ већ се од њега очекује да влада ограниченим пољем технике. У том смислу, овај појам не представља правну фикцију, већ представља правни стандард са реалном садржином.⁴⁸

Од посебног практичног значаја је питање како се одређује којој области технике припада проналазак, одн. која је конкретна релевантна технолошка област у којој стручњак мора да има знања. За ово питање је пресудна техничка информација која је садржана у пријави, и која репродукује проналазак. Први део реченице патентног захтева у којем се дефинише проналазак за који се тражи заштита, састоји се од најближег општег појма под који се сам проналазак може подвести (*genus proximum*). Тај општи појам указује на техничку област којој проналазак припада и у којој стручњак мора имати знања. Међутим, ово једноставно правило има допуне и изузетке. Наиме, релевантна техничка област често, поред области на коју указује *genus proximum* из патентног захтева, укључује и друге области, некад више, а некад мање сродне. То је увек случај онда, кад патентноправни појам стручњака обухвата више лица различитог стручног профила, за које се, с обзиром на технолошку природу проналаска, може претпоставити да обично раде као развојно-истраживачки тим.⁴⁹ Такође, уколико је технички проблем, који се налази у основи конкретног проналаска, општег

⁴⁶ Види одлуку Техничког жалбеног одељења Европског завода за патенте од 5. 3. 1982. у предмету *Reinigungsvorrichtung fuer Foerderbaender* (GRUR INT 1982, стр. 614).

⁴⁷ Papke: *Der »allwissende« Durchschnittsfachmann* (GRUR 1980, стр. 147, 148).

⁴⁸ Стога, мада сликовит, није исправан став о стручњаку као „митском свезнајућем раднику“ (енгл. — mythical omniscient worker), који је остао забележен у америчкој пресуди у предмету *Mast Foss & Co. v. Stover Mfg. Co.* из 1900. године. (види део цитата пресуде у *D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980. стр. 5—134*).

⁴⁹ За немачку праксу види одлуку BGH од 6. 5. 1960. у предмету *Fensterbeschlaege* (GRUR 1960, стр. 427, 428).

значаја у тој мери, да се може разумно претпоставити да ће се појавити и у некој другој технолошкој области, сматра се да релевантну техничку област чине више различитих области.⁵⁰

Genus proximum из патентног захтева за проналазак који се односи на неки производ, указује најчешће на техничку област у коју пада производња предмета израђена према предметном проналаску (нпр. циркуларна моторна тестера, термоотпорни заптивач). Међутим, genus proximum често указује на две техничке области: једну у коју пада производња предмета, и другу у коју пада употреба (намена) предмета (нпр. материјал за зубне протезе). У том случају, пресудна је оцена у којем делу се налази претежан део претпостављених основа патентбилности тог проналаска. На пример, код проналаска браве за кошницу, стручњак, у смислу патентног права, је бравар, а не пчелар;⁵¹ код проналаска пластичног материјала који се употребљава за израду зубних протеза, стручњак је хемичар, а не зубар.⁵² У начелу, код проналазака који се односе на ствар или материју, потребно је акценат ставити на структуру проналаска (енгл. — problem solving approach), а не на функцију проналаска (енгл. — product function approach).⁵³ С друге стране, код проналазака који се односе на *радне или производне поступке*, и који су, по природи ствари, дефинисани својом функционалношћу, сфера примене је у првом плану.

У вези са одређивањем врсте и обима знања које стручњак мора имати, од значаја је и став теорије и праксе, о односу општих знања у односу на посебна знања из релевантне техничке области. Поседовање општих знања од стране стручњака се, у начелу, подразумева. Тако, стручњак специјалиста у једној уској техничкој дисциплини (нпр. ласерска техника) мора познавати основе електронике.⁵⁴ Морамо, међутим, приметити да се у пракси, посебно у савременим условима специјализаци-

⁵⁰ Нпр. пнеуматски транспортни уређај у процесу прераде памука и дувана; механизам спојнице (куплунга) код филмске камере и уређаја који навија и одвија траку метра (примери наведени према Klauer-Moehring: Patentrechtskommentar, Muenchen 1971, стр. 87).

⁵¹ Одлука CCPA In re Grout из 1967 (135 USPQ, стр. 742).

⁵² Види одлуку BGH у предмету Polymerisationbeschleuniger (GRUR 1965, стр. 138, 141).

⁵³ За америчко право, Kitch: »Graham v. John Deere Co.« — New Standards for Patents, 1966 Sup. Ct. Rev, стр. 336 (наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 5—74). Овај приступ, такође, налази своје прихватање и потврду у америчкој пракси. Види одлуке American Mine Door Co. v. Newberry из 1925. (наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 5—75); In re Kylstra из 1934 (32 USPQ, стр. 382; Metaframe Corporation v. Biozonics Corporation из 1972 (176 USPQ, стр. 237).

⁵⁴ Pagenberg: Muenchener Gemeinschaftskommentar, Art. 56 EPU, стр. 26.

У предмету из судске праксе САД American Stainless Steel Co. v. Ludlum Steel Co. из 1923. тужилац је оспорио изводљивост проналаска металних алата и прибора за јело израђених од посебне врсте легуре која обезбеђује отпорност на оксидацију (рђање), јер стручњак у области производње металног прибора за јело није могао да понови проналазак.

је науке и технике, однос општих знања према посебним знањима често појављује као однос знања из две сродне области; другим речима, општим и посебним знањима често не може да влада један стручњак, те је, са становишта правне теорије, потребно прибећи фикцији о стручњаку као тиму од два или више имагинарних лица.

За одређивање релевантне области технике у којој стручњак мора имати знања, од извесног значаја може бити и ознака проналаска према тзв. патентној класификацији коју примењује патентни завод код којег је поднесена патентна пријава. Неопходно је, међутим, имати у виду да патентна класификација постоји зато да се патентни документи раврставају на начин који ће олакшати тзв. ресерш (претраживање) стања технике у поступку испитивања патентних пријава. Из тог разлога, ознака проналаска према патентној класификацији може да послужи само као једна од индикација за релевантну техничку област у којој стручњак мора имати знања. Могући разлози за неподударање техничке области на коју указује ознака према патентној класификацији, и релевантне техничке области произлазе из околности да патентна класификација може, у начелу, почивати на једном од два критеријума. Један критеријум је оријентисан претежно према области у којој се проналазак може привредно искоришћавати (тзв. кориснички критеријум); на том критеријуму је почивала стара немачка патентна класификација. Други критеријум је оријентисан претежно према карактеристичној функцији проналаска (тзв. функционални критеријум); на том критеријуму почива актуелна патентна класификација у САД. Међународна патентна класификација (која се примењује, између осталих земаља, и у Југославији), представља комбинацију ова два критеријума, с тим да функционални критеријум претеже.⁵⁵ Конкретна класификациона јединица под коју је подведен одређени проналазак, дакле, не мора одговарати области технике у којој се налази решење техничког проблема, и у којој „стручњак” мора бити стручан.⁵⁶ Додатну ком-

Наиме, у опису проналаска није назначено да, у циљу постизања отпорности на оксидацију, температура метала приликом обраде мора да буде знатно изнад оне која је уобичајена за поступак каљења челика који се користи за производњу прибора за јело. Суд је, у другом степену, оценио да, за овај конкретан проналазак, релевантна област технике у којој стручњак мора имати знања није специјалистичка област производње металног прибора за јело, већ општа област металургије. Будући да, за металурга, знање о потребној температури обраде нерђајућег челика представља „опште место”, проналазак је оцењен као довољно добро репродукован и изводљив. (Види извод из образложења пресуде у D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 7—21).

⁵⁵ WIPO: Internationale Patentklassifikation — allgemeine Information, Genf 1977, стр. 10.

⁵⁶ Kitch: »Graham v. John Deere Co.« — New Standards for Patents, 1966 Sup. Ct. Rev, стр. 336 (наведено према D. Chisum: Patents, Vol. II, New York 1980, стр. 5—74). Овај аутор критикује амерички систем патентне класификације, јер не даје праву слику релевантне техничке области. То, међутим, не важи само за америчку патентну класификацију. Исти проблем се појављује и у Међународној класификацији.

пликацију представља чињеница да један број завода за патенте обележава патентне пријаве симболима две врсте патентних класификација — домаће и Међународне патентне класификације (нпр. завод за патенте САД). Такође није без значаја да се ознака проналаска према патентној класификацији односи увек на проналазак за који се тражи заштита; другим речима, предмет класификације је проналазак какав је дефинисан у патентном захтеву. Имајући у виду да опис проналаска може да одреди проналазак знатно шире него што је то случај у патентном захтеву, јасно је да између јединице патентне класификације и релевантне техничке области за одређени проналазак може доћи до неподударања.⁵⁷

4.1.3. Обим стручњаковог познавања релевантне

техничке области

Питање је да ли стручњак мора познавати „све“ информације које припадају релевантној техничкој области. У настојању да патентноправном појму стручњака одреди реалну и животу блиску садржину, пракса је једнодушна у томе да је одговор на постављено питање одречан. Стручњак мора да познаје само актуелне информације, тј. претпоставка је да познаје само оне информације које су му потенцијално доступне.⁵⁸ То значи да његово знање мора да обухвата само оне информације које су, с обзиром на време и начин њиховог објављивања, као и на начин на који се оне чувају и користе, реално ушле у фонд знања у датој техничкој области. Сматра се да је једна информација реално ушла у фонд техничког знања кад је позната већини стручњака у датој области. Из тог разлога се тзв. папирнато стање технике у одређеној области не сматра обавезним делом знања стручњака. Под папирнатим стањем технике се подразумева сума техничких информација које постоје претежно као запис на папиру или неком другом медију, али нису нашле свој пут до већине стручњака у датој области. То, пре свега, могу бити информације које су објављене пре много година. Наиме, ако у општем савременом техничком образовању репроспекција научне и техничке мисли не досеже до периода у којем је конкретна информација настала, нити та информација има такав значај да је позивање на њу често или оправдано, сматра се да она припада папирнатом стању технике. Такође, ако је конкретна информација објављена на неком

⁵⁷ Оваква гледишта су имплицирана у пресудама америчких судова, у којима се поставило питање да ли је различита ознака проналаска према патентној класификацији доказ да каснији проналазак у пољењу са супротстављеним ранијим проналаском, има инвентивну висину: *In re Ellis* из 1973. (177 USPOQ, стр. 526), *Manufacturers Sys. Inc. v. ADM Industries Inc.* из 1978 (198 USPOQ, стр. 223).

⁵⁸ Pagenberg: *Muenchener Gemeinschaftskommentar*, Art. 56 EPU, стр. 23.

стручном скупу са кога је остао тонски запис који се чува у универзитетској библиотеци, не може се сматрати да је та информација реално ушла у фонд знања у датој техничкој области.⁵⁹

4.1.4. Способност стручњака да решава техничке проблеме

Последње питање у вези са одређивањем појма стручњака је његова способност (могућност) да решава проблеме из техничке области у којој је стручан. Наиме, подсетимо се, проналазак мора у патентној пријави бити описан тако да га стручњак, без инвентивног рада (напора), без утrophка неразумно много времена и без неприхватљиво бројних експеримената, може извести. Другим речима, патентно право установљава јасну разлику између проналазача на једној, и стручњака, на другој страни: под претпоставком поседовања истих знања и истих услова (време и средства), оно што може да реши проналазач, не може решити стручњак.

Генерално говорећи, способност човека да на основу одређених знања решава одређене проблеме пада у домен људске интелигенције. Стога, један правни стандард, као што је „стручњак“, мора поћи од просечне људске интелигенције. Дакле, полазећи од представе о просечно интелигентном стручњаку, суштина патентноправне разлике између стручњака и проналазача је у томе што је стручњак, са становишта патентног права, неинвентиван субјект. Међутим, неинвентивност, као одлика просечне интелигенције, може се, приликом решавања практичних проблема, често компензовати повећаним утrophком вре-

⁵⁹ У извештају аргентинске групе AIRPI о питању 69, које је било на дневном реду конгреса ове организације 1978. у Минхену, изнесено је мишљење да би стручни ниво „стручњака“ требало да буде прилагођен степену економског развоја поједине земље: у развијеним земљама да буде виши, а у неразвијеним нижи (AIRPI Annuaire 1978/I, стр. 27, тач. 6). Теоријски прецизно посматрано, то значи да би у неразвијеним земљама требало поћи од тога да је обим стручњаковог познавања релевантне техничке области ужи него у развијеним земљама управо с обзиром на уобичајене тешкоће у приступу информацијама. Овај став, који на први поглед може изгледати логичан, има бар два недостатка. Прво, ниво „стручњакове“ стручности је, као што смо напред већ изнели, од значаја за оцену инвентивне висине проналаска и за оцену изводљивости проналаска. С обзиром на разлоге који су изнети у фусноти бр. 44, за стручност стручњака, у оба случаја, мора бити усвојен јединствен критеријум. У том случају, аргентински предлог би значајно блаже услове за оцену инвентивне висине проналаска, одн. за патентбилност проналаска, што би водило признавању већег броја патентата него иначе. Такве последице се, свакако, не уклапају у протекционистички концепт патентноправне политике неразвијених земаља, чији је аргентински предлог типичан изданак. Друго, релативизација појма стручњака, према степену економског развоја поједине земље би била врло неповољна са становишта хармонизације патентног права, која је крајњи циљ међународноправне сарадње у области патентног права.

мена и средстава. Тако, оно што је за проналазача, као инвентивног субјекта, решиво за кратко време и без неразумно бројних експеримената, стручњак, као неинвентивни субјект, би можда могао да реши утрошивши пуно времена и средстава. У том смислу, дакле, можемо закључити да је проналазак јасан и изводљив за стручњака онда кад стручњак може рутинским радом да материјализује информације садржане у патентној пријави, и да све проблеме на које при том наиђе, решава у разумном временском року и без претераног утрошка радних и других средстава.

4.2. Техничке информације које недостају у патентној пријави

Брзи научно-технолошки развој током неколико последњих деценија донео је собом једну занимљиву појаву у пракси везаној за репродуковање проналаска у патентној пријави. Наиме, постоји процена да би данас свега 20 до 30% патентираних проналазака задовољило критеријум изводљивости, који је примењиван пре стотинак година.⁶⁰ Да ли то значи да је критеријум изводљивости проналаска опао током протеклих сто година? Са становишта индустрије као корисника техничке информације из патентне пријаве, рекло би се да јесте. Наиме, „у 19. веку, кад је услов довољне описаности проналаска унесен у патентне законе, индустрија је у патентним списима налазила, по правилу, све што јој је било потребно да би практично извела проналазак. Проналасци су били једноставни и некомпликовани као и сама техника; могли су бити лако и разумљиво описани, чак и у патентним списима на две странице. За индустријско искоришћавање проналаска нису биле потребне додатне информације од стране титулара патента”.⁶¹ Данас, информације из патентне пријаве све је теже преточити у конкретан индустријски производ, погон или постројење. Овај феномен се може објаснити геометријским увећавањем и компликовањем научно-технолошких знања која представљају релевантно стање технике у односу на које се један проналазак дефинише. То доводи до тога да патентне пријаве у области хемије, електронике, биотехнологије и у другим најпропулзивнијим технолошким областима данас имају по више стотина, па и преко хиљаду страница текста описа проналаска са небројеним цртежима, дијаграмима и формулама. Суочен са таквом патентном пријавом, индустријски корисник има тешкоће да изведе и примени проналазак, и стално осећа недостатак извесних информација које би омогућиле постизање његових технолошких и економских очекивања.

224. ⁶⁰ F. K. Beier: Zukunftsprobleme des Patentrechts, GRUR 1972, стр.

224. ⁶¹ F. K. Beier: Zukunftsprobleme des Patentrechts, GRUR 1972, стр.

Међутим, посматрано са становишта права, сматрамо да се не би могло рећи да је дошло до опадања критеријума довољне описаности проналаска у том смислу да патентно право сада амнестира подносиоца патентне пријаве од обавезе да репродукује проналазак, тачније да репродукује оно што представља нов и инвентиван допринос стању технике. Та обавеза постоји данас као и пре стотинак година. Оно што је сасвим извесно, јесте да је патентноправни појам стручњака, одн. имагинарног, правно релевантног читаоца патентне пријаве, претрпео одређену еволуцију која је сасвим у складу са науднотехнолошким прогресом и све већом специјализацијом рада у науци и техници. Зато, као што смо напред већ рекли, околност да многе патентне пријаве нису довољно разумљиве или изводљиве за индустријског корисника често води расправама које почивају на неразумевању савременог патентноправног појма стручњака.

За проблем разумљивости и изводљивости проналаска на темељу информација из данашњих патентних пријава битна су и два објективна чиниоца. Први је да технолошка сложеност проналаска повлачи собом и његову изузетну осетљивост на плану изводљивости у конкретним условима. Наиме, увођењем великог броја (варијабилних) параметара који се односе на услове у којима се проналазак може извести и правилно функционисати, отвара се, за стручњака, проблем стварања тих услова, одн. откривања функционалних међузависности тих услова и њиховог одраза на изводљивост и техничку употребљивост проналаска. То, са своје стране, доводи до потребе улагања извесног напора стручњака да експериментисањем материјализује проналазак. Други чинилац се тиче целисходности снабдевања патентне пријаве свим потребним информацијама које би укључиле све комбинације релевантних параметара. Независно од чињенице да пријавилац, у тренутку подношења патентне пријаве нема и није дужан да има и изложи све комбинације, оне би, у случају да се унесу у патентну пријаву, увећале количину техничких информација у пријави преко критичне мере, чиме би основни информациони ефекат патентне пријаве био доведен у питање.

Посебан, и у пракси много чешћи, проблем је оптимализација функционисања проналаска. Оптимализација је, као што је познато, тежа ако има више параметара и више критеријума. У модерној и ултра сложеној технологији постоји више критеријума техничке оптимализације функционисања проналаска. Дobar део критеријума техничке оптимализације повезани су са критеријумима економске оптимализације функционисања проналаска у комерцијалној експлоатацији. Индустријски корисници техничких информација садржаних у патентним пријавама склони су да проблеме оптимализације мешају са изводљивошћу проналаска у патентноправном смислу. За њих је економски неоптимализована реализација проналаска безвредна, те сматрају и да је тиме патентна пријава за тај проналазак

дефектна. Ми смо напред већ истакли да проблеми оптимализације, посебно ако је реч о оптимализацији економских ефеката примене једног проналаска нису проблеми јасноће и изводљивости проналаска. Стога подносилац патентне пријаве нема обавезу да ту врсту информација износи у пријави. Додуше, пријавилац није имао такву обавезу ни пре стотинак година, али су онда, због једноставности технике, информације у патентној пријави биле истовремено и информације о технички и економски оптималној изведби тог проналаска.⁶²

Информације које подносилац патентне пријаве зна, али их не износи у опису проналаска данас се означавају као know-how. Према свему што смо рекли, тај know-how се састоји од информација које:

- указују на оптималан пут техничке реализације проналаска, који је пријавиоцу познат и који се временом може усавршавати;
- омогућавају или олакшавају комерцијалну експлоатацију проналаска;
- обезбеђују адекватност проналаска у примени другим друштвеним вредностима (нпр. еколошким).

Дакле, без тих информација, које остају као тајна код подносиоца патентне пријаве, индустријски интересент за коришћење техничке информације садржане у пријави најчешће не може да примени конкретан проналазак у својој привредној делатности. Уместо закључка на ту тему, можемо цитирати констатацију коју је још пре једне деценије дао проф. Бајер из Макс Планк института за ауторско право и индустријску својину у Минхену:

„Оно што се у систему (патентом — прим. С. М.) променило, јесте његова информативна функција: она нема више непосредну сврху да омогући другима индустријско искоришћавање патентираног проналаска.... Основна функција репродуковања проналаска је данас да:

- омогући јавности потпун и тачан преглед најновијег стања технике;

⁶² Питањем репродукције проналаска у патентној пријави, и односом између захтева изводљивости проналаска и know-how-а бавио се конгрес АИРРП-а 1978. у Минхену. У резолуцији о питању 69 стоји, између осталог, и ово: „...патент треба да открије само средства која омогућују извођење проналаска; не може се тражити да патент садржи све податке за практичну реализацију проналаска, који сачињавају know-how за извођење проналаска.

Област проналаска, која је предмет патента, и област примене, која укључује питања know-how за индустријску експлоатацију проналаска, не би требало да се мешају.

Мора се нагласити да проналазак не може бити сматран неадекватно репродукованим само на основу тог што је он компликован или несавршен“ (АИРРП Annuaire 1978/II, стр. 159).

- пружи јавности потребне информације и подстицање да на основу патентираних проналазака обавља даљи развојни рад;
- упути трећа лица, која су заинтересована за искоришћавање проналаска, на титулара патента".⁶³

Слободан МАРКОВИЋ

REPRODUCTION OF THE INVENTION IN THE PATENT REGISTRATION

— Technical contents and legal significance —

— S u m m a r y —

The patent system performs simultaneously two fundamental functions: the functions of legal protection of the inventor and the function of concentration, systematization and distribution of technical information. Both these functions presuppose the obligation of the submitter of the patent registration to reproduce in the registration the invention for which he is asking the patent. The above mentioned technical information is in the function of law because it determines the object for which the protection is required and in the function of informing the public, because it is systematically classified and published through the institute for patents. In the present paper the main subject is the legal aspect of the question of the reproduction of invention in the patent registration. Here are discussed the questions connected with the kind of information which the reproduction of the invention has to contain, as well as the legal implications of the moment of time in which this information is delivered to the institute for patents. Further, here is explained the fundamental condition as regards the contents which the reproduction of the invention has to satisfy — condition that the expert is able to repeat the invention on the basis of this reproduction. There are also being investigated the criteria on the basis of which is evaluated whether this condition is satisfied. The above condition provides at the same time also the essential informative value of the reproduction of the invention in the patent registration. The author states that in the last decades there occurred a certain change in the importance and utility of the reproduction of the invention from the patent registration as information for the public. Namely, the number of patented inventions which cannot be applied under the conditions of the industry without additional technical explanations which are not contained in the reproduction of the invention is constantly increasing. The attempt has been made to give an explanation of this phenomenon, as well as to evaluate whether the informational function of the patent system is there by endangered, resp. whether the equilibrium between the private interest of the patent holder and the public interest has been disturbed.

⁶³ F. K. Beier: Zukunftsprobleme des Patentrechts (GRUR 1972, стр. 225).

СРЕДСТВА ЗА ОБАВЉАЊЕ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА МОРА

UDK: 341.7

Прегледни чланак

Прерастање права мора из традиционалног *jus cotti-nicationis* у ресурсно право избацило је на површину и раније занемарено питање научног истраживања мора.¹ Отуда и не изненађује чињеница да је Конвенција о праву мора из 1982. године читав Део XIII посветила овом питању. Регулишући научно истраживање на начин и у мери који би, са становниш-та стандарда уграђених у Женевске конвенције из 1958. годи-не, слободно могли оквалификовати као детаљан и разубен, Конвенције, као општи акт, нека врста „Устава мора“, овлаш додирује и питање средстава којим се научно истраживање мора обавља. То отвара потребу утврђивања појма средстава за научно истраживање мора и њиховог правног статуса.

1. Појам средстава за научно истраживање мора

Конвенција из 1982. говори на општи начин о „научној опреми“ (scientific equipment),² „научно истраживачким уређа-

¹ Опширније о томе, М. Крећа, Право мора — Научно истражи-вање мора и пренос поморске технологије, 1990, стр. 61—70; А. Н. А. Soons, Marine Scientific Research and the Law of the Sea, 1982; R. Revelle, Scientific research on the sea-bed. International cooperation in scien-tific research and exploration of the sea — bed, in Proceedings of the sym-posium on the international regime of the sea-bed, ed. J. Sztucki, 1970, pp. 649—663; L. Caflisch, J. Piccard, The legal regime of marine scientific re-search and the Third United Nations Conference on the Law of Treaties, Zeitschrift für ausländisches Recht und Völkerrecht 1978, pp. 848 et passim; E. D. Brown, Freedom of scientific research and the legal regime of hy-drospace, Indian Journal of International Law 1969, pp. 327—380; N. Papa-dakis, The international legal regime of artificial islands, 1977.

² Члан 251. Конвенције.

јима и опреми“ (scientific instalations or equipment)³ не дајући ближе ознаке на основу којих би могли закључити о каквим уређајима и опреми је реч. Детаљније одређење средстава за научно истраживање мора налазимо у прелиминарном нацрту Конвенције о ODAS-у (Ocean Data Acquisition Systems, Aids and Devices) који је припремила група експерата Међувладине океанографске комисије (IOC). Поменути Нацрт дефинише ODAS као „Структуру, платформу, уређај, пловак или другу справу, која није брод, заједно са опремом која му припада, а која је постављена на мору (у невојне сврхе, у мирољубиве сврхе, у невојној служби) суштински у сврху прикупљања, складиштења узорака или података који се односе на морску околину или атмосферу...“⁴

Наведена дефиниција ODAS-а искључује *expressis verbis* бродове и све уређаје који у море нису постављени „суштински у сврху прикупљања, складиштења или преношења узорака или података...“ (дакле, војне уређаје или оне чија је сврха економско искоришћавање мора) из појма средстава за научно истраживање мора. Налазимо да ова дефиниција средстава за научно истраживање мора у основи има употребну вредност у анализи релевантних одредаба Конвенције из 1982. Најпре због своје техничке разређености која је квалификује као једину потпуну и заокружену дефиницију средстава за научно истраживање мора. Затим, што се уклапа у логику, у слово дела XIII Конвенције. Наиме, члан 258. Конвенције говори о „постављању и употреби“ (deployment and use) уређаја и опреме чиме се на прећутан начин искључују бродови из домашаја Одсека 4. Дела XIII Конвенције.⁵ Коначно, тачно изражава поделу на фундаментална и примењена истраживања која су уткана у Конвенцију.

³ Члан 248. /б/ Конвенције.

⁴ Чланови 258, 259, 216. и 262. Конвенције. Треба рећи да израз „научноистраживачки уређаји или опрема“ није најсретније редигован. Граматички тумачен овај израз сугерише алтернативни, међусобно искључујући однос „уређаја“ и „опреме“ што извесно није случај. Јер ако је и могуће користити опрему/рецимо, инструменте за геофизичка мерења/без уређаја /installations/, немогуће је предузимати научно истраживање уређајима без опреме. Отуда, алтернативност израза „уређаји или опрема“ треба схватити у сасвим ограниченом смислу-као израз намере да се нагласи да постављање ни уређаја ни опреме не може да се врши супротно одредбама Одсека 4. Дела XIII Конвенције.

⁵ Doc. SC-72/CONF. 85/8, Annex III, p. 1. Унутар оваквог одређења ODASa врши се класификација на: А. Системе са људском посадом: i/учвршћене структуре-а/ које продиру у воду; b/ подводне; ii/ пловке или неконвенционалне „бродове“ /FLIP, SPAR и сл./ — а/ површинске b/ подводне. В/ Системе без људске посаде: i/ учвршћене структуре-као А/1/, ii/ пловци-као А/ii/.

Поред тога, члан 262. стипулише да „Уређаји и опрема наведени у овом Одсеку носе знаке за идентификацију (identification marks) који означавају државу уписа (state of registry) или међународну организацију којој припадају...“, док је одговарајући израз за бродове — држава заставе (flag State).

Да ли искључивање бродова из појма „научноистраживачких уређаја или опреме“ треба тумачити као забрану коришћења бродова у научном истраживању мора? Здрав разум саветује негативан одговор. Извесно је да научно истраживање мора могу вршити и бродови, и то не само научноистраживачки већ и бродови друге намене. Могуће је, рецимо, да на основу одобрења обалне државе таквој активности прибегава брод који се користи правом нешкодљивог проласка. Изричиту потврду претпоставке да је Конвенција имала у виду и бродове као средство за обављање научног истраживања мора налазимо у ставу (б) чл. 248. који ставља у обавезу држави и надлежној међународној организацији које намеравају предузети научно истраживање мора у искључивој економској зони или на епиконтиненталном појасу обалне државе да ту државу обавесте, *inter alia*, о „начину и средствима која ће се употребљавати укључујући име, тонажу, врсту и класу бродова и опис научне опреме.“

Изостављање бродова из појма „уређаја и опреме“ (ODAS) (из разлога лапидарности користићемо овај израз — М. К.) није, према томе, узроковано разлозима фактичке природе — *ratio* овог изостављања лежи у различитом правном положају бродова који врше научно истраживање мора и ODAS барем када се то истраживање предузима у деловима мора под националном јурисдикцијом. Поред тога, истраживања мора могу се вршити и из ваздухоплова као што су, примера ради, електромагнетска мерења која се системом „даљинског управљања“ по правилу и врше из ваздухоплова или сателита.

Према томе, налазимо да је дефиниција ODAS-а функционална и да се креће у координатама израза „научноистраживачки уређаји и опрема“ којим оперише Одсек 4. Дела XIII Конвенције. Штавише, могла би се у материјалном смислу оквалификовати као техничка конкретизација тих одредаба Конвенције.

Извесна истраживања се могу вршити ODAS-ом без људске посаде. Но, највећи део истраживања *in situ*, (а да и не говоримо да је анализа прикупљених података неизводљива без научника), подразумева и ангажман квалификованог особља. У начелу јурисдикције над ODAS се протеже и на лица која се на њему налазе. Обим те надлежности се може показати као варијабилна категорија — зависи, рецимо, од тога да ли су у питању цивилна лица или лица у служби државе. Поготово што, по аналогiji са режимом који важи у космичком пространству, правило по коме се научно истраживање мора има вршити искључиво у мирољубиве сврхе не значи и забрану ангажовања војних лица у таквим истраживањима.

2. Општа правила Конвенције из 1982. о правном положају уређаја и опреме (ODAS)

Одсек 4. Дела XIII Конвенције у основи дефинише општа правила у вези са постављањем ODAS-а. По свом карактеру та се правила могу поделити на формална и материјална.

а) Формалним би могли оквалификовати правило по коме уређаји или опрема (ODAS) носе „ознаке за идентификацију које означавају државу уписа или међународну организацију којој припадају...“.⁶ Императивна формулација... „носе ознаке за идентификацију...“ (Shall bear identification markings) упућује на закључак да је регистрација ODAS-а обавезне природе. Поштовање ове обавезе подразумева постојање регистра ODAS-а у државама и надлежним међународним организацијама,⁷ аналогних регистрима који се воде за бродовље.

Сврха регистрације је практичне природе — лишава ODAS анонимности која би, примера ради, код уређаја без посаде попримила и фантомска обележја, и тако омогућује примену правила Конвенције о одговорности државе и надлежне међународне организације за мере које би ODAS предузели супротно одредбама Конвенције;

б) Неколико је релевантних правила материјалне природе садржано у Одсеку 4. Дела XIII Конвенције;

i) ODAS не представљају територију, па, према томе, немају статус острва. Стога, не поседују своје територијално море а њихово постојање не утиче на одређивање границе територијалног мора, искључиве економске зоне или епиконтиненталног појаса.⁸ Ово правило је само конкретан израз општег правила по коме научно истраживање мора *per se* не конституише основ за било који захтев према неком делу морске околине или њеним богатствима;⁹

ii) Око научноистраживачких уређаја (scientific research installations) могу се установити зоне безбедности разумне ширине до удаљености од 500 метара¹⁰. Ово правило садржи неколико елемената. Најпре, установљење зона безбедности није строга обавеза, већ дискреционо право. Затим, зоне безбедности се могу установљавати само око „уређаја“ а не и „опреме“. Конвенција не даје елементе на основу којих би се могло закључити шта је „уређај“ а шта „опрема“, али имајући у виду сврху правила могло би се рећи да се под „уређајем“ подразумевају веће, гломазније истраживачке структуре које могу представљати сметњу безбедној пловидби, с једне стране, и чи-

⁶ Члан 262. Конвенције.

⁷ Регистре би могле, по природи ствари, отворити само међувладине међународне организације. Невладине организације би своје ODAS-е могле регистровати или код државе или, пак, надлежне међувладине организације.

⁸ Члан 259. Конвенције.

⁹ Члан 241. Конвенције.

¹⁰ Члан 260. Конвенције.

је би несметано функционисање могло бити ометено активностима које се обављају у њиховој близини, с друге стране. Тако разлози практичне природе тако и они начелне природе сугеришу да је право на установљење зона безбедности везано само за уређаје који су учвршћени или усидрени. Коначно, максимална ширина до које се могу протезати зоне безбедности је 500 метара, што значи да оне, зависно од околности, могу бити и мање ширине. Одговарајућа ширина би се рачунала од најудаљеније тачке таквог уређаја.

Ово дискреционо овлашћење прати обавеза државе или међународне организације којима ти уређаји припадају да их према одговарајућим међународним договореним знацима упозорења на основу правила и стандарда које су утврдиле надлежне међународне организације.¹¹

Зоне безбедности установљене око научноистраживачких уређаја имају се пошовати. У том циљу све државе осигуравају да њихови бродови поштују такве зоне безбедности.¹²

iii) Постављање и употреба било које врсте уређаја или опреме за научно истраживање не сме стварати препреку на утврђеним међународним пловним путевима.¹³ Тако се и у овом делу Конвенције потврђује опште начело по коме научно истраживање мора не сме неоправдано ометати друге правно дозвољене употребе мора. Уз сву неодређеност ове одредбе која, углавном, деривира из нејасних значења израза „неоправдано омета”,¹⁴ треба рећи да држава и надлежна међународна организација које постављају научноистраживачке уређаје морају обратити посебну пажњу на неучвршћене, плутајуће уређаје над којима није могуће остварити потпуну контролу.

3. Правни положај ODAS-a у појединим морским појасевима

3.1. Унутрашње морске воде

Пуна суверена власт обалне државе над унутрашњим морским водама протеже се и на ODAS. То подразумева неограничено право обалне државе да у овом појасу поставља и употребљава ODAS према свом нахођењу. Изузетак чине једино они делови унутрашњих морских вода који су се пре повлачења правих полазних линија налазили у режиму територијалног или отвореног мора. У односу на ове делове унутрашњих морских вода важе *per analogiam* правила о постављању и употреби ODAS-a у територијалном мору.

¹¹ Члан 262. Конвенције.

¹² Члан 262. Конвенције.

¹³ Члан 261. Конвенције.

¹⁴ в. *supra* стр. 100—101.

Стране државе, међународне организације и појединци могу постављати ODAS у унутрашњим морским водама само на основу изричитог одобрења обалне државе. У том смислу је одговарајуће правило формулисала и група експерата Међувладине океанографске комисије (IOC) „Унутрашње морске воде леже унутар искључивог територијалног суверенитета државе којој припадају; страна држава у њима може постављати или усидрити или користити ODAS само на основу изричите дозволе суверене државе.¹⁵

Јурисдикција над ODAS у унутрашњим морским водама је тачка разилажења. По једном схватању, које полази од аналогije са правилом по коме обална држава не може засновати своју јурисдикцију над страним некомерцијалним бродом (non-commercial ship), обална држава нема јурисдикцију над „вештачким острвима, уређајима или структурама, као и њиховим особљем“, изузев у случају одобрења за вршење научног истраживања у унутрашњим морским водама не садржи или барем подразумева одрицање од сувереног имунитета.¹⁶

По другом схватању, обална држава је овлашћена да врши комплетну јурисдикцију над уређајима и опремом који се налазе у зонама под националном јурисдикцијом, па, према томе, и над уређајима и опремом лоцираном у унутрашњим морским водама.¹⁷

Ваља прихватити друго схватање. Аналогija са статусом бродова у унутрашњим морским водама у конкретном случају није прихватљива. И то не само због формалног разлога који се огледа у томе што су бродови *expressis verbis* искључени из појма „уређаја или опрема за научно истраживање мора“.

Већу специфичну тежину има чињеница да је статус бродова у унутрашњим морским водама суштински опредељен сврхом њиховог боравка у овом морском појасу а то је улазак или излазак из луке отворених за међународни саобраћај. И поред тога што је пловидба унутрашњим морским водама у основи израз основног права државе на саобраћај, ти бродови се, у начелу, налазе под јурисдикцијом обалне државе. Обална држава се само уздржава од вршења кривичне јурисдикције изузев у случају када кривично дело извршено од чланова посаде дира у интересе обалне државе и њен јавни поредак. У пракси научноистраживачки бродови не могу ни упловљавати у унутрашње морске воде без дозволе обалне државе.¹⁸ Ако,

¹⁵ Intergovernmental Oceanographic Commission, Technical Series, No. 5, p. 9.

¹⁶ J. Caftisch, J. Piccard, op. cit., p. 884.

¹⁷ A. H. A. Soons, op. cit., p. 234.

¹⁸ Рецимо, у нашем Закону о обланом мору и епиконтиненталном појасу (1987) предвиђено је *expressis verbis* да „пролазак... страног научноистраживачког брода кроз унутрашње морске воде СФРЈ забрањен је“ (члан 6. Закона). Могуће је само на основу одобрења Савезног секретаријата за народну одбрану (у споразуму са савезним органом управе надлежним за иностране послове и савезним органом управе надлежним за

дакле, научноистраживачки бродови не могу упловити у унутрашње морске воде без дозволе обалне државе, а камоли вршити научно истраживање, нелогично је да ODAS који су постављени на одређен период у тим водама изван јурисдикције обалне државе. Изузимање ODAS из јурисдикције обалне државе могуће је једино на основу споразума обалне државе и државе регистрације. Другачије решење би дерогирало опште правило по коме вршење научних истраживања не може бити основ било каквих захтева према неком делу морске околине.¹⁹

Неовлашћено постављање и употреба ODAS у унутрашње морске воде обалне државе представља деликт и повлачи одговорност било по међународном или унутрашњем праву обалне државе.

3.2. Територијално море

Из сувереног права обалне државе да врши научно истраживање у свом територијалном мору, логички произилази да обална држава може постављати и употребљавати ODAS у свом територијалном мору. Стране државе и надлежне међународне организације ODAS могу постављати само на основу изричитог одобрења обалне државе. Потврде овог обичајног правила налазимо и у члану 4. прелимираног Нацра Конвенције о ODAS-у који предвиђа: „Обална држава поседује искључиву јурисдикцију над постављањем ODAS-а у свом територијалном мору... Ни једна држава не може постављати ODAS у територијалном мору или унутрашњим морским водама друге државе без изричитог пристанка те државе.“²⁰ Компликације у пракси могу настати са плутајућим пловцима (freefloating buoys) због објективне могућности да се ова врста уређаја нађе на делу мора под јурисдикцијом обалне државе а да пре тога нису добили изричити пристанак обалне државе. Начело добре вере налаже држави регистрацију да предузме одговарајуће превентивне мере. Оне би се могле састојати у томе да се свим државама у чијим би се ова врста уређаја могла наћи упутити нотификација у складу са чланом 248. Конвенције и затражи пристанак за научно истраживање мора. Ако обална држава ускрати свој пристанак а уређај се нађе у њеним водама, околност да је благовремено предузела радње које поменути члан налаже може имати олакшавајуће дејство. Иначе, само уплов-

унутрашње послове“ (став 2. истог члана)). „Службени лист СФРЈ“ бр. 49/1987. За законодавства других држава. в. The Law of the Sea, Current Development in State practise, No. 1, II United Nations Publications, 1987, 1989. (Sales No. E. 87. V. 3 and No. E. 89. V. 7).

¹⁹ Члан 241. Конвенције.

²⁰ Doc. SC/IOC. EG — 1/7. Група Експерата је, такође, предложила да се пристанак може дати и прећутно. Intergovernmental Oceanographic Commission, Technical Series, No. 5. p. 9. Овакав предлог по нашем мишљењу није прихватљив, јер противречи правној природи територијалног мора и режима који је у том појасу установљен.

љавање ODAS-a у територијално море (или унутрашње морске воде) без изричитог пристанка обалне државе представља деликт који повлачи одговорност државе регистрације. Одговорности се ослобађа једино у случају више силе (*force majeure*).

Реглементаторска овлашћења обалне државе у свом обалном мору подразумевају и право на доношење прописа о постављању и употреби ODAS-a. При том се садржина тих прописа има кретати у оквирима релевантних правила међународног права о научном истраживању мора.

Постављање ODAS-a у територијалном мору подлеже једном значајном ограничењу. Оно се везује за потребу очувања безбедности пловидбе територијалним морем. Женевска конвенција о територијалном мору и спољњем морском појасу је предвидела општу обавезу обалне државе да не омета нешкодљив пролазак кроз територијално море.²¹ Члан 161. Конвенције из 1982. стипулише да постављање и употреба било које врсте уређаја или опреме не сме стварати препреке на утврђеним међународним путевима. Ово ограничење се може појавити као извор компликација у будућности. Илустрације ради, у Мексичком заливу је већ постављено преко 6.000 платформи за истраживање и вађење нафте што је довело до увођења »Shipping Safety Fairways«.)²²

Јурисдикцију над ODAS страних држава постављених у територијалном мору, врши по правилу, обална држава. Такво решење сугерише чињеница да обална држава над овим подручјем мора има суверену власт ограничену само правом нешкодљивог проласка страних бродова. Другачије решење би прећутно проширило обим тог ограничења и тако дошло у сукоб са самом правном природом територијалног мора и општим међународним правом. Коначно у прилог таквом тумачењу говори и члан 258. Конвенције по коме уређаји и опрема за научно истраживање мора подпадају под исте услове који су приписани за обављање научног истраживања у одређеном подручју.

Питање јурисдикције се поставља на нешто другачијој равни када се научним истраживањем мора на овом подручју баве бродови. Тада ваља разликовати два случаја:

а) када страни брод врши научно истраживање у територијалном мору и притом је усидрен. У овом случају налазимо да треба ставити знак једнакости између ODAS-a и брода. Логично је претпоставити да истраживања мора на овај начин врше бродови посебне намене — научно-истраживачки бродови;

б) када страни (трговачки или ратни) врши научно истраживање приликом проласка кроз територијално море. Уколико се такво истраживање врши на основу изричитог пристан-

²¹ Члан 151. (1) Конвенције о територијалном мору и спољњем морском појасу из 1958.

²² N. Papadakis, *op. cit.*, p. 4.

ка обалне државе, примењивали би се, *mutatis mutandis*, правила о јурисдикцији која важе за нешкодљиви пролазак. Приватни или трговачки брод који без пристанка врши истраживање током нешкодљивог проласка кроз територијално море потпада под грађанску и кривичну јурисдикцију обалне државе. У аналогном случају обалне државе у односу на државне бродове располаже само тзв. репресивном влашћу.

3.3. Архипелашко море и мореузи

Како за научно истраживање у мореузима и архипелашком мору важи у основи исти режим као и за научно истраживање у територијалном мору, то се, и кад је реч о постављању и употреби ODAS-а, у мореузима и архипелашком мору примењују, *mutatis mutandis*, правила која важе за територијално море.

Што се, тиче транзитног проласка кроз мореузе односно његовог нормативног близанца — права проласка архипелашким пловним путевима, научно истраживање које се током тих пролазака врши потпада под удар правила аналогних онима која се примењују на нешкодљиви пролазак.

У пракси се, чини нам се извесним, може очекивати рестриктиван однос према постављању ODAS-а у мореузима чија ширина на једном или више места не прелази 24 н/м односно онима који су читавом дужином шири од 24 н/м, али се погодан пловни пут налази у територијалном мору обалне државе. Разлог је разумљив сам по себи — правило по коме постављање и употреба било које врсте уређаја или опреме за научно истраживање мора не сме стварати препреке на утврђеним међународним пловним путевима (члан 261. Конвенције) изложено је највећој опасности у овим мореузима.

3.4. Спољни морски појас

Хибридна природа спољњег морског појаса доводи до постојања два правна режима постављања и употребе ODAS-а:

а) Будући да је спољни морски појас *ex definitione* део отвореног мора, постављање и употреба ODAS-а у њему врши се аналогно правилима која у том погледу важе за отворено море. Но, примена аналогije у конкретном случају подразумева два ограничења: *primo*, да се ODAS-и постављају ради истраживања воденог стуба; и *secundo*, да ODAS-и нису у физичком контакту са дном мора.

У супротном примењивала би се правила која важе за постављање ODAS-а у епиконтиненталном појасу;

б) У случају да обална држава, поред спољњег морског појаса, прогласи и искључиву економску зону, примењује се режим који важи за постављање ODAS-а у тој зони. Такво ту-

мачење налази своје упориште и у тексту Конвенције из 1982. године. Члан 86. Конвенције стипулише да се „Одредбе овог дела (тј. Одредбе Дела VII насловљеног са „Отворено море“ — М. К.) примењују се у свим деловима мора који нису укључени у искључиву економску зону...“

Према томе, можемо рећи да не постоји аутономни режим постављања и употребе ODAS-а у спољњем морском појасу, већ да је тај режим конзумиран одговарајућим правилима која се примењују на отворено море, искључиву економску зону.

3.5. Епиконтинентални појас и искључива економска зона

3.5.1. Конвенција о епиконтиненталном појасу

У међународном обичајном праву важи правило да су бродови на отвореном мору под влашћу државе у којој су регистровани и чију заставу носе.²³ С обзиром да се изнад епиконтиненталног појаса налази простор отвореног мора, то се ово правило примењује и на бродове који врше научна истраживања у епиконтиненталном појасу. Такође, је правило међународног обичајног права да се истраживањем епиконтиненталног појаса не сме ометати коришћење воде и ваздушног простора изнад епиконтиненталног појаса пошто тај стуб ваздуха и мора представља део режима отвореног мора.²⁴

Осим ових одредаба које се посредно односе и на питање о коме расправљамо, у Женевским конвенцијама о праву мора не налазимо већи број изричитих одредаба. Једна од ретких је став 2. члана 5. Конвенције о епиконтиненталном појасу у складу са којом се обалној држави признаје право да изграђује, одржава и чини употребљивим у епиконтиненталном појасу „инсталације и друге уређаје потребне за истраживање овог појаса и искоришћавање његових природних богатстава...“ у погледу других врста истраживања и одговарајућих инсталација Конвенција ћути.

Какав је онда правни режим вештачких острва, и особља које на њима ради? Да би се пружио одговор на ово пи-

²³ Члан 6. (1) Конвенције о отвореном мору која, како стоји у преамбули, изражава устаљена начела међународног права, предвиђа да „Бродови плове под заставом једне једине државе и подвргнути су на отвореном мору, осим у изузетним случајевима изричито предвиђеним у међународним споразумима или у овим члановима, искључиво њеној јурисдикцији“. Овакво решење је логична последица правне природе отвореног мора као *res communis omnium* и начела персоналитета закона који на тим морским просторима влада.

²⁴ Како је појам епиконтиненталног појаса везан за морско дно и подморје, то „Права обалне државе на епиконтинентални појас не дирају у правни положај вода над њим као отвореног мора нити ваздушног простора изнад тих вода“. (члан 3. Конвенције о епиконтиненталном појасу из 1958).

тање, претходно треба одговорити на питање да ли се такви уређаји уопште могу градити на отвореном мору?

Слободно море је *res communis omnium* и у складу са Конвенцијом о отвореном мору из 1958. године, „ни једна држава не може полагати законито право да ма који његов део подвргне своме суверенитету”.²⁵ Изградњом уређаја, успостављањем безбедности зона у ширини од 500 метара од тих инсталација, државе свакако подвргавају својој јурисдикцији поједине делове отвореног мора и на тај начин ометају друге државе у коришћењу слободе отвореног мора. Но, с друге стране, иако то није *expressis verbis* поменуто у Конвенцији, државама се дозвољава да на овом делу мора врше научна истраживања, како то произилази из одредбе да, поред пловидбе, риболова, прелета и слободе постављања подморских каблова и цевовода, државе имају и „друге слободе признате општим начелима међународног права”,²⁶ међу којима је и слобода научног истраживања мора. Постоји, дакле, несасгласност између слободе коришћења отвореног мора и појединих делатности којима се то коришћење врши, али којима се може ометати слобода коришћења отвореног мора од стране осталих земаља.

За разрешење ове недоумице, ваља најпре поћи од закључка да свако коришћење отвореног мора представља на извештан начин сметњу уколико желе да баш на истом месту поставе подморске каблове или цевоводе, да логе рибу или врше друге делатности дозвољене међународним правом, па, између осталог, и да врше научно истраживање мора. Ове сметње су само логична последица суштине тог концепта који почива на догми анти-суверенитета али у пракси доводи до *de facto* присвајања делова отвореног мора од стране извесних држава. Но, дејства те контроверзе, која лежи у самој основи појма отвореног мора, нису, барем за сада, практичне природе, јер су простори отвореног мора тако широки да се интереси чак и 170 држава — чланица међународне заједнице видљиво не сударају. Питање је, међутим, да ли ће такво стање и остати у будућности, с обзиром на брзи развој морске технологије и битно сужавање физичког обима отвореног мора кроз опште проширење морских појасава извршено Конвенцијом из 1982. године.

Ако се вратимо на предмет о коме расправљамо, поставља се питање да ли се постављањем инсталација и уређаја крше одредбе Конвенције о отвореном мору о којима је већ било речи. Налазимо да смисао члана 2. ове Конвенције на основу кога „ни једна држава не може полагати законито право да ма који његов део подвргне своме суверенитету“ не треба везивати за делатности које су ограничене не само *ratione loci* него и *ratione materiae* и *ratione temporis*, под условом, наравно, да држава која врши истраживања поступа разумно и савесно. Уколико би она покушала да већа морска пространства

²⁵ Члан 2. Конвенције о отвореном мору.

²⁶ Члан 2. Конвенције о отвореном мору.

резервише за своја истраживања и да из тога дела мора од-
страни друге државе, онда већ долази под удар члана 2. Кон-
венције о отвореном мору због изричите одредбе да се слободе
на отвореном мору могу остваривати „водећи разумно рачуна
о интересу који слобода отвореног мора представља за друге
државе“. Ако је, пак, само реч о вештачким острвима и безбед-
носном појасу око њих, онда њихово постављање извесно не
противречи члану 2. Конвенције о отвореном мору имајући у
виду мали простор који заузима, ограничено време трајања
истраживања и сврху ове активности. Поред тога, у члану 2.
се изричито наводи да било који део отвореног мора ни једна
држава не може да „подвргне своме суверенитету“ а у погледу
вештачких острва и научног истраживања није реч о сувере-
ности него само о временски ограниченом вршењу извесних
делатности дозвољених Конвенцијом о отвореном мору. Уоста-
лом, ако се не би дозвољавала изградња оваквих објеката,
могле би бити доведене у питање слобода научног истражива-
ња епиконтиненталног појаса и отвореног мора што је консак-
рирано и Конвенцијом о отвореном мору и Конвенцијом о епи-
континенталном појасу.

Према томе, ван спора је да, на основу члана 5. (2) Кон-
венције о епиконтиненталном појасу, обална држава има ис-
кључиво право да поставља вештачка острва и ODAS у циљу
испитивања и искоришћавања богатстава која леже у епикон-
тиненталном појасу. У логици је режима отвореног мора да јој
то право припада и када је реч о постављању ODAS у циљу
обављања „основних океанографских истраживања или других
научних истраживања, која се врше са намером да се њихови
резултати објаве.“

Ствари се компликују када се као потенцијални истра-
живачи појаве треће државе, без обзира што се и оне желе
упустити у „основна океанографска истраживања...“. Основ
ових компликација је двојак: с једне стране, то је она норма-
тивна мимикрија којом је међународно право покрило и оп-
равдало ширење државних јурисдикција на мору,²⁷ а која се
у конкретном случају суочава са конфликтом између очувања
сувереног права обалне државе на испитивање и искоришћа-
вање епиконтиненталног појаса и права на научно истражива-
ње у том појасу, и, с друге стране, тиме условљена непрецизна
и различитим тумачењима подложна формулација релевантних
одредаба Конвенције о епиконтиненталном појасу. Конфликт се
покушава разрешити повлачењем разлике између више облика
научног истраживања у епиконтиненталном појасу, јер је очиг-
ледно да се не може ставити знак једнакости између постав-
љања ODAS-а у отвореном мору и воденом стубу изнад епи-
континенталног појаса иако, *per definitionem*, права обалне држа-
ве на епиконтинентални појас не дирају у правни положај во-

²⁷ В. М. Крећа, оп. цит. стр. 61—68.

да над њим као отвореног мора. Тако се разликује постављање ODAS-a:

а) у циљу истраживања у воденом стубу изнад епиконтиненталног појаса а који се односе на водени стуб;

б) на епиконтиненталном појасу у циљу истраживања воденог стуба;

в) на епиконтиненталном појасу у циљу истраживања која се тичу тог појаса али нису у вези са искоришћавањем природних богатстава појаса (нпр. подморска геологија); и

г) у воденом стубу у циљу фундаменталних истраживања која се тичу епиконтиненталног појаса.²⁸

Иако, теоријски гледано, овакве поделе изгледају задовољавајуће, оптерећене су низом недостатака које их у крајњем обрту квалификују као натегнуте конструкције. Рецимо, код истраживања која се врше у епиконтиненталном појасу или се односе на епиконтинентални појас, не постоји механизам који би признао „легитимну бојазан обалне државе да контролише истраживања која нису замишљена да прибаве комерцијално употребљиве податке о богатствима епиконтиненталног појаса али су способни да то узгред учине“.²⁹ Отуда обалне државе логиком пузајуће јурисдикције (*creeping jurisdiction*), широко тумаче правило Конвенције по коме се за сва истраживања која се тичу епиконтиненталног појаса и онде се врше тражи њен пристанак.³⁰ Тако, рецимо, Министарство унутрашњих послова САД захтева дозволу и за „истраживачке бродове чак иако активности брода не подразумевају везу са дном“.³¹ Испада да и шампион схватања о слободи научног истраживања мора лако склизне у режим пристанка када су национални интереси у питању.

Основна невоља код подела попут наведених је у томе што предвиђају технички и технолошки напредак, тако да се изводе на прећутној претпоставци *status quo*. Јер, с правом се примећује да површински брод који, рецимо, врши гравитациона мерења, која су, правно гледано, океанографска истраживања *stricto sensu*, ипак улази или може ући у сферу која је од интереса за искоришћавање епиконтиненталног појаса.³² Граница између фундаменталних и примењених истраживања је у пракси врло танана или непостоји.

²⁸ N. Papadakis, *op. cit.*, pp. 216—220; Слично и E. D. Brown, *op. cit.*, pp. 355—357.

²⁹ E. D. Brown, *op. cit.*, p. 355.

³⁰ В. праксу држава наведену код Soonsa, A.H.A. Soons, *op. cit.*, pp. 69—70.

³¹ W. T. Burke, A. Report on International Legal Problems of Scientific Research in the Oceans, Clearinghouse for Federal Scientific and Technical Information, 1967, p. 52.

³² R. Revelle, *op. cit.* p. 10. Оваквом схватању нагиње и совјетска теорија. Наиме, неки совјетски писци сматрају да су и основна океанографска истраживања у вези са дном. С. В. Молодцов, *Международно-правовой режим открытого моря и континентального шельфа*, 1960, стр. 317.

Стога је практично немогуће установити прецизно и заокружено правно решење на основу одредаба Конвенције о епиконтиненталном појасу. Један прихватљив стандард који би мирио интересе обалних и осталих држава би се евентуално могао изнаћи комбинацијом правних и фактичких елемената.

Што се правне стране тиче, чини нам се да треба ићи на унификацију извесних ограничења права других држава да постављају ODAS у епиконтиненталном појасу. И то у два правца — *ratione materiae* i *ratione loci*. *Ratione materiae*, треће државе би без дозволе обалне државе могле постављати ODAS који служе искључиво за испитивање воденог стуба изнад епиконтиненталног појаса. Ограничење *ratione loci* би подразумевало да се право постављана ODAS односи само на плутајуће уређаје (*buoys*) а не и оне који су причвршћени за морско дно. Над овим ODAS јурисдикцију би, према општем правилу, вршиле државе регистрације. Наравно, овакво ограничење није идеално, али се њиме дефинишу случајеви када „легитимна бојазан“ обалне државе има најмање основа да се испољи. У осталим случајевима као што су, примера ради, случајеви ODAS-а причвршћених за морско дно или оних који се баве фундаменталним истраживањем епиконтиненталног појаса, постављање ODAS-а претпоставља пристанак обалне државе. Такође, такви ODAS-и би се налазили под јурисдикцијом обалне државе.

3.5.2. Решење установљено Конвенцијом из 1982.

У Конвенцији из 1982. године, многа спорна питања добила су изричито одговор. Питање приватних институција и појединаца који обављају научно истраживање мора у епиконтиненталном појасу и искључивој економској зони више се не поставља, пошто су на основу члана 246. (3) Конвенције само држава и надлежне међународне организације овлашћене на вршење ових истраживања.³³ Проблем се, међутим, јавља због тога што се изнад епиконтиненталног појаса више не налази отворено море него искључива економска зона (наравно у претпоставци да је обална држава искористила право да установи овај појас) и што одредбе о правном положају ODAS-а нису везане за поједине морске појасеве већ за морско подручје *in totto*.

Што се тиче права на постављање вештачких острва и ODAS-а у искључивој економској зони, Конвенција *expressis verbis* предвиђа да „... обална држава има искључиво право изграђивати и дозвољавати и регулисати изградњу, рад и употребу:

³³ Израз „квалификована установа“ који се користи у Конвенцији у епиконтиненталном појасу допушта тумачење да се „чисто научним истраживањима“ баве и појединци односно приватне институције. в. напред, стр. 127—128.

а) вештачких острва;

б) уређаја и направа за сврхе предвиђене у члану 5. и друге економске сврхе;

в) уређаја и направа које могу ометати остваривање права обалне државе у зони.³⁴

Члан 56. Конвенције, пак, међу правима, јурисдикцијама и дужностима обалне државе у искључивој економској зони наводи, *inter alia*, и јурисдикцију у погледу научног истраживања мора.

То, *in concreto*, значи да стране државе не могу постављати ODAS у искључивој економској зони без сагласности обалне државе. Конвенција не садржи правила о модалитетима давања сагласности за постављање ODAS у искључивој економској зони. Отуда, а имајући у виду чињеницу да је постављање ODAS-а у функцији остваривања права на научно истраживање мора, ваља *per analogiam* примењивати правила о модалитетима давања сагласности на научно истраживање у искључивој економској зони.

У вези са правним режимом ODAS-а у искључивој економској зони и епиконтиненталном појасу не постоје конкретне одредбе у делу Конвенције посвећеном научно истраживању мора. Такве одредбе налазимо, међутим, у V и VI Делу у којима је реч о искључивој економској зони и епиконтиненталном појасу. Одредбе су истоветне у оба дела Конвенције: у члану 80. посвећеном вештачким острвима, уређајима и радовима у епиконтиненталном појасу само се упућује на члан 60. уз констатацију да се поменути члан односи, *mutatis mutandis*, и на епиконтинентални појас.

На основу Конвенције из 1982. обална држава има „искључиву јурисдикцију на вештачким острвима, уређајима и направама...“³⁵ тако да у том погледу постоје изричите одредбе како за искључиву економску зону тако и за епиконтинентални појас. Овде треба, ипак, напоменути да Конвенција није сасвим прецизна — стићући да се члан 60. односи, *mutatis mutandis*, и на епиконтинентални појас, испушта из вида могућност да се епиконтинентални појас може протегнути и преко 200 н/м рачунајући од полазне линије. Да ли је одредба члана 80. релевантна и у овом случају? Очигледо не. Аналогија престаје изван границе од 200 н/м, на ODAS постављен изван те границе примењивала би се, *mutatis mutandis*, правила која важе за постављање ODAS по Конвенцији о епиконтиненталном појасу.

Када се научним истраживањем на овом подручју баве бродови мишљења смо да треба разликовати два случаја:

а) када страни брод врши научно истраживање а при том је усиђрен, јурисдикцију би вршила обална држава. Дру-

³⁴ Члан 60. Конвенције из 1982.

³⁵ Члан 60. (2) Конвенције из 1982.

гим речима, у том случају изједначио би се положај брода (изузев ако се не ради о војном или државном броду) са ODAS-ом;

б) када страни брод врши научно истраживање приликом пловидбе кроз искључиву економску зону потпадао би под јурисдикцију државе заставе под условом да то истраживање врши у складу са правилима међународног права. А *contrario*, јурисдикцију би заснивала обална држава под резервом општих правила међународног права о имунитету од кривичне и грађанске јурисдикције извесних врста бродова.

3.6. Отворено море

Под резервом општих услова за вршење научног истраживања мора, свака држава има право да поставља ODAS на отвореном мору. Једнако свака држава располаже правом да у ту сврху користи бродове.

Изричита одредба члана 92. (1) Конвенције о искључивој јурисдикцији државе на отвореном мору над бродовима који носе њену заставу, логиком *argumentum a maiore ad minus* односи се и на бродове за научно истраживање мора. Јурисдикција над ODAS-има и особљем које са њима ради има држава у којој су регистровани. Уколико нису регистровани онда потпадају под јурисдикцију државе чији је држављанин власник или државе чији су држављани лица која на њима раде.³⁶

У случају да научно истраживачки бродови и ODAS-и предузимају акте који се могу оквалификовати као *delicta iuris gentium*, отпада правило о јурисдикцији државе заставе односно регистрације и активира се правило општег међународног права по коме ратни брод било које заставе заснива своју јурисдикцију. Изузетак чине једино ратни бродови који се баве научним истраживањем мора.

3.7. Међународна зона

Као што је у делу о условима за научно истраживање мора казано³⁷ и за научно истраживање у Зони задужена је Међународна власт: *in concreto* она подстиче научна истраживања у Зони, усклађује и доставља резултате свих истраживања и анализа.³⁸ Члан 256. Конвенције предвиђа да научно истраживање мора у Зони могу вршити све државе и надлежне међународне организације.

³⁶ У том смислу и Caflisch, Piccard, *op. cit.*, p. 889.

³⁷ М. Крећа, *оп. cit.*, стр. 122—127.

³⁸ Члан 143. (2) Конвенције из 1982.

У сврху обављања научног истраживања у Зони наведени субјекти могу постављати ODAS-е и употребљавати бродове. Дакле, у том погледу државе и надлежне међународне организације постављене су на исту раван.

Разлика у положају ова два субјекта актуелизују се када се у фокус стави питање јурисдикције. Не постоји нормативни идентитет у субјективитету држава и међународних организација. А како регулисање односа у Зони, као заједничкој баштини човечанства, тражи персоналну тачку везивања, ствари захтевају извесна појашњења. Наиме, међународне организације не могу вршити, рецимо, кривичну јурисдикцију, тако да је потребно да међународна организација, која региструје ODAS уговором овласти неку државу да у њено име врши оне атрибуте јурисдикције које међународна организација због специфичности свог субјективитета не може да врши.³⁹

За ODAS-е који се користе приликом научног истраживања важиће, иначе, општа правила у вези са постављањем уређаја и опреме: њима се не може ометати пловидба у деловима којима се уобичајено обавља поморски саобраћај: ODAS-и морају бити обележени ознакама на основу којих се може утврдити којој држави припадају; такође, морају располагати одговарајућим средствима сигнализације. Остала правила о немогућности поистовећивања ових ODAS-а са острвима и правним последицама те немогућности примењују се, *per analogiam*, и у овом случају.

Миленко КРЕЋА

MEANS OF PERFORMING SCIENTIFIC RESEARCH OF THE SEA

— Summary —

In the present paper the author takes as starting point the definition of means of scientific research of the sea given in the preliminary draft of the Convention on Ocean Data Acquisition Systems, Aids and Devices, which he considers to be functional and to move within

³⁹ Члан 5. (5) Нацрта Конвенције о ODAS-у предвиђа да: „У случају да једна међувладина организација жели да региструје ODAS, организација мора регистровати такав ODAS у држави-уговорници, под условом да организација изјави да прихвата Конвенцију и да предузме неопходне мере да примени њене одредбе, укључујући и склапање споразума са државом регистрације за примену релевантних одредаба“. Наше је мишљење да је духу Конвенције из 1982. примереније решење које смо навели а по коме и „надлежна међународна организација“ за научно истраживање мора може регистровати ODAS-е под резервом да вршење извесних атрибута јурисдикције пренесе на неку државу — првенствено државу-уговорницу Конвенције. Овакво решење се уклапа у савремене тенденције развоја међународног права — примера ради, Конвенција о регистрацији Објекта лансираних у космос од 1974. допушта да и „свака међувладина међународна организација која се бави свемирским делатностима води регистар свемирских објеката“ (члан VII Конвенције).

the coordinates of the expression »appliances and equipment for scientific research« with which operates the Section 4 of the Part XIII of the Convention. From the point of view of its inner contents this definition could be, in the author's opinion, qualified even as technical concretization of the regulations of the Convention.

The author divides the general rules of the Convention, in relation with the legal position of the appliances and equipment, into two groups: a) formal, such as the rules contained in the art. 262 of the Convention and b), material ones as contained in the art. 259 241, 260, 261 and 262 of the Convention.

The author pays a special attention to the legal position of the ODAS in individual maritime zones, going from the inner sea waters towards the open sea and the international zone. Of a particular interest are the considerations of the legal status of the ODAS in the epicontinental zone and in the exclusive economic zone. Explaining the relevant regulations of the Convention, he comes to the conclusion that the foreign countries cannot install the ODAS in the exclusive economic zone without the consent of the coastal State. The Convention contains no rules on the modalities of giving the assent for the installation of the ODAS in the exclusive economic zone. Hence, having in view the fact the installation is in the function of the realization of the right to scientific research of the sea, one should per analogiam apply the rules on the modalities of giving assent for the scientific investigation of the sea in this maritime zone. In its art. 80, dealing with the installation of artificial islands, appliances and equipments in the epicontinental zone, points at the art. 60 of the Convention, which regulates the same questions exclusively for the economic zone, stating that the above mentioned article refers, *mutatis mutandis*, also to the epicontinental zone. It should be said that the Convention is not here completely precise, — stipulating that the art. 60 refers, *mutatis mutandis*, also to the epicontinental zone, disregards the possibility that the epicontinental zone can extend over 200 nautic miles, measured from the starling line. Is the disposition of the art. 80 relevant in this case? Obviously it is not. The analogy ceases outside the limit of 200 nautic miles — to the ODAS installed outside this limit, would be applied, *mutatis mutandis*, the rules which are valid for the installation of the ODAS according to the Convention on epicontinental zone.

When the ships make scientific researches in this territory, two cases ought to be distinguished in our opinion:

a) if a foreign ship makes scientific research work and is anchored, the jurisdiction would be exerted by the coastal State. In other words, in this case the position of the ship would be equalized with the ODAS (except if it is the question of a military or government ship);

b) when a foreign ship makes scientific investigations sailing through the exclusively economic zone, it would be under the jurisdiction of the State of the flag, under the condition that this investigation is carried out in conformity with the rules of international law. *A contrario*, the jurisdiction would be founded by the coastal State, subject to general rules of international law on the immunity from criminal and civil jurisdiction of certain kinds of ships.

ЕВРОПА, БЕЗБЕДНОСТ, ХУМАНИЗАМ

UDK: 341.7

Стручни чланак

Није нимало једноставан задатак писати на ову тему, тим пре у оваквој њеној корелацији, и аутор уопште не претендује на детаљну анализу овог изузетно сложеног проблема, већ су ово субјективна размишљања човека кога интересују проблеми који су тангирали и узбуђивали многа поколења Европљана.

У ово време многих промена, посебно у источном и централном делу европског континента, нестабилности и неизвесности, много је лакше писати о прошлости, него о садашњости, а још теже прогнозировать будућност Европе. Европа је онај регион у коме су земље и народи деценијама живели у условима непомирљивог супротстављања и антагонизма, у стању „психолошког рата“, када је јачање безбедности једне земље требало да се оствари на рачун повреде и наношења штете другој страни.

Брзина промена у источноевропским земљама и политички догађаји који су резултат тога, међу којима је најзначајнији уједињење Немачке, сасвим су изменили европски континент, а све то захтева промену многих наших властитих представа, стереотипа, појмова и целокупног мишљења. Изгледа да се кључно питање будуће Европе и њене безбедности састоји у томе који начин мишљења има перспективу да изврши одлучујући утицај на формирање унутрашње и спољне политике сваке европске државе.

Идејно преосмишљавање вредносних оријентира савремене политике налази свој израз у успостављању онога што је већ чврсто ушло у лексикум цивилизованих међудржавних односа под називом новог политичког мишљења.

У вези са овим постављају се питања какве се могућности отварају у Европи за стварање цивилизованог достојног чо-

века система безбедности, у чему је суштина већ постигнутих резултата и које баријере треба да савладамо?

Прво, Европа је на путу исправљања дуготрајне извитоперености у мишљењу у коме се конфронтација различитих друштвено-економских система посматрала ван контекста узајамнозависног, узајамноповезаног и целовитог света.

Друго, појава глобалне опасности за светску цивилизацију, дакле, и за човека као појединца, приморала је земље и народе да пронађу општепланетарни одговор за отклањање тих опасности. Из овога произилази да је обезбеђење мира и живота основни задатак политичара, без обзира на то што пут од признавања мира као највеће хуманистичке вредности и до његовог практичног оваплоћења крије у себи много непредвидивог и опасног. Као пример за ово може да послужи таква ванредна ситуација као што је криза у Персијском заливу када један погрешан корак може да доведе до катастрофалних последица не само за земље тог региона, већ и за народе Европе, а и целог света.

Треће, сва горе изложена размишљања омогућавају да се закључи да је човечанство изгубило способност да међународне односе решава ратом и да је позната формулација Карла Клаузевица да је „рат продужетак политике“ — антихумана и апсурдна у савременом свету претрпаном нуклеарним, хемијским, бактериолошким и другим врстама оружја за масовно уништавање.

Неоспорно је да је најсложеније у мишљењу — савлађавање утицаја историјских стереотипа о улози војне силе у политици који су стварани столећима. Ако отворимо уџбеник историје било које земље, уверићемо се да је то историја ратова и да су међународни односи увек били међудржавни, да су их остваривале владе, практично обављале дипломате и амбасадори, али најчешће — армије, јер је главни метод решавања противуречности између земаља увек била војна сила. Неко је чак израчунао да за последње 2,5 хиљаде година у историји цивилизације нема ни сто година када се није проливала људска крв због ратова и насиља. На жалост и данас озбиљна препрека на путу смањења улоге војне силе као и раније остају ресорски интереси високих војних личности, који очекују да ће друга страна предузети прве кораке на смањењу нивоа оружаних снага и наоружања, при чему у већем обиму него они сами. Очигледна илустрација таквог типа мишљења је веома сложен вишегодишњи процес бечких преговора о смањењу војника и наоружања у Централној Европи. И само огромним напорима, политичком вољом и отклањањем међусобног неповерења стране покушавају да полазе од тога да су садашњи ниво војне конфронтације и количине наоружања толико сувишни да штете интересима безбедности учесника европског процеса.

Људи релативно лако схватају безбедност личног живота, теже се схвата безбедност државе, али се планетарна, све-

општа безбедност као објективна реалност и као појам који се појавио релативно недавно схвата још теже.

Помоћу новог мишљења постоји шанса да се одговори на изазов историје и да се створе услови да изгуби своју снагу стара изрека „ако хоћеш мир, спремај се за рат“, тј. неопходно је срушити један од најнехуманијих стереотипа мишљења — „лика непријатеља“. На овакво тврђење наводи логика размишљања о томе да једностран трагања за безбедношћу путем неразумне трке у наоружавању доводе до нуклеарног ћорсокака. Због тога се може констатовати да је Европа осуђена на јединствену безбедност за све земље и народе.

У условима у којима се схвати да рат није у стању да обавља функцију рационалног инструмента политике и да тако престаје да буде њен разуман наставак, појавила се неодложна потреба да се приступи и контроли примене најсавременијих достигнућа науке и технике у развоју борбених средстава чије коришћење у конфликтним ситуацијама може да означи за човечанство претњу самоуништења. Приоритетни задатак је тај да би земље или савези земаља предузимале војно-политичке кораке и мере које би умањивале њихову зависност од нуклеарног и другог оружја за масовно уништавање, од офанзивних средстава, од постављања у космосу било којих врста оружја и средстава за њихово допремање.

У овом чланку се не говори о Европи као изузетку, већ пре о томе да су у овом региону најрељефније изражени сви контрасти савременог света — и његове противуречности, као и огромне идејне, духовне, историјске, етичке, генетске и материјалне могућности које могу да допринесу разрешењу ових противуречности. У ове материјалне могућности спадају иста историја која је препуна скупо плаћеног искуства народа Европе, духовна богатства, општеевроска култура и још много тога.

Европа је већ прешла знатан део пута у самом процесу КЕБС-а у правцу решавања своје безбедности руководећи се принципима хуманизма од којих је најважнији — поштовање човкеа, његовог достојанства, огромне и непроцењиве у оригиналности његовог унутрашњег света у коме су сконцентрисани напори, знање, зрелост и дубина осећања читавог низа поколења европских народа чија смо последња карика ми, карика над којом се надвила смртна опасаност, али коју ће, надајмо се, схватити и онемогућити је.

Анализирајући своје европско искуство, можемо да извучемо поуке за изналажење новог модела безбедности. У овај нови модел безбедности треба да уђе следеће:

1. Демилитаризација међудржавних односа путем ликвидирања нуклеарног и других врста оружја за масовно уништавање, етапно смањење конвенционалног наоружања, структурна перестројка војно-политичких, а касније и политичких савеза.

2. Одстрањивање идеолошких догми из међудржавних односа; предности ових или оних идеја доказују се социјалном праксом, реалним поступцима и радњама у име не апстрактног појма „човечанство“, већ конкретног човека који данас живи у било којој европској земљи.

3. Успостављање сарадње у хуманитарној области када се хуманизам схвата као јединствени критеријум прогреса културе и цивилизације уз истовремено стварање механизма што бржег укључивања достигнућа цивилизације у свакодневни живот појединца, становника континента.

4. Уважавање регионалних активности европских држава где постоје оправдања за регионалне интеграционе процесе, независно од националних граница, који се базирају на заједничким економским, културним и другим интересима у циљу стварања општеевропске структуре.

5. Повезивање задатака унутрашњег развоја сваке државе са новим европским и светским тенденцијама, обезбеђење неопходне синхронизације између процеса демократизације унутарполитичког живота и спољне политике, утврђивање норми понашања, на основу којих реализација националних интереса, без обзира на њихов приоритет и значај, не би изазивала напетост у како билатералним, тако и у општеевропским размерама.

6. Спознаја новог времена када је практично сведена на нулу претња од изненадног напада и уопште претња ратом у Европи и да је главни извор претње европској безбедности економска заосталост Совјетског Савеза и земаља Источне Европе. Према томе, при стварању новог општеевропског економског поретка данас већ није довољно срушити вештачке баријере у области трговине, финансија и економике између различитих европских земаља. Данас ново политичко мишљење може да се испољи само у томе ако развијене западне земље пруже ефикасну финансијско-економску помоћ, ако искрено желе безбедност Европи.

Због тога нам се чини да будућност припада плуралистичком поимању света у коме се не негирају, већ се налазе у одређеним узајамним односима и у узајамном дејству идеје хришћанства, демократије и социјализма. Чврстина европске безбедности управо ће и да зависи од тога да ли ћемо умети правилно да схватимо место сваког од ових идејних токова, да ли ћемо да испољимо стрпљење и правилно схватимо корене европске цивилизације да би пронашли хармоничан спој ових достигнућа људске мисли и да савладамо до сада постојећи конфронтативни карактер њихових узајамних веза.

Какав је фундамент потребан за неповратност опште-европског процеса безбедности?

Европски процес је космополитски и захтева исто такво мишљење, јер подразумева право свих држава на постојање у Европи, а право на избор овог или оног друштвеног система има само народ или народи одређене државе.

Фундамент европске безбедности може да буде створен само на основу признања и поштовања општељудских вредности, схватања заједничке судбине европских народа која је тесно повезана истовремено и са судбином цивилизације. У том правцу у последње време урађено је доста. Створен је систем демократских слобода (посебно су у томе велики успех постигле западноевропске земље), оријентација на суверености личности, на заштити њихових права, стварање разгранатог и ефикасног система социјалне заштите — у томе правцу креће се ка својој интеграцији Европа.

Ако ћемо да говоримо конкретније, тада је неопходно истаћи да у свакој европској земљи изузетну улогу имају међународни стандарди у области права човека који су формулисани у Међународном закону о правима, Хелсиншком завршном акту, Бечкој декларацији и другим документима која се односе на хуманитарну област безбедности.

Та чињеница, а овде је реч о универзалним вредностима, доприноси превазилажењу поделе Европе на блокове, а револуције, које су се десиле у источноевропским земљама су закономерни резултат дубоке друштвено-политичке и социјално-економске кризе која је захватила земље региона. Стаљински модел развоја социјализма који се створио у овим земљама са извесним модификацијама, најзад је, и то не декларативно, већ стварно друштво одбацило.

Кад је реч о Совјетском Савезу, тада је неопходно пре свега обратити посебну пажњу на следећу чињеницу — настала данас унутарполитичка ситуација у совјетском друштву је уникат по својој опасности и непредвидљивости за безбедност појединца. Може се рећи да је „цена“ људског живота достигла скоро најнижу оцену. Претходне године нису донеле очекивано од перестројке и нису извеле земљу на пут задовољавајућег развоја. Сасвим супротно, у условима свеопште дефицитарности, инфлације и политичке нестабилности, већина совјетских људи постала је свесна тога да се перестројка до сада сводила само на разговоре и декларације и да ништа битног обичном човеку није донела. Са друге стране, неуспеси перестројке (посебно у јесен 1990. год.) предодредили су заокрет политичке пажње од стаљинизма, хрушчовизма и брежњевизма ка насušним проблемима данашњег живота „епохе Горбачова“, што је потврдио и рад таквог конзервативног органа, као што је Врховни совјет СССР-а у новембру. Може само да се нагађа какву је ноћ уочи 17. новембра 1990. године провео иницијатор перестројке који је постао њен таоц, али је једно очигледно да председник није иступио по други пут, где је изложио конкретне мере за поновно разматрање структуре власти у земљи, тада би постало веома проблематично и само лидерство М. С. Горбачова. Са тачке гледишта демократије ово не може а да не обрадује. А нико и не може да има вечни мандат поверења у друштву које се брзо мења ако заостаје у свом властитом развоју. Извршено скретање политичке пажње ка краткој ис-

торији и процесу саме перестројке значи само једно — прелаз од објашњења света ка његовом преображају.

Перестројка која траје већ више од пет година — иако и није сасвим изменила целокупан наш друштвени живот, донела је већу цивилизованост нашим државним органима, снажно је изменила и многе совјетске људе, омогућивши великом броју њих да први пут исправе леђа, али перестројке не може да се остварује брже, него што су реални људи у стању да се мењају.

У току саме перестројке морамо савладавати отпор не само противника, већ и многих присталица који нису увек спремни да схвате њене размере, методе и чак циљеве. Кретање ка слободи — то је кретање народа и индивидуа ка самима себи, то је враћање изгубљене културне, политичке и идејне самобитности, враћање ка тешком бремену слободе избора, иницијативе и одговорности, а такво враћање је могуће само захваљујући ослобађању од утопијске, митске свести.

Чак ни аутори Манифеста „новог мишљења“ Бертан Расел и Алберт Ајнштајн вероватно нису претпостављали колико ће радикалан да буде преокрет свести који су предложили да би човечанство опстало.

Принцип приоритета општељудских вредности над класним, партијским, групним, регионалним и националним вредностима, ако се он буде уважавао у друштву, постаће један од најважнијих тековина новог мишљења. Ново мишљење треба да спасе не само животну средину од рушилачких поступака човека, већ ће да спасе и човека у самом човеку.

Људи који немају самосталну духовну инвентивност, који немају навике да живе у плуралистичком друштву постају жртве најопаснијег и антихуманог стереотипа мишљења — „лика непријатеља“, јер стварање код себе оваквог начина мишљења један је од најједноставнијих и релативно најлакших начина стварања личности, посебно у земљама са нестабилном, крајње напрегнутом социјално-политичком ситуацијом, у таквим као што су Совјетски Савез, Југославија, Бугарска, Румунија и друге.

Кршење људских права и слобода у једној земљи тиче се интереса других држава и не само са моралне стране, већ и са тачке гледишта безбедности као такве, пошто воде подривању међународне стабилности и провоцирају конфликте на национално-етичком терену у који се обавезно уплићу и друге земље.

Ново мишљење о проблемима права човека и његове безбедности састоји се у схватању те чињенице да се национална безбедност земаља Европе налази под претњом често не у спољној, већ у унутрашњој политици, — у оним земљама у којима се намерно култивирало „лик непријатеља“, где се тражи спас у најједноставнијим и најближим облицима национално-племенског уједињења по крви, самопотврђујући се у свом супротстављању другим, сличним уједињењима.

Да би деловао стереотип „лика непријатеља“ довољан је напор чак једне земље, али за његово отклањање потребан је

огроман рад, велико стрпљење, издржљивост, политичка воља, способност да се саслуша и схвати друга страна, овде је потребно уздићи се до волтеровског — „не свиђају ми се мисли тог човека, али сам спреман да дам свој живот да би их он рекао“.

Питање људских права је основно питање хуманизма, у њему је толико све узајамно повезано да се из њега не може узети оно шта нам одговара, а оно шта нам не одговара да не прихватимо, да изоставимо, позивајући се на разне узроке.

Питање је само по себи сложено и разноврсно и може да се подели на групе, или пак на категорије према карактеристичним особинама; међутим, једно је само немогуће — сматрати једна права и слободе приоритетнијим у односу на друга, класификовати их категоријама: битна или небитна.

Сама права човека и његове слободе нису ни буржоаска ни социјалистичка, ни било каква друга. Овде важи други вредносни систем: или се људска права поштују или не поштују. Права и слободе човека су тековина људске мисли, тековина светске културе и припадају свим земљама и народима свеета.

Другачије мислити у области права човека значи још и признавање да ни једна земља не може да третира као мешање у своје унутрашње ствари критичку пажњу светске заједнице за ситуације које су окарактерисане као кршење права човека, јер у савременом свету, свету глобалне одговорности свака земља сноси свој део одговорности за процесе који се одвијају у другој земљи.

Тако је за обезбеђење европске безбедности најнеопходније стварање климе поверења у којој приоритет има хуманитарна област и која се остварује отклањањем стереотипа „лика непријатеља“. Само у таквим условима сви поступци у међународној сарадњи могу да се мере само једним — да ли је људски или није, тиме, што је већ у општеевропском процесу добило назив — „људска мера“.

СМИРНОВ Геннадий Николаевич
(Превео с руског: Љубо МИЛИНКОВИЋ)

ЕВРОПА, БЕЗОПАСНОСТЬ, ГУМАНИЗМ

— Резюме —

В статье рассматривается проблема европейской безопасности, и именно в ее гуманитарной области, автор размышляет и делает попытку проанализировать в каком же соотношении в современном мире находится личная безопасность человека, национальная и общеевропейская.

Автор размышляет о том, от каких стереотипов мышления необходимо отказаться, делает попытку дать ответ на вызов истории, поставившей Европу перед проблемой выживания и предлагает посмотреть на проблему не столько с точки зрения юридической науки и приведения внутреннего законодательства в соответствии с мировыми стандартами, сколько с точки зрения приоритетности общечеловеческих ценностей.

ЈУГОСЛОВЕНСКА И ПОЉСКА КУЛТУРА

(Један поглед на разлике и сличности)

UDK: 316.7(497.1:438)

Стручни чланак

Писати о култури у било ком њеном облику није нимало једноставан задатак, јер се ретко који социолошки појам може похвалити таквом опширношћу и разноликошћу предмета. Мање компликовано требало би да буде писање о култури једног одређеног народа — готово сваког другог народа, осим југословенског. Наиме, са правом се може поставити питање: да ли уопште постоји једна, унутрашње спојива и одредива култура, која се може описати придевом „југословенска”? Може се говорити о култури југословенских народа, народности, па и етничких група — посебно о свакој од њих, али је бесмислено, а и немогуће извести један апстрактан просек тих култура и писати о њему као тобожњој „југословенској” култури. Насупрот тако хетерогеној култури стоји једна изузетно хомогена, готово универзална, која постоји у Пољској. Стога је оправдано запитати се да ли је уопште могуће некакво упоређивање тих култура, не толико због њихове различитости, колико због тога што у тој компарацији, с једне стране, имамо нешто што реално егзистира, а с друге — један апстрактан појам.

Будући да се, ипак, чини неопходним условно прихватање термина „југословенска” култура, покушаћу да тај појам интерпретирам што је могуће објективније, иако сваки објективизам у тој материји мора остати релативан. Други је начин посматрања и доживљавања једне културе од лица, које је наследник те исте, а сасвим други код представника других културних поднебља. Мислим, да извесна моја предност у проналажењу тачке равнотеже, односно у иоле објективном оцењивању тих двеју култура је у томе, што једној од њих „више”, а другој „још” не припадам. Пошто немам циљ, нити амбицију, а вероватно ни потребно предзнање за један потпунији

прилаз теми културе, ограничићу се само на неке њене компоненте, а тачније — на културу свакодневног живота. Све то без неких већих уопштавања, чиме мој рад неће претендовати да има социолошки карактер, већ квази-социографски. Уосталом, било које генералне закључке немогуће је извести, јер је култура уопште вишедимензионална и не трпи уопштавања, а та њена одбојност према генерализацији нарочито је изражена у југословенској култури.

Постојање већег броја појавних облика није само обележје културе у њеном ширем значењу; чак и тако мали њен сегмент, као што култура свакодневног живота садржи шаренило различитих подврста. Заправо, може се констатовати, да се у свакодневном животу одражава култура у свим својим варијантама, а никако да је само једна од њих.

Свакодневни живот у највећој мери одвија се у породици и управо тамо долази до највећег „топотног удара” између тих двеју култура. За породичне односе у Југославији карактеристично је да су у великој мери регулисани неписаним правилима, и то често патријархалног карактера. Постоји велики број вишегенерацијских породица, које се готово редовно базирају на мушким потомцима. Веома често постоји и континуитет у материјалним добрима такве породице, који се састоји у томе, да се добра од веће вредности стварају заједничким доприносом двеју, па и више генерација. Разлози тога не налазе се само у економској сфери и објективним условљеностима (запошљавање, стан), већ великим делом у традицији и у емотивној равни. Породица се најчешће схвата у ширем смислу и између чланова тако схваћене породице постоји веома изражена солидарност. Упадљива је и приврженост месту генерацијског порекла, чак и у случају временски доста удаљеног напуштања огњишта. Специфичан је однос родитеља и деце, који задржава обележје релације заштитник — штићеник готово целог живота. Појава вишегенерацијске породице у Пољској спада у ређе, а заснива се пре свега на објективним околностима, док је традиција у том погледу — осим у неким сеоским срединама — готово одумрла. Однос родитељ — дете прераста у партнерски тренутком материјалног осамостаљивања (у смислу запошљавања), а сасвим сигурно — тренутком оснивања своје породице. Материјалне вредности обично су створане посебно од сваке генерације.

Један од најважнијих односа у породици је свакако однос између мушкарца и жене, а он се поприлично разликује у југословенској и пољској култури. Далеко сам од извођења закључка, да је југословенски брак патријархалног карактера, али се не може порећи постојање неких елемената супериорности мушког пола у породичним, па донекле и међуљудским односима. Добијање мушког потомка често је синоним самоафирмације, јер континуитет породице и њених традиција најчешће се доводи у везу са мушком лозом. Карактеристичан је положај жене, који је у неким срединама још увек строго патри-

јархалан, а и у великом броју тзв. „модерних“ бракова постоји дубоко укорењено схватање о различитости улога мушкарца и жене у породици, због чега жена на природан начин заузима марионетски положај. Чини се, да у Пољској не постоји тако изражена подвојеност позиција између полова. Наравно да и у једној, и у другој породици постоје случајеви стварне еманципације жене — ако је таква уопште могућа — али ипак то је уобичајенија појава у Пољској. Насупрот југословенској породици, чија је карактеристична одлика велика солидарност између њених чланова, чак и у случају даљег сродства, и уопште њено схватање у ширем смислу — Пољаци се радије затварају у уже породичне кругове. Солидарност у шире схваћеној породици има карактер обичне међуљудске солидарности. Породичне везе се култивирају на оказионалан начин. Извесна „камералност“ пољске породице долази од изражаја у начину прослављања догађаја од важности за њу. Постоји један велики културни јаз у начину манифестовања емоција везаних за та породична славља у Пољској и Југославији, а за ову последњу карактеристично је настојање за проналажењем разлога за слављење, одсутних у другим културним срединама (одлазак у ЈНА, усељење у нову кућу, догађаји који прате чин венчања). У тзв. југословенској породици дубоко је укорењено схватање потребе прослављања у што ширем кругу родбине, познаника, па и оних мање познатих. Та донекле ирационална потреба резултира неким облицима девијантног понашања: у неким срединама влада психоза нездравог такмичења у вези са прослављањем породичних празника. Број позваних гостију, количина заклане стоке, утрошени новац — све то скупа ставља у сенку сам разлог слављења. Та „представа“ је тим апсурднија, што финансијске могућности породице, које се тако гласно доказују — најчешће и немају реално покриће. Тај сегмент породичног живота Југословена — наравно не свих — представља једно девијантно понашање, једну ружну слику вулгарно-конзумпијског начина живота. У Пољској, интимна сфера живота једне породице сачувана је за најужи круг. У начину обележавања породичних празника не постоји толики шематизам и приврженост обичајном праву, као што је то случај у Југославији. Оно што је маркантно за живот једне просечне пољске породице, што на њен живот утискује специфичан печат — то је дубока приврженост, па и потчињеност правилима живота католичке цркве. Усуђујем се рећи, култура породичног живота у Пољској је изведена у великој мери из католичких норми понашања, свесно и подсвесно култивираних вековима и које имају снажну моћ спајања не само унутар породице, него и између више њих. Готово сва славља у Пољској имају религиозни карактер, јер су праћена црквеним обредима. Тачно је да верски фактор увећало боји породични живот у југословенским породицама различитих вероисповести, али нигде није доживео трансформацију у породичну, а и шире — верску субкултуру, као што је то случај са Пољском.

Област тзв. свакодневног живота садржи и широко схваћену политику, или боље: политизацију друштва. Политичка култура просечног Југословена репрезентује другачији њен тип у односу на грађане других земаља, а главне њене одлике су: спонтаност, спорадичност политичког ангажовања, изражена парцијалност интереса, недоследност и неподударност у захтевима, кратковидост и постојање изопачених облика демократије. Та специфично схваћена и још специфичније демонстрирана култура политичког живљења не парира једном несумњиво постојећем осећају патриотизма, иако је и тај, осим у критичним ситуацијама, потиснут његовим ужим облицима. Са спољње перспективе гледано, политички живот у Југославији обилат је бројним појавама готово апсурдног карактера. Чини се, чак, да је фактор рационалности потиснут на други план од фактора спонтаности. У политичком животу, схваћеном на карактеристичан, емотиван начин, учествују готово сви (па чак и деца), али се јасно уочава да огромна већина наступа са гледишта својих парцијалних интереса, ма каквог карактера они били. Пошто је, нарочито последњих година дошло до популаризације политичког живота, тај процес је довео и до извесне вулгаризације политичке културе. Традиционални облици манифестовања политичких емоција, прилагођени стереотипном и одозго датом схватању политичке реалности, што није захтевало сублимацију политичке културе, нису издржали судар са уоченом истином. Пошто су на видело изашли бројни парадокси политичког живота у Југославији, неадекватна политичка култура појединаца и друштва у целини почиње да доживљава метаморфозу. Један од највећих парадокса политичког живота у Југославији представљају учестали антагонизми између појединих делова савезне државе, чиме политичка култура добија националистичко рухо. Има у Југославији бројнијих и мање бројних народа, али сви болују од исте бољке: мегаломаније. А између њених симптома постоји и најопаснији — шовинизам. Националне политичке културе знатно се разликују између себе: као што не постоји једна општа југословенска култура, тим пре не постоји јединствена политичка култура. Она је тешко схватљива не само некоме ко долази из једнонационалних средина, већ и онима из вишенационалних, где је становништво асимилирано у једну нацију. Један од „специјалитета“ политичке културе у Југославији је постојање — како год да их назовемо: вођа, лидерâ, народних или националних идола — једноставно, субјеката својеврсног култа личности. Жеља готово сваке националне средине је да има свог „вођу“, кога би најчешће некритички подржавала, а у крајњим случајевима политичког дилетанства или сумрачних националистичких тежњи — указивала му готово натчовечанску част. Тужно је рећи, да је у последње време политика у Југославији, својим изласком на улице, доживела деградацију у уличну политику, а политичка култура, која је њу следила — у уличну културу. Један од таквих облика, који има додирних тачака са њеним

уличним издањем — је збороване сваке врсте, па и демонстрације (случај Косова). Распламсале страсти ма каквог карактера налазе испустни вентил у организовању безброј скупова, митинга, зборова, протестних окупљања, од којих је већина у интересу парцијалних група, а често се свODE на бескрупулозно манипулисање учесницима. Овим никако не тврдим, да у Пољској нема сличних манифестација, али је њихова подлога другачијег карактера. Историјске условљености даље прошлости, парадокси новије историје, постојање правог националног, културног и верског котла, као и специфичан менталитет Југословена — разлог су што је и политичка култура, уосталом као и друге врсте културе, различитог квалитета од постојеће у Пољској.

По чему је Пољак — као *»homo politicus«* — различит од Југословена? Различит је по политичкој солидарности са суграђанима у читавој земљи, по томе што има свест о потреби консолидације ужих интереса у један — општи. Различит и по не увек најсрећнијим и најприкладнијим покушајима пресабивања политичке културе других земаља, с друкчијим нивоом политичке свести — о економским условљеностима да и не говоримо — на родно тле. Различит и по томе, што се, немилосрдно скинувши заштитни вео са бивших лидера, са неповерењем односи према новим и не тражи по сваку цену политичке ауторитете. Различит, најзад, и по томе, да се за политичке симболе не везује емотивно, а критичарски занос зна да претвори и у генералну критику, чак и у ругање сопственим коренима.

О култури се ни најкраће не може говорити, а да се не спомену достигнућа свих муза, или бар само неких од њих. Духовна компонента културе, нарочито оне, која налази одраз у сфери тзв. свакодневног живота, стоји у најтешњој вези са личном културом појединаца. Упадљиво је, да су Пољаци много више везани за стваралаштво својих класика, него савремених књижевних и др. стваралаца, што је управо супротно Југословенима. Много су отворени према савременим културним струјањима која потичу из других земаља, док иста у домаћем издању не уживају већу популарност. Релативно мало места у животу Пољака посвећено је музици, а никако да та која се слуша буде израз родољубивости и привржености свом културном тлу, јер је махом увозног карактера. Насупрот томе, музика је стални пратилац Југословена. Не само тако упечатљива присутност музике у њиховом животу, већ и њен карактер — најчешће базиран на фолклорним и народним мотивима, говори и о различитим улогама, које музика одиграва у те две културне средине, али и о различитом њеном карактеру. Са музиком Југословен је толико саживљен, да је она слика његових осећања, али и реалних догађаја, што често води ка њеној комерцијализацији, јер се доста песама пише *ad hoc* у вези са одређеним ситуацијама. Тако настаје појава тзв. шунд новокомпоноване народне музике. Ретко када, ако уопште ика-

да, композиције, које спадају у тај жанр, дају интелектуални и сензуални ужитак: најчешће је у њима вршена синтеза елемената народног мелоса са текстовима готово унифицираног садржаја. У њима реком теку сузе, мешају се туга због несрећних љубави и патриотска осећања, здрава, народна филозофија преплиће се са описима готово еротских доживљаја; у њима се ломе чаше а упућују инвокације анђелима, а све је добро заливено вином... Тешко је доћи до закључка, да ли невероватна популарност баш такве „шунд“ музике сведочи о несублимованим музичким (па и естетским) укусима слушаца, да ли о привржености народној традицији, ма како била она схваћена, да ли можда о томе, да једино она разуме патње и радости „балканске душе“, али и да једино ова душа њих разуме. Можда се прави одговор налази баш на крају реченице, јер, као што је најомиљенија домаћа музика, и то не само народна, тако се и највећом популарношћу теши домаћа кинематографија. Многе музичке, а и филмске творевине а priori немају амбицију да нађу шири аудиторијум: прављене су за „домаћег“ човека, јер он њих најбоље разуме и највише воли, чиме даје доказ једној врсти родољубивости. Овим никако не желим да кажем да у области музике и кинематографије нема заиста вредних остварења.

И породични живот, и политички, а и сви облици културе у њеном ужем значењу, па чак и материјална компонента културе, представљају огледало њиховог јединог правог узрочника: личне културе њихових активних и пасивних субјеката. Као што је апсурдно говорити о универзалној југословенској култури (тај термин, као што сам у више наврата спомињала, користила сам само условно), тако и извођење просека тзв. личне културе је унапред осуђено на неуспех. Фактора који детерминишу њен облик има безброј и у другим срединама, али на југословенском тлу има их бесконачно много. На релативно малом простору су се судариле бар три велике религије, шест народа различите културе, многе народности, које култивирају своје изворне културе; сударио се Оријент и Запад, Југ и Север, Балкан и Европа; сударило се село са градом, феудални анархизми са најмодернијом „увозном“ културом; тридиционална простота живота и чистота душе са најакутнијим болестима савремене цивилизације. Сударио се, најзад, појединац са тако хетерогеним друштвом и настало је мноштво пермутација личности. Свакако, да се о култури тако створених личности може говорити строго апстрактно, јер је свака случај за себе. Наравно, да се та констатација може односити и на субјекте других култура, укључујући и пољску, али само у малом броју случајева личност се формирала под пресијом толиког броја различитих фактора. Ипак, чини се да се може наћи оправдање за писање о личној култури Југословена у њеном чистом, традиционалном, или — како ко воли — „балканском“ облику (ма како мешовита она била), која би се супротстављала једној „европској“. Лична култура појединаца не подразу-

мева само потчињеност писаним и неписаним правилима понашања, као и обичајима, већ и поштовање других личности, толерантност према другим културним, националним, верским срединама. Оправдано је и упитати се: да ли појам личне културе садржи у себи и појам личне некултуре, као њену антитезу? Чини се, да се иоле комплексна слика личне културе Југословена може дати само уз прихватање потврдног одговора на то питање. Југословени имају урођену одбојност према свим врстама конвенција у међуљудском општењу, што њихово понашање често ставља на ивицу некултурног. Та понашања, која су нпр. у Пољској јако потчињена конвенцијама, у Југославији регулише, пре свега, фактор спонтаности, али и локалних обичаја. Великом броју Југословена може се пребацити, с једне стране, мушки шовинизам, али, с друге — не може се ни порицати значај осећања према супротном полу. У изражавању и емоција, и осећања су веома спонтани, и то како у погледу оних, који се односе на виша међуљудска осећања, тако и оних, који су везани за завичај, историјску прошлост, љубав према родној грудџи. Веома цене породицу, али њу често занемарују на уштрб пријатељства. Упркос постојања бројних антагонизама унутар земље, према спољњем свету воле да наступају јединствено. Том приликом заузимају неретко мегаломански став: Југословени сами себе сматрају способнијим, бољим, сналажљивијим, заслужнијим од многих других нација. Југословени су спремни да налазе у себи мноштво квалитета, који се не подударају увек са истином, али што њих често чини нескромно хвалисавим. Списак „главних грехова“ Југословена окончао бих парадоксалним раскораком између спонтаности свакодневног понашања и упечатљиве спорости у корисном раду. Пољаци споља делују хладнокрвно, безосећајно, јер емоције потискују дубоко у себе. Доста су осетљиви, али то не воле демонстративно показивати. Цене пријатељство, али више воле сами себе. У односу на Југословене, чешће су егоистични, али чешће и алтруистички предусретљиви. Толерантнији су према различитости погледа и понашања. Као друштво су дисциплинованији и солидарно се супротстављају појавама кршења те дисциплине. Негују лепоту и чистоћу родног језика и не каљају га у толиком степену псовкама, као Југословени. Ипак, има нечег сличног између Пољака и Југословена — и није то само језик: у њиховим венама тече врућа словенска крв, која, ма колико хладних облога стављано на њу, чини њихов темперамент сличним, подсећајући на дивљу слободу заједничких предака — Словена.

Као својеврстан закључак тим — тако фрагментарним запажањима на тему тих двеју култура, намеће се констатација, да су ипак обе оне изгубиле свој изворни карактер, подлежући свеприсутном и немилосрдном процесу европеизације и американизације. Иако су се обе обукле у страно рухо, ипак су сачувале велики део аутентичности. Од утицаја на неговање одвојености и оригиналности пољске културе били су пре свега:

католичка црква, историјска, а нарочито племићка традиција, а у мањем степену и фолклорни елеменат. Југословенска култура је сачувала већи степен изворности у односу на Пољску, а том стању су пре свега допринели: приврженост сељачкој традицији и утицај фолклорног момента, специфична ратничка културна заоставштина, дубоко укорењено схватање припадности балканском поднебљу и различитим балканским народима, чији опстанак, и те како стоји у вези са очувањем аутентичности њихових култура.

Ипак, утешно звучи констатација — надам се, оправдана да је увозни фактор дошао до изражаја у спољним облицима културе, док је њена срж, менталитет људи, остао специфичан, аутентичан, изворан.

Ева МАКСИМОВИЋ

CULTURE YUGOSLAVE ET CULTURE POLONAISE

(Un aperçu des différences et des similitudes)

— R é s u m é —

Dans le présent article on traite de certains aspects de la culture en Yougoslavie et en Pologne au sens large. Étant donné que dans cette matière les généralisations ne sont pas possibles, nous n'avons pas d'ambition ni de possibilité réelle de faire certaines, déductions générales. Observant d'un côté les ressemblances et de l'autre les différences de la culture de la vie de tous les jours, dont nous avons donné un aperçu spécial — il s'est imposée une conclusion inévitable qu'il existe entre elles un certain équilibre. Avec la mention que le terme de culture »yougoslave« est de caractère conditionnel et que la question se pose en général s'il existe quelque chose de pareil, nous avons tout de même essayé d'indiquer certains aspects caractéristiques de celle-ci. Le travail a un caractère quasi-comparatif et on compare les formes particulières de la culture »yougoslave« (religion, famille, politique, différentes formes de créativité, culture personnelle, etc.) aux mêmes phénomènes en Pologne. On fait ressortir, d'un côté, le caractère homogène de la culture polonaise et de l'autre l'hétérogénéité prononcée de la culture »yougoslave«, ce qui nous a empêché de formuler certaines conclusions universelles relatives à celle-ci. C'est pourquoi notre travail n'est pas un tableau comparé dans lequel seraient introduites les données incontestables sur les aspects particuliers de celles-ci. C'est plutôt une tentative de trouver le dénominateur commun de ces formes de la vie sociale qui, à ce qu'il semble, était à l'avance condamné à l'insuccès. Car, ce »dénominateur commun« se trouve, avant tout, dans la sphère irrationnelle: dans l'existence de l'ample »âme slave«. Malheureusement, dans l'un et l'autre cas sa pureté a été »infectée« d'influences extérieures, et son caractère original revient de plus en plus dans le domaine de l'histoire.

Прикази

Проф. др Стеван Врачар: СОЦИЈАЛНА САДРЖИНА ФУНКЦИЈЕ ДРЖАВНОПРАВНОГ ПОРЕТКА, Савез удружења правника Југославије, Београд 1965, 254 стране

Аутор је већ познат по изузетним и, слободно се може рећи, јединственим радовима из области теорије државе и права. Овом књигом поклонио је правној науци, али и широј читалачкој публици, значајно дело. Књига представља публиковану докторску дисертацију коју је проф. Врачар одбранио још децембра 1960. године. Текст презентиран том приликом препуштен је пажњи ширег круга читалаца у апсолутном аутентичном облику, без икаквих садржинских измена па чак и без икаквих стилских и језичких дотеривања.

Дисертација је објављена тек 1965. године. Петогодишње закашњење публиковања било је корисно, јер је презентирање овог дела широј јавности дошло у правом тренутку.

Основна и најважнија карактеристика ове књиге јесте да је настала пре 30 година у веома бурном периоду наше прошлости, када је наука била под великим утицајем политичке климе. То су биле године тражења специфичног пута у изградњи социјализма, године настојања да се развије и примени марксизам у југословенским условима, године напора да се разбије догматизам у чему су постигнути значајни резултати, али и направљене одређене грешке, крајности и негативне пропратне појаве. Аутор је, и поред великих тешкоћа током израде, остао доследан у излагању својих схватања и није прихватио сугестије било каквог „прилагођавања“ политичким приликама. Тако је формирана концепција која представља упечатљиво превазилажење постојећих схватања, устаљених колотечина, дневнополитичких погледа и конзервативности сваке врсте, тако да је концепција књиге сачувала стабилност и трајност и није доживела судбину помодне пролазности.

Стога приказивање овакве књиге мора човеку уливати понос и част што први пут упознаје ширу читалачку публику са делом које је неоправдано „чамело“ у витринама па није

благовременно стекло пажњу и публицитет који несумњиво, својим значајем, одавно заслужује.

На самом почетку књиге, аутор даје обавештење о настанку дисертације, о начину њеног уобличавања, о неким основним поставкама и представља своју дисертацију као прилог дискусији указујући на своје наде и очекивања у вези са њеним објављивањем.

Поред Увода, у коме аутор даје кратку скицу основних поставки које могу послужити као најадекватнији прилаз анализи социјалне садржине функције државноправног поретка, а пре Закључка, где су сажети само неки од ставова о природи, основу постојања, месту и општој улози државноправног поретка унутар глобалног друштва, књига има четири дела у којима је социјална садржина функције државноправног поретка приказана јасним и језгровитим стилем, на разумљив и недвосмислен начин.

С обзиром на познату поставку о јединствености и повезивању државе и права, односно поставку о државноправном поретку као органском јединству државе и права, ово јединство је у анализама проф. Врачара добило прави значај истицањем плодотворности коришћења поменутих поставке. Наравно, аутор није изоставио ни теоретско доказивање о релативности и ограничености независности државе од права и обротно. Самосталност државе и права као целовитих творевина, може се испољити „само тада и дотле када и докле није повређена супстанцијелна веза“ (стр. 47).

Разматрајући историјске аспекте повезаности државе и права, аутор подсећа да ове две творевине не постоје никад и нигде одвојено. Баш у тој њиховој историјској и реалној повезаности он налази потврду коезистентности државноправног поретка. Тако се долази до позитивизације права као укупности дејства државе на право, усмереног на то да се право учини максимално ефикасним регулатором друштвених процеса. Наравно, при том, право није „проста еманација државе“ (стр. 54), држава не креира суштинска својства права и не зависи искључиво од државе који поредак ће постати право. Тако позитивизација доприноси уобличењу права и исто толико уобличењу државе. Ту позитивизацију права сем државе не може извести ни једна друга организација, група, нити неки елеменат или појава друштвеног живота. Зато стварно функционисање права у друштвеном животу не може постојати без одговарајуће везе са државом „а још мање насупрот држави, уз евентуалну повезаност с неком другом појавом“ (стр. 55). Тако је право регулатор друштвених процеса без обзира на факторе који му се супротстављају, а ту своју улогу остварује захваљујући надмоћности државне власти. Отуда држава битно доприноси важењу права и обезбеђује му ефикасност у границама максималне могућности и потреба. „Држава је организациони и технички ослонац, гарант и носилац права...“ (стр. 56).

У даљем тексту, анализирајући утицај права на државу, аутор прво истиче чињеницу да се „правно оформљење државе изражава посебно у неким моментима у којима се, такође, губе или потискују на задњи план социолошко-политички елементи... и истовремено најчистије истиче њена правна природа“ (стр. 59). Затим је писац објаснио своје схватање физиономије државе са гледишта међународног права.

Легализацију државе аутор посматра кроз принцип законитости као најизразитији показатељ да је делатност државе подвргнута постојећем праву и, формално и суштински, усклађена с њим, објашњавајући ово „самоограничавање“ државе као њену тежњу за што потпунијим остваривањем права.

Други део књиге има наслов *Појам функције државно-правног поретка*. Ту је објашњено истовремено и прожимајуће деловање права и државе, којим, складно се допуњујући, ова два посебна ентитета врше исту функцију. Писац истиче сву сложеност дефинисања „функције“ као једног од основних појмова, чак као једног од основних закона. Због те сложености разматрање функције државноправног поретка заузима значајно место у филозофији, политици, теорији државе и права, као и у другим дисциплинама.

Затим се нижу позната схватања о функцији државе и права, као једном од најсложенијих појмова науке о држави и праву. Како још увек није достигнут довољан степен предметне одређености овог појма, дошло је до хаотичне терминологије која се све више заплиће у прекомерним настојањима на правом избору. Зато су редом приказана теолошка, техницистичка и атрибуциона схватања о функцији државе. Писац нарочито наглашава да су сва атрибуциона схватања занемарила чињеницу да се питање опсега области државне интервенције не може решавати независно од интервенције права у друштвеним процесима, јер преко права интервенише и држава.

Излажући своје схватање о детерминантама државноправног поретка које су разноврсне и бројне, аутор резимира да оне сачињавају „целокупност реалних феномена међусобно тако повезаних у свом узрочном дејству да на њиховој подлози егзистира државноправни поредак као специфична основна организационо-нормативна творевина“ (стр. 84). Процес политичког конституисања друштва је непосредна детерминанта функције државноправног поретка. Пошто је овај поредак најважнији саставни део политичке надградње, његов детерминизам не може бити схваћен праведно ако се не узме у обзир законитост одређујућег утицаја друштвене основе на све елементе надградње. Са своје стране, процес политичког конституисања друштва је специфичан процес, а само најважније области друштвеног живота садрже елементе унутрашње интеграције, праћене вршењем власти.

О садржини функције државноправног поретка аутор наглашава да је богата, и ту треба подразумевати све њене најважније моменте, док њену дефиницију поставља као целокуп-

ни динамизам поретка, непосредно детерминисан процесом политичког конституисања друштва. У даљем тексту се долази до закључка да је, у процесу политичког конституисања и одржавању неопходне унутрашње и спољне равнотеже глобалног друштва, државноправни поредак њен основни и најважнији инструмент.

Трећи део књиге посвећен је класној функцији државноправног поретка, па аутор наводи да се њеном анализом може установити „права природа везе између ове творевине и класа...” (стр. 118). Историјски и логички услов класног карактера функције државноправног поретка јесте класна диктатура, као подлога и основ класне функције. Представљајући одређену власт једне класе над другом, класна диктатура има за титулара поседничку класу, док је непосредничка класа објект, и принуђена је да ради туђим средствима. Зато се класна диктатура врши „у подједнакој мери и преко аутократског и преко демократског режима“ (стр. 133). Зато је у класном друштву „држава увек главно средство класне диктатуре“ (стр. 135), а глобално друштво које има класну структуру представља принудну заједницу. „Зато, све дотле док траје капиталистички друштвени поредак, безусловно траје и класна функција државноправног поретка“ (стр. 174).

Друштвеној функцији државноправног поретка посвећен је четврти део књиге. У друштву где нема класа, државноправни поредак функционише као представник самога друштва, јер се друштвени интерес конституише као доминантан. Тако долази до реализације друштвеног интереса који се своди на интерес већине, а формулише се у правном нормирању.

Као крупна последица дијалектичког кретања друштвене стварности остаје чињеница да државноправни поредак заузима место у друштву слично ономе које има костур и остали елементи чврстине и повезивања једног организма. „Државноправни поредак је политичка арматура растреситог друштвеног ткива“ (стр. 248).

Писац у Закључку наглашава да очување интегралног јединства државноправног поретка почива на организационо-нормативној творевини. Монопол принуде остаје као „једино могућ облик рационализације и регулисања употребе принуде која сама по себи није антидруштвена сила... Постаје све очигледније да основна организационо-нормативна творевина стоји у служби интереса друштва... а не једне привилеговане мањине“ (стр. 250) — написао је аутор ове књиге још пре тридесет година, када се још увек сматрало реалним стремљење одумирању државе, а правна држава се сматрала привременом заштитом друштва. Зато аутор допушта могућност ишчезавања само класне функције државноправног поретка.

Данас је актуелнија него икад још једна крупна примедба аутора на коју се онда нико није освртао, вероватно је сматрајући фразом: „... у политичким односима на светској позорници и у свести обичних људи присутна је алтернатива не-

виђеног напретка али и могуће катастрофе. Сваки државноправни поредак је део светске целине и зато је неосновано метафизичко расправљање о судбини овог феномена, независно од судбине човечанства“ (стр. 242).

Драган БАТАВЕЉИЋ

François Terré: L'ENFANT DE L'ESCLAVE — Genetique et droit, Flammarion, 1987, 222 стране

Књига *L'enfant de l'esclave* француског правника F. Terré, професора на Универзитету Париз II, аутора више књига и радова из области права и социологије породице, његов је први правни есеј.

У прилично обимној литератури која се појавила задњих десетак година, а која на врло сериозан начин, са крајњом забринутости третира правна питања изазвана новим видовима потпомогнуте прокреације, ова књига, пре свега својим стилем представља право освежење. Писана је допадљивим литерарним стилем, што јој никако не одузима њену научну вредност, са безброј информација. Подељена је на једанаест подналова (поглавља), од којих свако представља целину за себе, а опет само скупа заједно дају праву вредност књиге.

Говорећи о новим видовима репродукције људи (вештачка оплодња, оплодња *in vitro*, сурогат мајка, итд), књига представља глас разума. Не случајно књига је овако названа јер на извештан начин прави паралелу између данашњице и времена робова, старог Рима. И као што се тада постављало правно питање коме припада дете роба, зајмодавцу или зајмопримцу, оставиоцу или чувару (депозитару), тако се и данас, кад се дискутује о потпомогнутој прокреацији постављају слична питања. Према томе, у овим савременим проблемима нема ничег новог, само се човеку увек чини да су проблеми његовог времена увек нови. Оно што је данас засигурно ново то је једна двострука револуција која се одвија већ један век. Завршила се епоха случајног рабања деце. Употребом средстава контрацепције рабање се може спречити или изазвати.

Сви ови нови видови потпомогнуте прокреације мењају људски живот, а право је управо позвано да регулише тај живот. Тако је појава парне машине означила почетак индустријског друштва, али донела и смрт и повреде на раду, што је довело до појаве закона о повредама на раду, а не забрану употребе машине. Слично је и са многим другим открићима у ме-

дицини, биологији, механици, итд. У овом контексту интересантна су запажања аутора о односу и положају научника у природним наукама и правника. Научник управља своје мисли према нечему што жели да сазна. Он бира и објекат истраживања, одлучује према сопственим критеријумима у погледу метода, итд. Сасвим је друга ситуација са правником, законодавцем или судијом, практичарем или теоретичарем. Он мора, пре свега, одговорити на питања која су други поставили. Он ствара правна правила или доноси пресуду за другог, радећи нормално под притиском, погледом и контролом другог, под утицајем њихових аспирација и захтева. Дебате изазване еутаназијом, контрацепцијом, вештачком оплодњом, генетским манипулацијама, итд., на најбољи начин сведоче о овом.

Правник мора у сукобу различитих мишљења, имајући у виду многобројне чињенице и захтеве морала, филозофије, логике и наравно права дати одговор. Изгледа као никад до сада тај одговор неће бити тежи. Који став заузети у погледу нових видова прокреације. Све забранити. Све одобрити. Не мешати се. Управо се сва правна уметност, целокупни рад правника састоји у избору праве мере. Пут ка овоме води и преко сазнања шта су то деца науке, у чему свакако свој драгоцен допринос даје и ова књига.

Иако је књига писана литерарним стилем, широко захваћајући многе проблеме садашњице изазване најновијим научним открићима, она садржи и типична правна размишљања са могућим одговорима на правне проблеме који су изазвани биолошким открићима. Пример за ово је његов предлог за решавање питања очинства детета зачетог *post mortem*, или детета зачетог вештачким путем у случају постојања ванбрачне заједнице. Ту је и актуелно питање да ли донатор сперме мора остати анониман, или дете под одређеним условима (као у шведском Закону од 1. III 1985), има право да сазна своје биолошко порекло. Определељујући се између два права, једног даваоца да остане анониман и друго детета да сазна своје биолошко порекло, аутор сматра да данашњем поимању идеја и обичаја приоритет треба дати анонимности.

Нови видови прокреације стављају под знак питања и традиционални начин правног успостављања материнства и очинства, оличених у максимама *mater semper certa est* и *pater is est quem nuptiae demonstrant*. Да ли код материнства предност треба дати жени која је носила дете у утроби или жени која је дала оплодну ћелију. Предност треба дати овој првој тако да се ту битније ништа не мења у домену материнства. У сваком случају жени која је носила и родила дете треба забранити могућност оспоравања материнства, али искључити могућност заснивања било какве везе између детета и жене која је била давалац оплодне ћелије.

Што се тиче очинство у случају хетерологне инсеминације, онда када је муж сигуран да није биолошки отац детета, право да оспорава правну претпоставку брачног очинства треба

му дати само ако није изричито пристао на вештачку оплодњу (решење усвојено и у Закону о браку и породичним односима Србије). Његова сагласност са овим чини презумпцију необоривом.

Књига одише и стрепњом за човечанство у случају да биолошке и техничке могућности потпомогнуте прокреације буду злоупотребљене или искоришћене ради задовољења ексцентричних нагона (рабање људи од три метра, са два носа, са три руке). Шта ако неком падне на памет да у вештачким условима укрсти човека и животињу? Да ли ће се тако остварити античке легенде о људима монструмима, људима — баволима, деци — псима, назначеним и у делима Хипократа, Херодота, Плутарха.

У задњем поглављу књиге покушава се дати одговор на питање да ли правно регулисати или не вештачку оплодњу. И присталице и противници нове технике оплодње, желе пројектовати у том будућем законодавству своја схватања у прилог или против ове врсте оплодње. Да ли, основно је питање, нови видови прокреације било шта мењају у установљењу материнства и очинства у односу на досадашње решење ових питања. Породично право почива на односима родитеља и деце, на три врсте сродства: брачно, ванбрачно и адоптивно. Потпомогнута прокреација комбинује све три ове врсте сродства. Иако се често каже да је оно вештачко сродство, оно је то ипак у мањој мери од адоптивног сродства. Оно што је код њега вештачко то је начин на који деца долазе на свет. Биолошка веза између детета и његових родитеља, за разлику од адопције, најчешће постоји. У овом погледу неке суштинске промене у породичном праву не би требало чинити, сем што би у одрешеним случајевима требало ојачати презумпцију брачног очинства и неопозивост признања ванбрачног очинства у одређеним случајевима.

Готово на самом крају, стоји закључак, да постојеће право може без модификација бити примењено на нове видове потпомогнуте прокреације. Постоји одређен број правила или основних решења, принципа и максима. Њихова уопштеност и апстракција осигуравају трајање права и његову примену на нове односе. Доказ за ово је и поменута максима *mater semper certa est*, настала у старом Риму, али и данас применљива у случају материнства за другог.

У овом сјајном есеју, који свакако заслужује да буде преведен на наш језик, у расправи са финим аргументима и богатством информација, Ф. Терге учествује у стварању „новог правног духа“, новог хуманизма који ће ХХИ веку бити потребан.

Зоран ПОЊАВИЋ

Иво Перишин: СВЈЕТСКИ ФИНАНЦИЈСКИ СИСТЕМ, ИТРО „Напријед“, Библиотека *Економски проблеми*, Загреб 1988, 573 стране

У деветој деценији овога века један од најкрупнијих недостатака југословенске финансијске теорије посматране у целини манифестовао се кроз помањкање студија чија је тема банкарство. Са изузетком уџбеника за основни курс студија на одговарајућим факултетима, обимнија дела која би третирали проблеме везане за овај, све важнији, сегмент привредне делатности фактички су била реткост. Књига проф. Перишина минуциозношћу и обимом учињене анализе зато представља важан допринос у овој теоријској области.

Овај „прилог изучавања савременог свјетског банкарства и финансијског тржишта“ подељен је на: предговор (стр. 5—13), увод (стр. 13—23), I дио (Панорама свјетске финансијске сцене, стр. 23—75), II дио (Превирања у галаксији финансијског посредовања, стр. 75—151), III дио (Финансијско тржиште, стр. 151—197), IV дио (Еуротржиште и еуро кредит, стр. 197—299), V дио (Свјетски финансијски центри, стр. 299—387), VI дио (Банкарство и нова финансијска „револуција“, стр. 387—483), VII дио чине Прилози (стр. 483—553), затим, како доликује озбиљној анализи проблема, Глосар (стр. 553—559), Казало појмова (559—564), Попис табела (стр. 564—566), Попис графикана (стр. 566—568), Попис схема (стр. 568—569) и Библиографија (стр. 569—573).

Првих петнаестак страница, које су по природи ствари дескрипција проблема општег карактера, писане су угледом на савремени стил „западних“ аутора, што је, ипак, новост у домаћој банкарској литератури с обзиром на њену уџбеничку провенијенцију.

Темељна анализа, помало и неочекивана за аутора који се седамдесетих година у нас бавио више практичним него теоретским проблемима, почиње већ осликавањем модерне светске финансијске сцене. *Criterion divisionis* за успостављање основних елемената теоретских разграничења овог дела књиге су,

заправо, устројство и деловање примарног и секундарног финансијског тржишта (тј. девизновалутних, кредитних и некредитних финансијских трансакција). На тим тржиштима одиграва се кретање новца које аутор види као кретање финансијске магме, вулканске супстанце *sui generis*, чија је експлозија обележила крај овог века. Битна карактеристика оваквог стања ствари је усавршавање кредита као института савремених финансија и савременог банкарства, кредитних односа и кредитних облика. Финансијски механизам данашњице, истиче проф. Перишин, једноставан је: резултира из инвестиција и штедње. Воом три мегагиганта цивилизацијског напретка човечанства, САД, Јапана и СР Немачке најбоља су илустрација за такву тврдњу, поткрепљену одговарајућим табеларним прегледима из ауторитативних извора. Деловање механизма учвршћује се контролом инфлације и висине каматних стопа, дакле основама интервалутарних односа и регулације валутних тржишта. Робни кредити повукли су се пред финансијским, који претпостављају брз и слободан, берзански, проток новца. Три најексклузивније светске берзе (Њујорк, Лондон и Токио) са просечним дневним прометом од по 50 милијарди америчких долара иницирају обезбеђење потребне количине новца. Отуда тзв. „торо“ (штански: бик) еуфорија, која сликовито приказује настојања развијених земаља да уложи слободни капитал. Буџетски дефицит САД, трговински суфицит Јапана, те дужничка криза „трећег света“, само су најеклатантнији разлози за констатацију аутора да је тренутна експанзија финансијских трансакција готово програмирана. Дневне варијације »Dow Jones« индекса доказују „глад за експанзијом кредитно способних“. Кредитни посао постао је мултиваријантан.

Институционална анализа појавних облика модерног кредитног посла учињена је у другом делу књиге, што читаоцу помаже да успешно следи аутора-очигледно познаваоца проблема. Он се не задржава на историјском прегледу више него што је потребно за утврђивање минимума исходишта проблема, већ његову појаву лоцира према институцијама за које се везује. Аутор, дакле, анализира: историјски преокрет у третману кредитних послова, шароликост институција које се кредитом баве, организационе модусе које те институције примењују, њихову међузависност и конкуренцију; све у функцији утврђивања процеса конгломерације у банкарству коме је „пражњење моћи“ одређено као претежни садржај. На релативно малом простору проф. Перишин је успео да синтетизује битне карактеристике финансијских и банкарских институција који се баве кредитним пословима, омогућивши и себи и читаоцу да готово неосетно „пређе“ у трећи део студије. Ово утолико пре што се разматрања у другом делу завршавају јасним прегледом двадесетпет највећих светских банака (по величини деоничарског капитала, по величини активе/пасиве, по броју запослених).

Ма колико се чинило, на први поглед, да ова књига најпре може бити схваћена као добар приручник практичарима,

њена теоријска вредност није изгубљена, већ вешто уграђена у поједине сегменте: на пример, трећи, у коме се анализира светско финансијско тржиште. Већ у претходним напоменама осећа се лакоћа ауторовог приступа проблему, а овај закључак отуда што је текст ослобођен сувопарности. Класификација је извршена одмах: на национално и интернационално финансијско тржиште, без претеривања у објашњавању карактеристика. Објашњење међународног тржишта са аспекта банкарских послова, укупно посматрано, види се као намеравањим циљ студије. Отуда и проблемски приступ преко интернационализације трансакција и појаве екстерног финансијског тржишта. Наговештај аутора да ће „претрести“ и она питања која су „чисто банкарска“ према ставовима класичне финансијске теорије, видљив је кроз фиксирање берзанског тржишта капитала као основе за настанак интернационалног тржишта деоница. Следствено том настојању дат је и преглед, структурални, појединих националних финансијских тржишта (посебно САД). Разматрањем релативних финансијских величина (параметри: орочени депозити, БНП, домаћи кредити, банкарски депозити по виђењу, укупни извори) међу највећима (САД, Јапан, СР Немачка, Француска и В. Британија), трећи део је ефектно завршен.

Четврти део посвећен је питањима од великог практичног интереса за „источне“ банке: еуротржишту и еурокредиту. Уједно, ово је, како по пагинацији тако и по броју обрађених садржинских јединица, најобимнији део студије. Започет је доста обимном генезом еуродоларских процеса, и ту се аутору може ставити примедба, с обзиром на чињеницу да оваква књига може лаику само да „залута“ у руке. Јер, материјална садржина и форма еурооблигација „смештени“ су на мањи простор, готово за половину, од онога који је дат третману еуродоларског процеса. Остале, пак, одреднице учиниле су ову мањкавост занемарљивом. Развитак тржишта еурооблигација, секундарно тржиште еурооблигација, разноврсност еурооблигацијских облика, па и карактеристике еурооблигацијског тржишта — питања су чијој се обради тешко може замерити. Преласком, у анализи, на институционализовање извора и инвеститора еурооблигација, проблем је и практично лоциран, што и публику омогућава да провери своје практичне закључке у односу на оне које нуди проф. Перишин. Еурокредит као специфичан облик кредита детаљно је, али не и досадно, објашњен, са посебним нагласком на развитак еурокредита и његово значење. С обзиром на модификованост овога посла као банкарског, расветљене су његове, по нашем мишљењу, заиста битне особине. Варирање еурокредита као посебног кредитног облика настављено је минуциозном анализом, његове, опет, подврсте, „еуроноте“ (у пракси познате под скраћеницом ФРН), са чак таквим детаљима као што је светска географска структура њених емитената. Такође, анализиране су и каматне стопе и каматна политика, посебно по LIBOR — систему. Врло

убедљиво доказана је изведеност еуродеоница из еурокредита. Закључком четвртог дела аутор га је, на одређени начин, сепарирао у односу на остале делове студије, успевши, у најкраћем, да појасни откуда, данас, мноштво од више стотина подврста основног, кредитног посла.

Светски финансијски центри средишњи су, пети, део „Свјетског финансијског система“. Сматрајући, ваљда, да ће тако успешније потенцирати идеју о посебности финансијског тржишта (која није његова ни коауторски ни изворно) проф. Перишин је овај сегмент књиге започео сумарним прегледом угаоних каменова дотадашње анализе. Тиме је студија изгубила „на темпу“, али не и на квалитету. Можда је такав начин излагања у нас методолошки неубичајен, али у западној литератури свакако није. Било како било, примери су значајки одабрани као ексклузивни. Заступљени су и Нови свет (САД), Стари свет (В. Британија, Швајцарска и СР Немачка) али и „источни змајеви“ (Јапан). Указано је, са обиљем статистичке аргументације из угледних извора, на значај преокрета на финансијском тржишту САД почетком седамдесетих година, на традиционализам али и флексибилност европских центара, као и на спрегу најновијих технолошко-привредно-финансијских достигнућа карактеристичних за финансијски систем Јапана. Овде се може говорити и о специфичној финансијској модификацији идеје проф. Регоух-а о половима развоја, јер код др-а Перишина наилазимо овде на врло суптилну анализу двополности савременог светског финансијског система: на једној страни је пол америчке емисије а на другој страни пол европске (немачко-енглеско-француске) апсорпције светског капитала. У интеракцијско деловање између два пола природном нужношћу појавио се трећи, Јапан, тако да се данас може говорити о троуглу као глобалном моделу планетарног финансијског тржишта.

Вративши се у „теоретске воде“, аутор шести део своје студије посвећује разматрању проблема светског банкарства из угла „нове финансијске револуције“. Склон прагматичној сентенци да је у животу све као и у финансијама (увек неко плаћа а неко наплаћује), аутор хоће и успева да покаже „допринос банкарства“ покушају да се доведе у ред модерно „мањинање на свјетском финансијском тржишту“. Према његовом виђењу ствари, релативно мирна еволуција тога тржишта угрожена је седамдесетих година овога века девијацијама које су проузроковали неуки, у банкарским регулама примитивни, али зато новчаним резервама изузетно добро опремљени инвеститори. Шок, по својој природи ненајављен, донекле је амортизован дејством уграђених стабилизатора цивилизованих и процедурално уређених важних светских тржишта, но, поремећај на глобалном, светском, тржишту — није ублажен. Нужно су, „у ходу“, вршена прилагођавања, али се аутору ипак чини да је вртлог реч која семантички најбоље обележава тренутне односе на светском финансијском тржишту. Правило регулације замењено је правилом дерегулације, опет је држави створено по-

ље политичког утицаја на финансије, које би, теоријски, требало да буду чисте. У поговору којим се завршава шести део (њиме, практично, и студија) проф. Перишин синтетизује више поруку него идеју: против хаоса ваља се борити искуством. Дакле, неких сумарних и битно нових идеја — једноставно нема. А питање је могу ли данас било какве прогнозе бити макар и мало извесне?

Прилози (VII део) интересантни су и због своје многобројности и због свог квалитета. На разумљив и доста занимљив начин читаоцу постају блиска, али и објашњена, и оваква интересантна питања: који су облици и извори финансирања корпорација, каква је анатомија еуроноте, шта је то »Dow Jones«-ов индекс, ко је Ј. П. Морган, које су банке међу 125 првих у свету, који су извозници а који извозници међу двадесет првих у свету. Прилози дају и друге информације: приказ функционисања новчаног тржишта САД, приказ емисије и пласмана хартија од вредности као теоријског модела, функцију корпорацијских облигација, билансе највећих светских трансакција. Све у свему — обиље података на доста скученом простору, али датих са лакоћом.

Велики број табела, шема и графикона упућује на чињеницу да је аутор користио квалификоване, квалитетне и колико је то могуће, „свеже“ изворе. Такав закључак још и више вреди за импресиван списак литературе, који је, због садржаја студије, испуњен скоро сасвим иностраним насловима са енглеског, француског и немачког говорног подручја.

Да резимирамо. На вечито питање: читати или не — одговор ваља дати као потпуно афирмативан. И, наравно, задржати у библиотеци све док се неко у нас не одлучи да актуелизује још једну овакву студију.

Предраг Ч. СТОЈАНОВИЋ

С. С. Алексејев: СВОЈИНА—ПРАВО—СОЦИЈАЛИЗАМ, „Са-
времена администрација“, Београд, 1990, 147 страна

У књизи *Својина-право-социјализам* аутора С. С. Алексејева изложена су полемична размишљања о кључним економским и правним питањима, посебно се задржавајући на најбитнијем — на својини и њеном правном регулисању у социјализму. У размишљањима аутор полази од постулата да је економика алфа и омега, односно корен свих реформи. Анализирајући генезу узрока застоја у развоју економике, аутор долази до закључка да се без реформе својинских односа не могу очекивати битни помаци напред, да успех трансформације својинских односа зависи од решења која могу да положи испит слободног тржишта, да својински односи треба да буду такви који ће да максимизирају слободу произвођача и тржиште.

У књизи провејава идеја да социјалистичке земље треба да се ослободе баласта извитопереног социјализма, од екстензивног привређивања, да баук нису социјалистичке идеје, већ да је проблем у њиховој изопачености у друштвено-политичкој и економској пракси, у административно-командном систему управљања. У реформисању својинских односа аутор се посебно залаже за обазривост када је у питању приватна својина да не би дошло до експлоатације туђег рада, да не би дошло до раслојавања на оне који су осуђени да трпе, да зависе од добре воље експлоататора, што би имало сасвим супротан ефекат. Таквом би се реформом својинских односа, како је рекао мудри Хегел, са прљавом водом из корита избацило и дете.

У књизи су детаљно анализирани својински односи који су довели до извитоперености социјализма и предложене одређене реформе својинских односа, а све у циљу обезбеђења робно-тржишних односа у социјализму и ефикасности привређивања. Упоредо са овим анализирана су и својинска права, јер је познато да је ефикасан правни систем само онај у коме се стабилност својинских односа базира на ефикасности правног система у правној држави. Посебно се инсистира на томе да је

социјализму потребна мултисистемска робно-тржишна економија.

Аутор се посебно залаже да се у социјалистичком друштву створе преко реформе својинских односа и њиховог правног регулисања такви саморегулишући привредни механизми као што су робно-тржишна привреда, предузетништво, економика и лична слобода произвођача и свеобухватно правно регулисање односа међу привредним субјектима, настојећи да реafirмише све оно позитивно што је било за време НЕП-а.

Реформама својинских односа треба да се елиминише ситуација у којој се друштвена (државна) својина своди на „свачију” и „ничију”, да се јасно дефинишу титулари својине који ће се односити према средствима за производњу као према својим. Тиме се постиже снажан обавезујући и мотивациони ефекат. У књизи аутор покушава да реши енигму: како реформом својинских односа мотивисати непосредне произвођаче и све привредне субјекте на веће радно ангажовање у циљу повећања продуктивности рада. У том циљу аутор се залаже за плурализам својинских односа уз одговарајућу правну регулативу, јер социјалистичким идеалима и вредностима не одговарају никакви виши степени подруштвљавања у облику неограничене, свеобухватне државне својине, већ таква друштвена својина у складу са којом се у својинске односе укључује човек — произвођач. Укључивање произвођача у својинске односе доводи до такве њихове индивидуализације у којој се у пуној мери разоткрива потенцијал тог важног достигнућа цивилизације — својине.

Аутор посебно истиче да се излаз на прави пут налази у елиминисању бирократске организације државне својине, у успостављању социјалистичког мултисистема у привреди, у ширењу личне својине грађана, а не да држава диктира и услове привређивања и цене производа.

Иако су одговори на многа питања остали недоречени, вредност књиге је и у томе што ће читаоца постаћи на размишљања у циљу изналажења одговора на њих.

Многи актуелни проблеми својинских односа обрађени су у књизи свеобухватно, разложно, интересантно и, што је најважније, антидогматски.

Информисања ради навешћемо само наслове неких поглавља у књизи: Власт и својина, Снага својине, Својина у социјалистичкој правној држави, Социјализму је потребна мултисистемска робно-тржишна економика, Јако право целокупној привреди, Од економске до личне слободе итд.

Књига је намењена не само економистима, правницима и политиколозима, већ и широком кругу читалаца, а писана је интересантним научно-приповедачким стилем.

Љубо МИЛИНКОВИЋ